

Міністерство освіти і науки України

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

КРИМІНОЛОГІЯ

Загальна та Особлива частини

Підручник

За редакцією професора **В. В. Голіни**

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

2-ге видання,
перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2009

ББК 67.9 (4УКР)6я73
К82

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-2430 від 26. 11. 2008 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол №10 від 20.06.2008 р.)*

Рецензенти:

- В. І. Борисов**, доктор юридичних наук, професор,
академік АПРН України;
О. М. Костенко, доктор юридичних наук, професор,
академік АПРН України;
В. О. Туляков, доктор юридичних наук, професор

Автори підручника:

І. М. Даньшин — доктор юридичних наук, професор (§ 1–3 розд. 1, розд. 2–6, 15, 24, 25); **В. В. Голіна** — доктор юридичних наук, професор (вступ, розд. 7, 9, 17, 21–23); **М. Ю. Валуйська** — кандидат юридичних наук, доцент (розд. 18, 20); **О. В. Лисодєд** — кандидат юридичних наук, доцент (розд. 8, 10, 16); **С. Ю. Лукашевич** — кандидат юридичних наук, доцент (§ 2–3 розд. 11, § 3 розд. 21); **В. Ф. Оболенцев** — кандидат юридичних наук, доцент (§ 3 розд. 3, розд. 13, 19); **О. Ю. Шостко** — кандидат юридичних наук, доцент (§ 4 розд. 1, розд. 26); **О. Ю. Юрченко** — кандидат юридичних наук, доцент (розд. 14); **Б. М. Головкін** — кандидат юридичних наук (розд. 12); **А. С. Лукаш** — кандидат юридичних наук (§ 1 розд. 11, розд. 27).

Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х.: Право, 2009. – 288 с.

ISBN 978-966-458-098-1

Загальна частина підручника присвячена розгляду предмета, методології і методики кримінологічної науки, злочинності й кількісно-якісних її показників, детермінації злочинності та її окремих видів, особи злочинця і потерпілого, запобігання злочинності, кримінологічного прогнозування і планування.

В Особливій частині розкриваються питання кримінологічної характеристики окремих частин і видів злочинності, причин і умов, особи злочинця та запобігання злочинам.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вищих навчальних закладів освіти, працівників правоохоронних органів.

ББК 67.9 (4УКР)6я73

- © І. М. Даньшин, В. В. Голіна,
М. Ю. Валуйська та ін., 2009
© «Право», 2003
© «Право», 2009, зі змінами

ISBN 978-966-458-098-1

ВСТУП

Кримінологія — соціально-правова наука, яка вивчає закономірності злочинності, особу злочинця, причини і умови злочинності та її окремих видів, напрямки і заходи її запобігання. Це — предмет науки. Як суспільна наука кримінологія теоретично осмислює і систематизує об'єктивні знання стосовно свого предмета, на основі аналізу даних кримінологічних досліджень описує, пояснює та прогнозує розвиток його складових явищ. Отримання кримінологією наукових знань про злочинність, особу злочинця, кримінальну детермінацію має на меті належне забезпечення щодо розробок і впровадження у практику боротьби зі злочинністю оптимальних заходів її запобігання в Україні. За висловленням Вольтера, запобігання злочинності є справжньою юриспруденцією у цивільному суспільстві. Отже, кримінологія має свій предмет, систему, методику досліджень. Разом з тим вона тісно пов'язана з філософськими, правовими, суспільними та правознавчими науками.

Навчальна дисципліна «Кримінологія» створена відповідно до методичних рекомендацій щодо структури, змісту та обсягу підручників і навчальних посібників для вищих навчальних закладів. Вона складається із Загальної й Особливої частин, у яких розглядаються теоретичні та прикладні питання науки. У Загальній частині викладається понятійний апарат кримінології (поняття злочинності, її природа, кількісно-якісні показники, особа злочинця, причини й умови злочинності й окремої злочинної поведінки, методики кримінологічних досліджень, теорія запобігання злочинності). Особлива частина кримінології присвячена кримінологічній характеристиці, особі злочинця, причинам і умовам та запобіганню окремим видам злочинних проявів, які виділяються за їх мотивацією, контингентом злочинців, локалізацією тощо.

Мета навчального курсу — надати студентам науково обґрунтовані уявлення про сучасний стан злочинності в Україні і у світі, кримінологічні риси особи злочинця і потерпілого, негативні явища й процеси, які її обумовлюють, а також про теорію запобігання злочинності. Крім того, привити студентам навички самостійного комплексного аналізу кількісно-якісних показників злочинності, організації та впровадження заходів запобігання злочинності у територіальному масштабі.

Перед студентами при вивченні навчальної дисципліни «Кримінологія» стоять такі завдання:

- засвоїти на лекціях основні терміни і поняття кримінологічної науки, вміти розкривати їх зміст і використовувати при викладанні певних тем дисципліни;

- закріпити на практичних заняттях за допомогою методичних матеріалів навички теоретично і емпірично обґрунтувати напрями та заходи запобігання злочинності;

- розвинути на практичних заняттях, при написанні рефератів, контрольних і курсових робіт вміння самостійно аналізувати кримінологічний стан злочинності у регіоні, складати методичні засоби щодо проведення локальних кримінологічних досліджень, програмувати заходи запобігання окремим проявам злочинності на окремому об'єкті, районі та у територіальному масштабі.

Підручник забезпечений контрольними питаннями і завданнями для самоконтролю, апаратом для орієнтації в матеріалах підручника (іменний та предметний покажчики, бібліографія до кожної частини) для поглибленого вивчення курсу.

Видання орієнтоване на активізацію самостійної творчої роботи студента, формування професійно значущих умінь, що дозволяє створити необхідні умови для успішної навчальної, а згодом і практичної діяльності.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ I

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНОЛОГІЇ

§ 1. Поняття і визначення кримінології

Здавна у багатьох країнах світу боротьба зі злочинністю проводиться за двома тісно пов'язаними між собою напрямками. По-перше, це застосування передбаченого кримінальним законом покарання до осіб, які вже вчинили злочин; по-друге, запобігання державою й суспільством ще не вчиненим, але вірогідним суспільно небезпечним злочинним проявам окремими індивідами.

Згідно з цими напрямками у боротьбі зі злочинністю в теорії права склалися дві наукові галузі, що покликані розробляти проблеми її подолання. Перша заснована переважно на юридико-догматичному методі вивчення злочинів. Вона, являючи собою сукупність правових ідей, принципів і поглядів, розробляється теорією кримінального права. Друга — впливає з юридико-соціологічного вчення, в основі якого містяться конкретно-соціологічні методи вивчення злочинності у всіх її проявах. Ця самостійна система уявлень і концепцій охоплюється кримінологічною наукою.

Кожна із згаданих наукових галузей має й різні завдання. Кримінальне право повинно здійснювати теоретичну розробку вчення про кримінальний закон і різні його інститути (форми вини, співучасть,

стадії злочинної діяльності, покарання, порядок його призначення, встановлення й аналіз окремих складів злочинів тощо).

Завданнями кримінології є: а) філософське, соціологічне, психологічне осмислення злочинності, її природи, самої її суті; б) комплексний аналіз процесів і явищ, з якими пов'язані існування і відтворення злочинності; в) поглиблене вивчення особистості злочинця; г) розробка відповідних рекомендацій, спрямованих на запобігання окремим видам і групам злочинів. У кримінології значна увага приділяється конкретним життєвим фактам і спостереженням. Науковий опис масштабного емпіричного матеріалу неможливий за відсутності теорії — без теорії не існує науки.

Таким чином, кримінологія розташована на стику двох суспільних наук — права і соціології. У зв'язку з цим виникає питання про її природу. Припускаються висловлювання, що кримінологія — це наука юридична. Є уявлення про неї як науку соціологічну (соціологія злочинності). І нарешті, поширений погляд, згідно з яким кримінологія є соціоправовою, юридико-соціологічною наукою.

На нашу думку, є всі підстави вважати, що кримінологія за своєю природою — наука комплексна. У ній наведені і юридичний, і соціологічний, і психологічний, і інші пласти теоретичних положень, а також практичної інформації. Причому соціолого-емпіричний і психолого-прикладний матеріал описуються, аналізуються з позицій права.

Отже, кримінологія являє собою комплексну науку про закономірності злочинності та її окремі прояви, про особу злочинця, причини й умови, що породжують та обумовлюють злочинність і окремі злочинні посягання, а також про форми і методи соціального і нормативного впливу на них з метою контролю за цими негативними явищами.

■ § 2. Предмет кримінологічної науки

Формування і суспільний розвиток будь-якої науки залежать від того, наскільки правильно буде виявлений і точно описаний її предмет. Він не тільки характеризує основний зміст конкретної науки, визначає її місце в системі інших наук, але і дає можливість більш чітко сформулювати її цілі й завдання перспективних досліджень, окреслити їх розумні межі, утвердитись у виборі методики цих досліджень.

До предмета кримінології належить ряд взаємопов'язаних проблем, деякі з них є головними, центральними, а інші — допоміжними, по-

хідними, проте, такими, що мають суттєве значення для глибокого і всебічного пізнання змісту цієї науки.

До головних проблем, що створюють серцевину предмета кримінології, належать: 1) злочинність; 2) окремі злочини як конкретні прояви злочинності; 3) особистість злочинця; 4) фактори злочинності, причини і умови окремих злочинів; 5) запобігання злочинності й окремим злочинам.

Компонентами предмета кримінології слід вважати «фонові явища злочинності», віктимну поведінку громадян і прогнозування злочинності. У подальших розділах підручника усі зазначені головні і додаткові проблеми, що становлять предмет кримінології, зазнають всебічного розкриття і більш докладного аналізу і вивчення.

Вважаємо за потрібне відзначити той факт, що кримінологія не може бути замкненою в межах будь-якої з існуючих наук, тому що вона є наукою комплексною. При вирішенні властивих їй завдань вона спирається на правові та суспільні науки. До них належать: кримінальна політика, кримінальне право, кримінально-виконавче право, кримінальний процес і криміналістика.

Вивчення всіх кримінологічних проблем неможливе без глибокого проникнення у галузі суспільного життя, а, отже, без широкого використання досягнень різних суспільних наук, що вивчають закономірності соціального розвитку і закони поведінки людей. Цією обставиною пояснюється взаємодія кримінології з науками про суспільство і людину, зокрема з філософією, соціологією, прикладною економічною теорією, педагогікою, психологією та іншими науками цієї спрямованості.

Філософія, як відомо, є загальнометодичною базою для всіх наук про природу і суспільство. У цій ролі вона виступає і щодо кримінології, яка користується багатьма філософськими категоріями і законами. Вона конкретизує їх стосовно свого предмета.

Особливо тісний зв'язок простежується між кримінологією і соціологією. Соціологічна галузь знань має своїм предметом життя суспільства. Окрім суспільства взагалі, вона вивчає окремі сторони цього складного організму, а саме: соціологію особистості, умови формування її поглядів, соціологію сім'ї, соціальних груп, проблеми зайнятості, освіти, дозвілля, міграції тощо. Істотне місце в ній належить соціальній патології: проблемам алкоголізму, наркоманії, безробіттю, негативній ролі окремих напрямів засобів масової інформації та іншим соціальним аномаліям. Викладене має, безсумнівно, велике значення для кримінології.

Завершуючи розгляд питання про взаємозв'язки кримінології з правовими, суспільними і природничими науками, слід висловити декілька підсумкових зауважень з тим, щоб застерегти від можливих неправильних думок про характер їх співвідношення між собою.

Кримінологія не втручається у сферу зазначених наук, механічно не поглинає їх. Втім вона не розчиняється в цих знаннях, а лише синтезує різні дослідження з питань злочинної поведінки, що проводяться представниками інших наук, реципує окремі їх положення і досягнення, що стикаються деякою мірою з проблемами злочинності, творчо адаптує подібні запозичення для своїх потреб. Спираючись на все це, кримінологія формулює і обґрунтовує свої власні висновки, положення і рекомендації.

Незважаючи на широкий комплексний підхід при вивченні кримінологічних проблем, кримінологія має свій предмет, досліджує певну галузь суспільних відносин, не пориваючи зі своїм юридичним підґрунтям, має чіткі рамки при розмежуванні з суміжними галузями знань. І, нарешті, кримінологічні знання не є ізольованими, замкненими. Вони використовуються іншими науками при розгляді питань стосовно злочинності та її подолання.

■ § 3. Система кримінологічної науки

Кримінологічні знання склалися протягом багатьох століть. Сьогодні за своїм обсягом вони становлять значний науковий і практичний матеріал. У зв'язку з цим постає необхідність їх чіткої систематизації, оскільки, природно, виникають труднощі у засвоєнні цих знань та подальшому їх розвитку. Отже, систематизація знань обумовлюється теоретичними і педагогічними міркуваннями, оскільки це сприяє вдосконаленню викладання кримінології.

Система кримінологічної науки — це розчленування, розподіл єдиних кримінологічних знань на однорідні компактні частини (блоки), внутрішньо узгоджені між собою.

У роки становлення кримінології за радянських часів і в монографічній, і в початковій літературі питання про її систему або взагалі замовчувалося, або не висвітлювалося належним чином. Таке становище деякою мірою можна пояснити порівняльною новизною розробки кримінологічних проблем у ті часи, відсутністю необхідних матеріалів прикладної кримінології, режимним станом кримінально-правової статистики.

Зараз кримінологічну науку поділяють на окремі складові частини за різними підставами (критеріями): за елементами її предмета, рівнем узагальнення науково-практичної інформації, особливостями контингенту злочинців, залежно від специфіки їх антисоціальної спрямованості і злочинної мотивації. Дійсно, перелічені підстави у своїй сукупності можуть бути використані як взаємодоповнюючі критерії.

За рівнем узагальнення науково-практичної інформації кримінологія поділяється на Загальну та Особливу частини.

У Загальній частині кримінологічні явища і поняття аналізуються глобально, узагальнено, без виділення специфіки окремих видів (груп) злочинів. Її система у свою чергу складається з проблем, що становлять предмет кримінологічної науки. Про ці проблеми вже зазначалося у § 2 цього розділу. Крім того, до Загальної частини належить науково-інформаційний матеріал про становлення кримінологічної науки, її методологію і методіку, про кримінологічне планування і прогнозування злочинності в масштабі країни й окремих регіонів.

В Особливій частині розглядаються окремі часткові кримінологічні теорії, що пояснюють закономірності певних видів (груп) злочинів. Останні поділяються за особливостями антисоціальної спрямованості і злочинної мотивації винних (наприклад, насильницькі, корисливі злочини, злочини необережні) і за особливостями контингенту злочинців (наприклад, злочинність неповнолітніх, рецидивна, професійна злочинність).

Рівень узагальнення в Особливій частині значно нижчий, ніж у Загальній. Вона більш динамічна, бо безпосередньо відбиває часту зміну криміногенної ситуації в країні, а також зміну змісту факторів, причин і умов злочинності й окремих злочинів. У цій частині наводиться кримінологічна характеристика окремих видів (груп) злочинів, описуються причинно-наслідкові комплекси, що їх обумовлюють, формулюють, заходи щодо їх запобігання.

Значення Особливої частини полягає в тому, що вона, з одного боку, забезпечує, підживлює загальнокримінологічні теорії фактичним матеріалом, а з іншого — озброює правоохоронні органи рекомендаціями, спрямованими на вдосконалення їх діяльності щодо зниження окремих злочинів у державі.

§ 4. Історія розвитку кримінології

У розвитку кримінології можна відокремити три етапи: **класичний, позитивістський, плюралістичний (сучасний)**.

Перший (класичний) період продовжувався з другої половини XVIII ст. до останньої третини XIX ст., другий (позитивістський — біологічні (антропологічні), психологічні, соціологічні теорії) — з останньої третини XIX ст. по 20-ті рр. XX ст.; третій (плюралістичний, сучасний) — з 30–40 рр. XX ст. до нашого часу.

Класичний період характеризувався тим, що кримінологічні ідеї формувались у межах класичної школи кримінального права, яскравими представниками якої були італієць Ч. Беккарія та англійці І. Бентам, Дж. Говард. Ці вчені заклали підвалини майбутніх наукових пошуків кримінологів. Головні постулати їх праць є такими: людина сама контролює свою долю згідно зі своєю вільною волею; від учинення злочинів її можна утримати за допомогою загрози покарання; аби ця загроза була реальною, потрібно, щоб покарання наставало невідворотно і було співмірним тяжкості вчиненого злочину.

Ч. Беккарія у 26 років (1764 р.) опублікував монографію «Про злочини і покарання», де серед інших розглядалися питання запобігання злочинності. Саме він виголосив принцип: «Краще запобігти злочину, ніж потім карати за нього».

Представники класичної школи пов'язували діяльність, що запобігає вчиненню злочинів, із свободою, просвітництвом, досконалим вихованням.

Методологічною основою кримінологічних теорій позитивістського періоду є філософія позитивізму (від. лат. *positivus* — позитивний). Засновником позитивізму був французький вчений О. Конт.

При поясненні реальності використовувалися не абстрактні висловлювання, а виключно позитивні факти, здобуті методом досвіду і спостережень. Позитивізм як методологічна основа кримінології проявився в емпіричному аналізі взаємозв'язку між окремими криміногенними факторами і злочинною поведінкою.

Засновником біологічного (антропологічного) напрямку (і першим ученим-кримінологом) вважають італійського тюремного лікаря Ч. Ломброзо, який у 1876 р. опублікував книжку «Злочинна людина». На великому емпіричному матеріалі (досліджено понад 26 тисяч злочинців) ним було сформовано так звану теорію природженого злочинця, який може бути розпізнаний за певними анатомічними і фізичними ознаками, що свідчать про дегенерацію і атавізм: аномалії черепа, асиметрія обличчя, знижена чутливість до болю, подовжені або недорозвинені мочки вух тощо.

Пізніше Ч. Ломброзо частково змінив свою теорію, зосередивши увагу на інших факторах, що обумовлюють злочинність: кліматичних, етнічних, культурологічних, виховних, спадкових, родинних. Головною заслугою вченого вважають те, що він започаткував системні дослідження особистості злочинця.

Наукові дослідження у цій сфері були продовжені і модифіковані учнями вченого — Е. Феррі та Р. Гарофало. Е. Феррі, ставши університетським професором у 25 років, є автором «Кримінальної соціології» і вважається засновником багатofакторного підходу. Він також звертав увагу на важливість соціальних заходів впливу на злочинність. Р. Гарофало у 1885 р. видав доволі об'ємну працю, що мала назву «Кримінологія». Її підзаголовок розкривав сутність роботи: «Природа злочинності і теорія покарань». У своїх працях учений приділяв увагу психологічним і соціальним факторам, що обумовлюють злочини. Гарофало бачив причини злочинів, перш за все, не у фізичних рисах людини, а у їх психологічному еквіваленті — «аномаліях моралі» конкретної особи.

Англієць Ч. Горінг визнавав, що злочинні риси притаманні всім індивідам, а різниця між злочинцями і незлочинцями полягає у ступені виявлення цих рис.

Засади соціологічного напрямку у кримінології позитивізму заклали французькі вчені Г. Тард, Е. Дюркгейм, Ф. фон Ліст. Г. Тард психологізував суспільні відносини, основними соціальними процесами вважав конфлікти, пристосування й наслідування, за допомогою якого індивід засвоює норми і правила поведінки. Е. Дюркгейм — один із засновників французької соціологічної школи — розробив теорію аномії (безнормативності), підтримував ту ідею, що злочинність є нормальним явищем у суспільстві, поки вона не переходить певний «поріг насиченості». Згідно з поглядами Е. Дюркгейма і його послідовників, суспільство нормально функціонує при «соціальній згуртованості», яка урегульована нормами права й моралі. Відсутність між людьми соціальної згуртованості призводить до стану аномії і соціальної дезорганізації, яка породжує злочинність.

У рамках позитивістського напрямку наприкінці XIX — на початку XX ст. сформувався психологічний підхід до пояснення злочинної поведінки. Його започаткували Р. Гарофало, Г. Тард і продовжили Ж. Пінатель, Г. Годдард, К. Хорні.

Сучасний етап розвитку кримінології, що розпочався з 30–40 рр. XX ст. і триває до наших днів, характеризується продовженням наукових пошуків у рамках біологічних, психологічних, соціологічних теорій з акцентом на інтеграційні теорії.

У ХХ ст. дуже потужно почала розвиватися кримінологія у США. На її розвиток відчутно вплинула соціологія. На відміну від біосоці-альних і психологічних теорій, що зосередили увагу на особистості, соціологічний підхід до вивчення злочинності та її причин ґрунтується на дослідженні взаємодії індивідів і всього суспільства, а також його інститутів.

Загальний соціологічний напрям можна поділити на три великі групи, представлені різними теоріями. Першу становлять так звані *теорії соціальної структури*, до яких належать теорії соціальної дез-організації, аномії, культурної девіантності, теорія субкультур і теорія можливостей. До другої групи належать так звані *теорії соціального процесу*. Ця група об'єднує теорії соціального навчання, диференційо-ваного зв'язку, нейтралізації і соціального контролю. До третьої — на-лежать теорії, які можна умовно назвати *альтернативними* (наприклад, теорії стигматизації, теорії конфлікту).

У другій половині ХХ ст. у всьому світі набувають розвитку ста-тистичні та віктимологічні кримінологічні дослідження.

Розвиток кримінології на теренах України. До жовтневого пере-вороту 1917 р. вітчизняна кримінологія розвивалась у межах криміналь-ного права. Науковцями, яких можна із сьогоdnішніх позицій назвати кримінологами, були М. П. Чубинський, І. Я. Фойницький, М. М. Гернет, А. Н. Трайнін, Д. А. Дриль, М. О. Неклюдов, С. В. Познишев.

У період між 1918 і до початку 1930-х рр. у СРСР спостерігався бурхливий розвиток кримінології. Створювалися кабінети з вивчення злочинності та особи злочинця, проводилися цікаві дослідження моти-вації злочинної поведінки, узагальнювалися дані соціологічних і пси-хологічних спостережень стосовно різних категорій злочинців, вида-валися збірники статей і монографії. Для наукових праць того часу характерною була відносна незалежність від ідеологічних догм. Однак на початку 1930-х рр., у зв'язку з перетворенням країни у диктатор-ський комуністичний режим на чолі з Й. Сталіним, кримінологію було знищено.

Її відродження почалось із кінця 1950 — початку 1960-х рр. З 1963 р. кримінологію почали викладати в юридичних вузах.

У кримінології часів СРСР домінував марксистський класовий підхід до вивчення злочинності, що розглядав це явище як наслідок в основному класових і суспільних суперечностей. Злочинність визна-валася обов'язковим атрибутом лише капіталістичного суспільства. Незважаючи на це, в Україні проводились ґрунтовні прикладні дослі-

дження таких українських кримінологів, як І. М. Даньшин, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, І. П. Лановенко, І. К. Туркевич.

Найбільш розробленими в теоретичному плані були розділи про особу злочинця, детермінацію та запобігання як злочинності в цілому, так і її окремим видам: розкраданню державного і суспільного майна, злочинам проти особи, крадіжкам, грабежам, розбоям; хуліганству; злочинам, пов'язаним з порушенням правил безпеки руху на автотранспорті; злочинам неповнолітніх і молоді; також досліджувалися проблеми взаємозв'язку алкоголізму, наркоманії із злочинною поведінкою.

Із набуттям незалежності українська кримінологія почала активно розвиватися. У працях вищеназваних учених, а також професорів В. В. Голіни, О. Г. Кальмана, О. М. Костенка, О. М. Литвака, В. М. Поповича, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна та ін. набули розвитку актуальні проблеми сьогодення: загальнотеоретичні і прикладні проблеми запобігання злочинності, економічній злочинності, методологічні проблеми пізнання злочинної поведінки на основі принципу натуралізму, зв'язку злочинності й урбанізації, тіншової економіки, віктимології.

Відомим в Україні та за її межами став створений у Харкові в 1995 р. Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України.

На початку ХХІ ст. вітчизняна кримінологія мала значну базу нових знань та нових спеціалістів, вийшла на новий етап свого розвитку.

Стосовно розвитку світової кримінології, то наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. увагу вчених було зосереджено на дослідженні таких проблем, як організована, у тому числі транскордонна злочинність та її основні види — наркобізнес, торгівля людьми, нелегальна міграція, відмивання брудних грошей, корпоративна злочинність, злочини проти оточуючого середовища, сімейна кримінологія, злочини у сфері високих технологій, запобігання злочинності на основі оцінки ризику злочинних дій, пенітенціарна кримінологія, відновлювальна юстиція, зменшення можливостей вчинення злочинів, кримінологічні підходи до функціонування системи кримінальної юстиції, порівняльна кримінологія. Кримінології новітнього часу притаманні міждисциплінарний підхід, розмаїття кримінологічних теорій.

Єдину антизлочинну політику в усьому світі проводить ООН. Наукові розробки кримінологів знаходять своє втілення у роботі Комісії ООН із запобігання злочинності і кримінальної юстиції, що кожні 5 років проводить Конгреси ООН, на яких розробляються загальносвітові стратегії протидії злочинності та її окремим видам. Останній 11 Конгрес пройшов у Бангкоку (Таїланд) у 2005 р.

Функціонує мережа кримінологічних науково-дослідних інститутів. Серед них слід назвати Центр ООН з міжнародного попередження злочинності (СІСР, Відень), Міжрегіональний інститут ООН із досліджень злочинності і юстиції (UNIKRI, Турин), Європейський інститут з попередження злочинності і контролю над нею (HEUNI, Гельсінкі). Серед європейських інституцій вагому роль відіграє Європейський комітет з проблем злочинності (ЕССР), який розробляє проекти конвенцій або кримінально-політичні рекомендації. Рішенням Ради Європи у 2001 р. було засновано Європейську мережу запобігання злочинності (EUCPN). Ця структура сприяє державам в обміні інформацією, розповсюдженні даних щодо впровадження апробованих і ефективних стратегій запобігання окремим видам злочинності.

Важливу роль у дослідженні злочинності виконує створене у 2000 р. Європейське товариство кримінологів, яке об'єднує осіб, що займаються вивченням, викладанням, практикою у царині кримінології, та підтримує науковий обмін і співробітництво кримінологів Європи задля поширення кримінологічних знань на європейському рівні. Було проведено шість щорічних конференцій цього товариства.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте два напрями у боротьбі зі злочинністю. У чому полягає їх суть і завдання.
2. На чому базується твердження про те, що кримінологія має комплексний характер?
3. Які проблеми належать до головного предмета кримінології?
4. У чому полягає комплексний характер кримінологічної науки, її взаємозв'язки з правовими, суспільними і природничими науками, спираючись на які, вона формулює і обґрунтовує свої власні висновки і рекомендації?
5. Якими є поняття і значення системи кримінологічної науки?
6. Охарактеризуйте основні етапи становлення і розвитку кримінології.
7. Назвіть учених — представників класичного напрямку розвитку кримінології.
8. Схематично зобразіть групи соціологічних теорій.
9. Хто вперше у своїх дослідженнях звернув увагу на особу злочинця?
10. Ознайомтеся детальніше з однією із соціологічних теорій. Розкрийте її основний зміст. Які емпіричні дослідження були проведені на її підтвердження?
11. Праці яких українських кримінологів вам відомі? Назвіть основні положення їхніх робіт?
12. Охарактеризуйте розвиток сучасної кримінології у світі.

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЇ

§ 1. Методологія кримінологічної науки

Наукові знання досягаються тільки за умови, якщо вивчення, дослідження будь-яких об'єктів і явищ проводиться відповідно до вимог теорії пізнання, тобто науки про природу пізнання, його сутність і закономірність. Вихідною точкою цієї теорії є методологія — вчення про шляхи і засоби, за допомогою яких вирішуються завдання наукового пізнання.

Методологія розглядається як сукупність положень і вимог теорії пізнання, певних філософсько-діалектичних законів та категорій і логічних принципів, способів, якими наука користується при описі, вивченні й аналізі різних сторін об'єктивної дійсності, а також при пошуку нових уявлень про них.

Залежно від конкретики методологічного аналізу виділяють два рівні методології. На першому, найбільш високому рівні, перебуває загальна методологія, що полягає в реалізації загального підходу до вивчення всіх об'єктів і явищ дійсності. Загальна методологія складає, якщо можна так висловитись, загальнометодологічну директиву при проведенні будь-якого дослідження. Другий рівень займає галузева (спеціальна) методологія конкретної наукової галузі. Тут має місце

відбір із загальнометодологічного арсеналу відповідних необхідних і достатніх положень і їх застосування в процесі пізнання певного об'єкта або явища.

У зв'язку з цим про методологію кримінологічної науки можна говорити як про одну з галузевих (спеціальних) методологій. Кримінологія використовує ті філософсько-діалектичні закони і категорії, ті логічні принципи і прийоми, а також ті вимоги теорії пізнання, що є необхідними та достатніми для вивчення свого предмета і пошуку нових знань про нього.

§ 2. Методи, методика, процедури наукового дослідження

У кримінологічній літературі поряд із терміном «методологія» використовуються і такі поняття, як «метод», «методика», «процедура наукового дослідження».

Метод — це шлях збору та обробки зібраних даних про будь-яке явище кримінологічної властивості.

Методика — поняття, яким визначається сукупність методів, що використовуються для отримання шуканих знань зазначеної властивості, включаючи їх послідовність і взаємозв'язок на різних етапах наукового дослідження, а також аналіз зібраного матеріалу.

Кримінологічні дослідження здійснюються відповідно до раніше розроблених науково-прикладних процедур, які передбачають загальну систему дій і способів організації всього дослідження.

Для збору і обробки кримінологічної інформації практикується застосування різних методів. Серед них виділяють: статистичні, конкретно-соціологічні, психологічні і математичні методи.

Статистичні методи. Злочинність являє собою масове соціальне явище. У зв'язку з цим її закономірності не можуть бути розкриті на прикладі одиничного факту, окремого злочину. Тут потрібна значна кількість спостережень, слід розглядати масу злочинів або велику їх сукупність.

Статистичне спостереження може бути суцільним і вибіркоким. При суцільному спостереженні береться вся маса фактів, які належать до явища, що вивчається. При вибіркокому спостереженні дослідник вивчає тільки частину таких фактів, тобто генеральної сукупності фактів.

Можливість застосування часткового спостереження обґрунтовується тим, що при правильній його організації звернення лише до обмеже-

ного масиву статистичного матеріалу дозволяє отримати представницькі з достатньою мірою точності висновки, які можна поширити на всю генеральну сукупність матеріалу, що вивчається, тобто береться частина цілого і за його результатами виводиться судження про ціле.

До вибіркового методу вдаються у разі, якщо організація суцільного спостереження є надто складною, потребує дуже великих коштів, залучення значної кількості досвідчених дослідників, а також тривалого часу на його проведення. Замість цього, як свідчать теорія і практика, представницькі результати можливо отримати і за допомогою вивчення відповідним чином відібраної частини всього масиву, що вивчається.

Результати суцільного і вибіркового спостереження деякою мірою є близькими. Однак тут відзначається лише приблизний збіг. Між ними завжди має місце певна різниця, яку в теорії ймовірності називають похибкою репрезентативності. Похибка репрезентативності буде меншою, якщо у більшому обсязі буде відібрана вибіркова сукупність.

У кримінології використовуються такі *конкретно-соціологічні методи*: масові опитування; спостереження; вивчення документів; експертні оцінки.

Усе різноманіття методів опитування можна звести до двох видів: інтерв'ю і анкетування.

Інтерв'ю являє собою звичайну бесіду, яка передбачає прямий контакт поміж дослідником (інтерв'юером) і опитуваним (респондентом). Особливість цього методу полягає в тому, що опитуваний і той, хто опитує, стикаються віч-на-віч. Від характеру їх спілкування, міцності контактів і ступеня взаєморозуміння багато в чому залежать успіх інтерв'ю, повнота і якість отриманої інформації.

За ступенем формалізації виділяють вільне (неформалізоване) і стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю. При вільному інтерв'ю допускається довільна зміна кількості, змісту питань і порядку їх постановки залежно від ходу бесіди. При проведенні такого інтерв'ю задається лише одна його тема. Однак інтерв'юер зобов'язаний чітко уявляти собі, яку інформацію йому необхідно одержати. Стандартизоване інтерв'ю проводиться за детально розробленим запитальником. Він обмежений однаковою кількістю питань одного і того ж змісту, які ставляться всім опитуваним в однаковій послідовності. Мета такого інтерв'ю – одержати найбільш порівняні відомості.

Даний метод має декілька переваг. По-перше, інтерв'ю дозволяє більш глибоко проникнути у соціально-психологічні причини людської поведінки. По-друге, під час його проведення можна встановити сту-

піль відвертості респондента. По-третє, інформація, яка при цьому збирається, надходить більш швидко і повно, як правило, вона є безпосередньою та яскравою.

Анкетування являє собою збір кримінологічної інформації шляхом письмового заповнення заздалегідь розроблених анкет. Анкета — це документ, упорядкований за формою і змістом запитань у вигляді опитного листа. Чим складніше явище, що вивчається, та глибше дослідження, тим більше в анкеті запитань і ширше їх обсяг. Питання в анкеті розбиваються на окремі групи (змістові блоки). При цьому забезпечуються послідовність і логічність їх розміщення, а також враховується характер явищ, що підлягають вивченню.

Спостереження — метод емпіричного дослідження, який полягає у безпосередньому сприйнятті дослідником соціальної дійсності, у прямій реєстрації певних подій і ситуацій. Він є очевидцем цих подій, тому інформацію про ті або інші факти і обставини черпає не з чужих джерел, а з особистих спостережень за цими фактами і обставинами.

Вивчення документів — є у багатьох випадках одним із джерел отримання необхідної кримінологічної інформації. Досліднику-кримінологу доводиться стикатися з різного роду офіційними і неофіційними документами. Найчастіше — це матеріали кримінальних справ або окремі процесуальні документи, узагальнення слідчо-судової практики, висновки різного роду експертиз, матеріали контролюючих органів, листи і скарги громадян з приводу вчинених злочинів, повідомлення засобів масової інформації, виступи народних депутатів тощо. Вивчення та аналіз перелічених документів дає змогу одержувати корисну інформацію.

Метод експертних оцінок у кримінології полягає в обліку думок фахівців, провідних в окремих галузях знань експертів, з різних питань, що стосуються злочинності та заходів боротьби з нею. Безпосереднім об'єктом і предметом дослідження стають не певні явища і процеси, а думки, судження фахівців-експертів про ці явища і процеси. Оцінки експертів мають бути засновані на їх глибоких теоретичних знаннях і базуватися на великому практичному досвіді. У зв'язку з цим головне завдання дослідника полягає в тому, щоб відібрати групу компетентних експертів і правильно поставити перед ними відповідні питання. Кількість експертів, які залучаються при цьому, залежить від завдань дослідження, складності проблем, що вивчаються, терміновості проведення експертизи.

Опитування експертів проводяться очно і заочно. Під час його проведення можливим є висловлення декількох особистих думок. Усі вони

узагальнюються і аналізуються дослідником, який вдається у таких випадках до встановлення усередненої точки зору, яка підтримується більшістю експертів.

Психологічні методи. При вирішенні деяких кримінологічних проблем неможливо обійтися без застосування цих методів. Їх використання додає глибини і всебічності кримінологічним дослідженням, оскільки сучасна психологія дозволяє психологу-практику і кримінологу вдосконалювати свою роботу з людьми. Тут мається на увазі як загальна психологія, так і її прикладні галузі: психодіагностика, психотерапія, психогенетика, соціальна психологія, соціальна психотерапія та ін.

Методи перелічених галузей прикладної психології використовуються в кримінології для вивчення особи злочинців, виявлення характеристики малих соціальних груп кримінальної спрямованості, збору матеріалів, що пояснюють механізм злочинної поведінки, розробки профілактичних заходів психолого-педагогічного змісту.

Найбільш поширеним психологічним методом є тестування, тобто вимірювання сукупності властивостей і психічних станів осіб, які входять до складу малих соціальних груп. При тестуванні використовуються стандартизовані питання, що мають певну шкалу значень. Застосування тестологічних процедур обумовлюється необхідністю зіставлення (порівняння, ранжирування) індивідів за рівнем їх розвитку або ступенем виразності різних психологічних якостей (інтелект, здібності, темперамент, емоції, особистісні риси та ін.).

Теорія і практика психологічної науки розробила безліч тестів — це:

а) загальноособистісні, які вживаються для дослідження всієї системи психологічних властивостей особи; б) особистісні, за допомогою яких виявляється будь-яка одна характерна риса індивіда; в) групові — для вивчення структури малих неформальних і формальних соціальних груп (їх згуртованість, особливості психологічного клімату, що панує в них). Враховуючи складність і неабияку важливість психологічних методів, юристи-кримінологи при їх застосуванні повинні тісно співпрацювати зі спеціалістами-психологами.

Експеримент кримінологічний — це метод перевірки гіпотез та отримання таким чином певної інформації про злочинність, формування особи злочинця, запобігання злочинності та окремих її проявів шляхом штучного створення відповідних умов, при яких зазначені явища відбуваються або можуть відбутися. Він дозволяє виявити нові або уточнити раніше відомі факти, перевірити ту чи іншу гіпотезу або

нововведення. Проведення експерименту в кримінології застережене двома умовами. По-перше, він може застосовуватися тільки у позитивному напрямку. По-друге, його проведення допустиме в межах закону і моралі, що виключає порушення прав, свобод і законних інтересів громадян.

Математичні методи. Зараз суспільні науки, що вивчають соціальні явища і процеси, використовують кількісні методи сучасної математики. Кримінологія щодо цього не є винятком.

Для використання математичних методів у кримінологічних дослідженнях є можливість і необхідність. Можливість випливає з того, що об'єкти кримінологічних досліджень являють собою масові явища, яким властиві статистичні закономірності, і їх кількісна сторона може бути з успіхом піддана математичному аналізу. Необхідність же зумовлена тим, що під час кримінологічних досліджень масив зібраного емпіричного матеріалу сягає величезних обсягів. Його вивчення, обробка і аналіз, безумовно, вимагають залучення кількісних математичних методів.

Проведення анкетування, інтерв'ю, спостереження та інших кримінологічних методик дослідження повинно супроводжуватися використанням методу створення контрольної групи. Це означає, що при здійсненні експериментального дослідження паралельно з ним проводиться і контрольне. З цією метою нарівні з експериментальною створюється і контрольна група. Вона повинна бути зрівняна за усіма ознаками і показниками, крім тих, що вивчаються. Порівняння висновків експериментального, основного дослідження і висновків контрольного дослідження дає можливість визначити, чи є типовими та обґрунтованими закономірності, встановлені при вивченні основної групи. Контрольна група, таким чином, являє собою те необхідне тло, на якому проглядаються й якісні ознаки явища, що вивчається.

Як уже зазначалося, кримінологічні дослідження здійснюються відповідно до раніше розроблених науково-прикладних процедур, які передбачають загальну систему дій і способів організації всього дослідження. У зв'язку з цим заслуговує на увагу питання про етапи кримінологічних досліджень.

Звичайно таке дослідження передбачає *сім етапів*.

Перший етап полягає у виборі предмета (теми) і об'єкта дослідження. Ініціатива при цьому належить науковим установам, практичним органам і окремим вченим-дослідникам. На цьому етапі вивчаються літературні джерела і результати колишніх досліджень за обраною темою.

На другому етапі складається план-програма майбутнього дослідження, що має сприяти його повноті й об'єктивності. Цей робочий документ визначає мету і завдання дослідження, передбачає висунення гіпотез, встановлює строки його проведення, джерела одержання інформації, визначає форми впровадження отриманих висновків і сформульованих пропозицій. На цьому етапі проводиться вибір методів дослідження і технічних прийомів їх реалізації. Їх певний набір залежить від предмета, об'єкта, цілей і масштабності дослідження.

Третій етап полягає у виготовленні інструментарію дослідження: анкет, опитних листів, тестів, завдань для експертів; у підготовці оргтехніки тощо.

Четвертий етап передбачає створення груп респондентів і дослідників, груп експертів, безпосередніх виконавців, ознайомлення їх із завданнями дослідження, проведення з ними інструктажу.

П'ятий етап — найбільш трудомісткий і відповідальний. Він включає збір різної кримінологічної інформації. Практикою встановлено, що від якості зібраного емпіричного матеріалу багато в чому залежать повнота, достовірність та цінність висновків дослідження.

Шостий етап — не менш відповідальний, тому що при цьому узгалянюється і аналізується зібрана інформація, а також формулюються висновки дослідження і відповідні наукові положення та практичні пропозиції і рекомендації, що впливають з них.

І останній, сьомий, етап полягає в реалізації наукових висновків і положень, практичних пропозицій і рекомендацій проведеного дослідження, які використовуються як у практиці діяльності державних органів, так і в кримінологічній науці.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке взагалі методологія науки і зокрема кримінологічної науки?
2. Охарактеризуйте статистичні і конкретно-соціологічні методи (масові опитування, спостереження, вивчення документів, експертні оцінки), які використовуються в кримінології для збору та обробки зібраних даних про будь-яке явище кримінологічної властивості?
3. З якою метою використовуються в кримінології психологічні методи?
4. У чому полягає можливість і необхідність використання в кримінології математичних методів?
5. Назвіть сім етапів кримінологічних досліджень, які здійснюються відповідно до розроблених раніше науково-прикладних процедур, і дайте оцінку кожному з них.

Розділ 3

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ВИМІРЮВАННЯ

§ 1. Поняття злочинності та її визначення

Поняття про будь-яке явище набуває своєї закінченої редакційної форми внаслідок його чіткого наукового визначення. Останнє включає в себе не всі відмітні ознаки та властивості, а найбільш загальні і разом з тим істотні.

Що ж стосується такого складного явища, як злочинність, то його відмітними ознаками слід вважати такі:

а) за генезисом злочинність — це соціальна категорія. Таке твердження впливає, по-перше, з того, що вона існує в людському суспільстві, є реальністю суспільного життя. По-друге, вона є однією з форм соціальної поведінки людей. По-третє, соціальною вона є і тому, що в ролі злочинців виступають члени суспільства, які посягають на різні суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування суспільного організму. І, по-четверте, злочинність за всіх умов є соціальною за своїми причинами, а також за характером заходів боротьби з нею;

б) одна із властивостей злочинності полягає в її історичній мінливості. Вона являє собою конкретно-історичне явище. Її зміст і характер змінюються залежно від стану соціально-економічних умов життя людей, розвитку їх культури, суспільно-моральних і політичних переконань;

в) злочинність як соціальне явище водночас має правову, а точніше, кримінально-правову ознаку. Адже до обсягу злочинного включають-

ся ті діяння, що порушують кримінально-правові норми. Поза кримінально-правовою оцінкою немає як злочинів, так і злочинності взагалі;

г) злочинність як масове соціальне явище має певну територіальну і часову поширеність.

Враховуючи короткий аналіз перелічених ознак злочинності, сформулюємо таке її визначення: *злочинність — це відносно масове, історично мінливе соціальне явище, яке має певну територіальну і часову поширеність, являє собою цілісну, засновану на статистичних закономірностях систему одиничних суспільно небезпечних діянь, заборонених кримінальним законом.*

■ § 2. Кількісно-якісне вимірювання злочинності

Всебічне вивчення та аналіз злочинності передбачають її постійне вимірювання в масштабах усієї країни і в межах окремих регіонів. Така робота має поточний і перспективний характер, що дає можливість міркувати не тільки про існуючу злочинність, її минулий стан, а й є передумовою для її прогнозування.

Первинна, початкова інформація про обсяг і внутрішній зміст злочинності черпається із даних офіційної кримінально-правової статистики і в деяких випадках — із результатів вибіркового дослідження, заснованих на загальних положеннях згаданої науки.

Кількісно-якісне вимірювання злочинності проводиться шляхом виявлення таких основних статистичних показників, як: рівень злочинності, коефіцієнти злочинності, структура злочинності, динаміка злочинності, відомості про латентність злочинності. Розглянемо кожний із названих показників окремо.

Рівень злочинності — це загальна кількість злочинів і осіб, які їх вчинили, за певний проміжок часу в країні або в її окремому регіоні. Цей показник характеризує злочинність із кількісного боку. Він виражається в абсолютних цифрах.

При визначенні рівня злочинності беруться два об'єкти обліку: а саме кількість злочинів і кількість осіб, які вчинили ці злочини. Будь-який з названих об'єктів, узятий окремо, відображає рівень злочинності однобічно, а звідси і неповно, тому що один злочин може бути вчинений і однією людиною, і декількома особами.

Рівень злочинності не можна ототожнювати з рівнем судимості, оскільки до даних про судимості не включаються відомості про осіб, які вчинили злочин, але кримінальні справи про яких припинені на законних підставах до суду або щодо них ухвалено виправдувальний вирок. За межами судимості за звітний період залишаються, природно, незкриті кримінальні справи.

Коефіцієнти злочинності являють собою співвідношення кількості злочинів і осіб, які їх вчинили, до чисельності населення країни, або її відповідного регіону з розрахунку на заздалегідь обумовлену кількість населення — на 100 тис. — 1 тис. осіб. Оцінка злочинності у відносних величинах дозволяє порівнювати між собою її рівні в двох чи більше різних регіонах або в одному й тому ж регіоні, але за відносно тривалі відрізки часу.

Розрізняють два види коефіцієнтів злочинності: коефіцієнт інтенсивності злочинності і коефіцієнт злочинної активності населення. Перший дозволяє судити про те, як злочинність впливає на населення країни чи певного регіону. Другий свідчить про його злочинну активність.

Структура злочинності означає відношення окремого виду злочину або групи злочинів до всієї маси злочинності в тому чи іншому регіоні за конкретний період. Вона визначає частку (питому вагу) виділених за певними підставами різних категорій злочинності. Завдяки цьому показнику виявляється будова злочинності, її внутрішній склад. Структура злочинності виражається у відсотках і характеризує її з якісного боку.

Структура злочинності може бути побудована за соціально-демографічними, кримінально-правовими і кримінологічними підставами.

Серед соціально-демографічних ознак, які становлять інтерес при вивченні структури злочинності, насамперед, необхідно назвати такі ознаки особи злочинця, як стать, вік, освіта, сімейний стан, рід занять, види населених пунктів, де вони постійно проживають, ступінь прихильності до спиртного, наркотиків тощо.

За їх допомогою видається за можливе встановити питому вагу чоловічої і жіночої злочинності; частку злочинів, учинених особами різних вікових груп (неповнолітніми, особами молодого віку, 30–40-літніми); відсоток злочинів, учинених неодруженими, сімейними; алкоголіками, наркоманами; жителями міст і сільської місцевості та ін.

Кримінально-правові груповані ознаки — це співвідношення злочинів за тяжкістю злочинів, тобто характером злочинності, за об'єктом злочинного посягання, ступенем їх суспільної небезпечності, формами вини і мотивами злочинної діяльності; питома вага групової і рецидивної злочинності; частка найбільш поширених злочинів та ін.

Особливо слід відзначити, що структура злочинності можлива і необхідна за такими кримінологічними груповими ознаками: різні галузі господарської діяльності, де вчинені злочини; характер міжособистісних стосунків між людьми (у сфері службових, сімейних, побутових відносин); домінуюча антисоціальна мотиваційна спрямованість особи злочинців (насильницькі, корисливі злочини); регіони країни, в яких вчинені злочини. За допомогою останньої ознаки визначається так звана «географія» злочинності, тобто її адміністративно-територіальне поширення.

Динаміка злочинності. Цей показник відображає рух злочинності у часі. Досягається це шляхом встановлення відношення рівня і структури злочинності теперішнього часу до її рівнів і структури за попередні періоди. Аналіз динамічних рядів злочинності слід провадити за тривалі проміжки часу. За такого підходу усувається вплив на стан злочинності випадкових обставин.

На динаміку злочинності впливають деякі соціальні обставини, а саме:

- зміна соціально-економічних умов життя суспільства;
- стан і характер тих соціальних явищ і процесів, які детермінують злочинність;
- демографічна ситуація, що склалася в країні (зростання рівня народжуваності або смертності населення, зміна його вікової структури, активізація міграції громадян із інших країн);
- зміни кримінального законодавства (криміналізація — введення до КК нових складів злочинів або декриміналізація — скасування складів, що вже є, або часткова зміна їх конструкцій);
- стан і заходи ефективності правоохоронної і правозастосовної діяльності (підвищення або зниження активності органів кримінальної юстиції, недосконалість реєстрації злочинів і т. ін.).

«Ціна» злочинності дає уявлення про обсяг і характер прямого і непрямого збитку, який завдає злочинність суспільству. Прямий збиток майнового (матеріального) характеру обчислюється у грошовому виразі. Сюди належать кількість летальних наслідків, настання інвалідності потерпілих, виплати їм за лікарняними листками, додаткові витрати на їх лікування. До непрямого збитку від злочинності належать кошти, що витрачаються державою на боротьбу зі злочинністю, і вартісний вираз її негативних соціальних наслідків (дезорганізація сім'ї, зниження продуктивності праці, додаткове навантаження на інститути соціалізації і ресоціалізації тощо).

§ 3. Латентність злочинності

Латентність злочинності — це ознака, яка відображає існування в країні тієї реальної ситуації, коли певна частина злочинності залишається неврахованою. В усіх державах фактична злочинність перевищує ту кількість злочинів, які зареєстровані їх органами. Так було раніше, так є і тепер. У зв'язку з цим практика свідчить про те, що інформація, заснована на статистичному відображенні, має спотворений характер, далеко не завжди відповідає дійсності. За межами обліку залишається латентна (прихована) злочинність, так звана «темна цифра» злочинності.

Наявність латентної злочинності визначена насамперед низкою обставин. Це, зокрема:

- специфіка окремих видів злочинів, які за способом вчинення передбачають підвищену прихованість, що у свою чергу породжує труднощі їх виявлення;

- наявність у суспільстві професійної і особливо організованої злочинності, суб'єкти (учасники) яких ретельно маскують свою злочинну поведінку (злочинну діяльність), максимально додають своїм суспільно небезпечним діям видимість правомірних;

- низький стан правосвідомості окремих верств населення, ухилення їх від своєчасного повідомлення правоохоронних органів про вчинені злочини;

- порушення принципів і порядку ведення статистичного обліку;

- слабка матеріальна база реєстраційних служб правоохоронної системи;

- недотримання режиму законності в діяльності правоохоронних органів та ін.

Взагалі наявність латентної злочинності є одним із закономірних проявів феномену злочинності. Повністю ліквідувати латентну злочинність можна тільки разом із самою злочинністю, якщо припустити, що це б трапилось.

Латентна злочинність, за деякими міжнародними підрахунками, становить приблизно 60 % від практично вчинених злочинів. А за окремими видами злочинів цей показник коливається ще в більших межах.

У структурі латентної злочинності за механізмом її утворення виділяють *чотири різновиди*. *Перший* з них охоплює сукупність злочинів, про факт вчинення яких ні правоохоронним органам, ні представникам адміністрації підприємств, установ, ні окремим громадянам нічого

невідомо. Про злочинну подію знають тільки винний та його співники, які, зрозуміло, не зацікавлені у розголошенні відомостей про це.

Другий різновид латентної злочинності становить великий масив злочинів, які хоча і відомі посадовим особам, але вони не інформують про них відповідні органи. Серед мотивів, які спонукають їх до цього, можна назвати: прагнення приховати злочин, бо його виявлення може завдати шкоди престижу організації або її керівникам.

Третій різновид латентної злочинності іноді позначають терміном «граничні ситуації». Він являє собою групу тих злочинів, інформація про які стала відома правоохоронним органам, але їх конкретний представник помилково, сумлінно помиляючись або не маючи достатньої професійної підготовки, дав неправильну юридичну оцінку діянню, не вбачив у ньому ознак складу злочину, в зв'язку з чим воно опинилося поза статистичним обліком.

І нарешті *останній різновид* латентної злочинності становлять ті злочини, які стали відомі правоохоронним органам, але їх представник з різних міркувань не реєструє їх. Іноді це здійснюється з тим наміром, щоб шляхом маніпуляцій із статистикою створити видимість кримінального благополуччя в районі, області; часом це незаконне приховування вчинених злочинів з корисливою метою або внаслідок іншої особистої зацікавленості. Даний різновид латентної злочинності найбільш шкідливий, оскільки окремі працівники правоохоронних органів, покликані за законом здійснювати надійний і повний статистичний облік злочинності, порушують зазначені вимоги. Тому достовірність статистичних даних про рівень злочинності уже на регіональному рівні часто породжує сумніви.

Наявність латентної злочинності здатна викликати серйозні, такі, що заходять далеко, *негативні наслідки*. Вона створює в певному середовищі:

– психологічну обстановку безкарності за суспільно небезпечні діяння;

– штовхає злочинців на вчинення нових злочинів;

– сприяє формуванню стійких злочинних груп;

– сприяє залученню неповнолітніх у злочинну діяльність;

– підриває принцип невідворотності покарання;

– порушує законність у регіонах країни, погіршує в них моральний клімат;

– породжує в людей недовіру до працівників правоохоронної системи, тягне за собою низьку оцінку ефективності їх діяльності.

З усього переліченого випливає висновок про те, що зниження латентної злочинності в межах допустимого є актуальною проблемою в країні. Держава, що неспроможна реагувати на «невидиму» злочинність, стає беззахисною перед нею. А тому слід вживати всіляких заходів щодо зниження цього явища.

Виявлення латентної злочинності — завдання складне, але все ж його можна вирішувати. Як би вміло не був підготовлений і замаскований злочин, він залишає ті чи інші сліди. Інформація щодо нього повністю не зникає, оскільки будь-який злочин являє собою складну систему дій і вчинків винного до вчинення злочинного акту, в момент і після його вчинення. Усі ці дії і вчинки пов'язані з навколишнім середовищем, залишають свої певні матеріальні та інші інформаційні відбитки, за якими і можливо встановити саму злочинну подію.

Теорія і практика знає декілька *методів і приписів виявлення латентної злочинності*. Серед них слід назвати:

– масові опитування населення, анкетування, експертні оцінки, матеріали преси;

– вивчення правоохоронними органами річних звітів про господарську діяльність окремих підприємств та організацій;

– систематичний контроль за станом статистичного обліку.

Реалізація зазначених та інших заходів, безсумнівно, сприятиме достовірності, повноті та надійності даних про обсяг латентної злочинності.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття злочинності.
2. Охарактеризуйте кількісно-якісні показники злочинності (рівень злочинності, структура злочинності, динаміка злочинності).
3. Які існують чотири різновиди у структурі латентної злочинності залежно від механізму їх утворення?
4. Назвіть методи і прийоми виявлення латентної злочинності. У чому вони полягають?

Розділ 4

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття криміногенної детермінації

Оскільки у суспільстві існує злочинність, то виникає запитання: а що її детермінує? Детермінувати (від лат. *determinare*) означає породжувати, припускати, обумовлювати.

Відповідь на це запитання є дискусійною. З цього приводу існує ряд висловлювань, теорій. Подібне становище є наслідком різних методологічних підходів і посилянь, з яких виходять автори та прихильники цих теорій.

Уявляється, що найбільш плідною методологічною базою для пояснення джерел злочинності можуть служити такі принципи і закони діалектики, як закон про загальний, універсальний зв'язок предметів і явищ всесвіту, концепція соціального детермінізму, принцип історизму, вчення про діалектичні протилежності, вимоги системного підходу при дослідженні соціальних явищ і процесів. Деякі з перелічених філософських категорій були сформульовані ще в давнину, а потім доповнені і розвинуті протягом століть у працях учених різних країн. Усі вони уточнюються і збагачуються в сучасній світовій науці.

Вирішуючи проблеми детермінації злочинності, кримінологія повинна скористатися цими перевіреними роками філософськими положеннями. Коротко розкриємо їх зміст.

1. Закон про загальний універсальний зв'язок знаходить свій вияв у ідеї причинності, суть якої полягає в тому, що одне явище за визначених умов породжує інше явище: при цьому перше буде причиною, друге — наслідком. Це результат того, що в світі існує «зв'язок усього з усім». У ньому має місце «ланцюг причин».

2. Закон причинності поширюється як на природні явища, так і на явища суспільні. Конкретизація і застосування цього закону для пояснення явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві, становлять сутність *соціального детермінізму*, ядром якого є визнання закономірного характеру суспільного розвитку. Концепція соціального детермінізму дозволяє з найбільшою адекватністю висвітлювати складну своєрідність причинних зв'язків між різними сторонами суспільного життя.

Однак слід відзначити деякі специфічні особливості вияву причинності в суспільному середовищі. Тут зв'язок поміж явищами характеризується неабсолютною неминучістю, тому причинність щодо суспільства має не жорстку лінійну залежність, а ймовірний характер. У результаті певних обставин конкретний наслідок може настати або не настати. Соціальні явища породжуються, як правило, не самим якимось попереднім явищем, а сукупністю певних явищ і процесів.

З огляду на те, що суспільство перебуває у безперервному розвитку, причинність у соціальному середовищі має історично мінливий характер. У зв'язку з цим слід завжди виходити з *принципу історизму*, який дає змогу встановлювати конкретний історичний стан об'єкта, що вивчається.

І, нарешті, особливість зв'язків поміж соціальними явищами полягає в тому, що вони здебільшого відбиваються у свідомості людей і виявляються у формі мотивації їх поведінки та цілей, набуваючи властивостей інтересів окремих людей і суспільства в цілому.

3. Кожному предмету, явищу притаманні внутрішні суперечності, що перебувають в єдності та взаємодії, у боротьбі поміж себе. На цьому непорушному факті ґрунтується вчення про діалектичну суперечність, яке передбачає роздвоєння єдиного на взаємовиключні протилежності та взаємовідносини між ними.

Діалектична суперечність на всіх етапах свого виникнення є рушійною силою будь-якого розвитку. Співіснування двох взаємосуперечних сторін, їх боротьба становлять сутність руху.

Суперечність як невід'ємна властивість речей притаманна кожному суспільству. Немає жодного суспільства, яке не було б внутрішньо суперечливим. У ньому має місце одночасно наявність багатьох супереч-

ностей. І кожній з них властиві старі (негативні) і нові (позитивні) сторони. Під старими, відживаючими, сторонами суперечності розуміють ті явища, які на даному етапі їх існування не мають майбутнього і гальмують процес розвитку. Нове, народжуване — це те, що сприяє розвитку, неухильно розвивається, існує в боротьбі зі старим. Залишаючись єдиним, воно містить внутрішні суперечливі сторони та тенденції. Зрозуміло, суперечності суспільного життя слід досліджувати з додержанням принципу історизму, тобто з урахуванням конкретних історичних умов життєдіяльності даного суспільства.

4. *Системний підхід (метод)* базується на дослідженні явищ і процесів дійсності як систем. Під системою розуміють впорядковану безліч взаємопов'язаних елементів того чи іншого складного цілого. Йдеться про закономірні, об'єктивно цілісні утворення, а не про суб'єктивні, логіко-теоретичні побудови.

Елементи кожної об'єктивної цілісної системи можна уявити як підсистеми вихідної, більшої системи. Втім вона може бути підсистемою другого і наступного більш низького рівня. У світі існує ієрархія стійких цілісних систем. Будь-яка система відмежовується від інших систем якісною визначеністю.

З огляду на системний метод злочинність являє собою порівняно самостійну динамічну, імовірнісну соціальну систему, елементами якої є конкретні злочини, а також окремі види злочинів, об'єднані в однорідні групи. Специфічний зв'язок цих елементів становить не просто сумарне утворення, а якісно інше за своїм змістом явище — злочинність, яка має нові ознаки і тільки їй притаманну закономірність.

«Конкретний злочин», «окремий вид (група) однорідних злочинів», «злочинність у цілому» не є тотожними поняттями. Вони принципово відрізняються між собою.

Неоднаковими є також їх причини та умови. Тому слід виділяти: а) причини та умови злочинності як відносно масового соціального явища (*основні*); б) причини та умови окремих видів (груп) злочинів, тобто окремих часток злочинності (*загальні*); в) причини та умови конкретного (*безпосередні*).

Функціональне призначення *основної* причини полягає в тому, щоб обґрунтувати, чому злочинність зберігається в суспільстві, що її детермінує. *Загальні* причини мають дати відповідь на запитання: чому вчиняються ті чи інші види (групи) злочинів? Поняття *безпосередньої* причини вводиться для того, щоб пояснити, чому дана особа вчинила конкретний злочин.

Перелічені причини суспільно небезпечних діянь за рівнем їх дії перебувають у діалектичному співвідношенні основного, загального та одиничного. Вони тісно пов'язані поміж себе. Основні причини та умови знаходять свій вияв у загальних причинах та умовах певних груп (видів) злочинів і максимально конкретизуються в безпосередніх причинах та умовах окремих злочинів. У останньому випадку це є не що інше, як індивідуальний варіант основних причин злочинності.

§ 2. Фактори злочинності

Розглядаючи основні причини злочинності, слід мати на увазі, що вони пов'язані з багатьма соціальними явищами і процесами. Тому помиляються ті юристи-кримінологи, які детермінацію злочинності зводять лише до причин і умов, оперуючи тільки термінами «причини та умови злочинності».

Щоб уникнути цієї помилки, детермінацію злочинності слід уявляти ширше, включаючи до неї зв'язки з усім спектром соціальних явищ, називаючи їх сукупність термінами «*фактор*», «*криміногенні фактори*». Цей термін (від лат. factor) — означає рушійну силу якогонебудь явища, таку, що обумовлює його характер. Отже, *криміногенні фактори* — це родові поняття, яке включає в себе всі види криміногенної детермінації.

Фактори злочинності слід розрізняти за їх змістом і характером «механізму» впливу на неї.

За змістом їх можна розподілити на економічні, соціальні, суспільно-психологічні, негативно-правові, організаційно-управлінські та інші криміногенні фактори. До останніх належать несприятливі природно-кліматичні умови, факти самого існування в суспільстві злочинності, а також інших явищ, що створюють тло злочинності. Усі перелічені криміногенні фактори різного змісту в своїй сукупності детермінують, обумовлюють злочинність.

Що стосується «механізму» впливу на злочинність організаційно-управлінських і негативно-правових факторів (маються на увазі порушення принципів кримінальної юстиції в широкому розумінні слова), то вони, впливаючи на злочинність, не породжують її, а тільки сприяють її зберіганню, існуванню та відтворенню у суспільстві.

Наступну сходинку в ієрархії криміногенних детерміністичних зв'язків займають загальні причини та умови окремих видів злочинів,

тобто причини та умови, що є загальними для того чи іншого виду злочинів. Їх сукупність також можна назвати криміногенними факторами. Йдеться, наприклад, про фактори вбивств, хуліганства, хабарництва і т. ін. (не про конкретні акти вбивств, хуліганства, хабарництва, а про фактори цих видів злочинів у цілому).

Наявність у суспільстві криміногенних факторів, що обумовлюють і визначають збереження в ньому окремих видів (груп) злочинів, так само як і злочинності в цілому, є результатом існування і прояву суперечностей суспільного розвитку. Інакше і не може бути, оскільки окремі види злочинів становлять частину злочинності. А, як відомо, фактори частини явищ певною мірою збігаються з факторами у цілому.

Втім кожному виду (групі) злочинів відповідає, так би мовити, свій «набір» негативно-соціальних явищ і процесів, які їх детермінують. Так, корисливі злочини беруть свій початок переважно в проявах суспільних суперечностей економічного характеру; хуліганство обумовлюється суперечностями суспільно-психологічного характеру (наявністю в повсякденній свідомості окремих громадян і соціальних груп таких звичаїв та проявів, як неповага до суспільства і особистої гідності людей, прояви цинізму, бешкетування і т. ін.); в основі службових злочинів лежать неповага до суспільних інтересів на догоду своїм особистим, прояви формалізму, бюрократизму, прагнення до наживи, невиконання службових обов'язків, неповага до закону тощо.

На рівні конкретних одиничних злочинів устанавлюються не криміногенні фактори, а виявляються причинно-наслідкові комплекси, що їх обумовлюють (безпосередні причини, умови, життєві ситуації та інші види прямого впливу на особу зовнішнього середовища).

Цій проблемі автори присвятили шостий розділ підручника, але після розгляду питання про особу злочинця, бо особа є важливою ланкою серед обставин, які обумовлюють конкретний одиничний злочин.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що таке соціальний детермінізм і які його особливості?
2. У чому полягає закон про діалектичні протилежності?
3. Охарактеризуйте системний підхід (метод), який передбачає дослідження явищ і процесів дійсності як систем.
4. Розкрийте поняття «фактори злочинності» і наведіть їх класифікацію.

Розділ 5

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ

§ 1. Поняття особи злочинця

Особа злочинця — це складне інтегруюче поняття, що включає в себе і біологічні, і психологічні, і соціальні сторони людини. До набору біологічних якостей людини включаються анатомо-фізіологічні, генетичні, нервово-мозкові та інші властивості організму, а також прояви складного механізму успадкування.

Біологічне в людині розцінюється переважною більшістю представників філософської, природничих і суспільних наук як випадкове і нейтральне, якщо брати його відокремлено у статистиці. Але воно «спрацьовує» в період раннього формування особи і на окремих стадіях детермінації її поведінки. У цьому значенні біогенетичний фактор виступає як матеріальна передумова розвитку соціальної сутності людини в позитивному або негативному відношенні. Причому генетичний набір людини реалізується за наявності відповідних життєвих умов. Цей процес залежить від конкретного середовища проживання і спілкування людини, а також від характеру її соціальної діяльності.

Звичайно ж, деструктивна поведінка людини залежить від її біологічної природи, її особливостей. Будь-який зовнішній вплив на неї заломлюється крізь призму її біологічної сутності. Не враховувати цього — означає ігнорувати детерміністичне розуміння дій людини. Однак слід пам'ятати і те, що біологічне начало не містить ні етичного, ні морального елемента.

Під психічною складовою особи розуміють самостійний душевно-внутрішній світ: її відчуття, сприйняття, переживання; вольові, інте-

лектуальні та емоційні особливості; темперамент і характер. Деякі з цих якостей і властивостей мають природну основу. Всі вони є відносно стійкими та індивідуальними, що не виключає їх розвитку протягом усього життя людини під впливом її конкретних життєвих умов і в результаті захворювань. Але в основному вони змінюються під впливом виховання і ресоціалізації. Ось чому дана складова особи є не суто психічним початком, а її психосоціальними властивостями. Особливо слід підкреслити, що психічна діяльність людини в повному обсязі можлива шляхом її активного спілкування з іншими людьми та соціальними групами.

Основна і визначальна сторона особистості зводиться до її суспільної сутності, яка складається під впливом суспільства, членом якого вона є. Особа — це продукт і суб'єкт суспільних відносин. Ідея людини обов'язково передбачає оточення інших людей, з якими вона життєдіє, вступаючи у різні відносини з ними. Життя людини поза суспільством також неможливе, як неможливе життя рослини, вирваної із землі і кинutoї на голий гранітний камінь.

Бути особою для людського організму означає бути наділеною свідомістю, володіти здатністю пізнавати як зовнішній світ, так і свою власну природу; бути суб'єктом власної життєдіяльності, суб'єктом спілкування; вступати у різні суспільні відносини і контакти з навколишнім світом. Завдяки цьому людина має можливість поводитися і діяти розумно. Не можна вважати особистістю дитину в перші роки її життя, бо вона не є суб'єктом предметної діяльності. Не є особистостями також неосудні особи, які не можуть усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

У загальнотеоретичному плані здавна обговорюється питання про співвідношення біопсихологічного і соціального в особистості. Відповідь на нього іноді надається спрощено і однозначно.

Деякі автори — представники біологізаторства — перебільшують значення природного і природженого в людині, зменшуючи соціальні начала в ній, надають перевагу генам, а не соціуму. Інші дослідники — прихильники соціологізму — пояснюють поведінку людини в основному соціальними обставинами, ігноруючи біологічну сторону особистості.

Протиставлення різних складових особистості навряд чи є правильним і конструктивним з огляду на той факт, що біологічне і соціальне в людині існують у нерозривній єдності, взаємозв'язку і взаємообу-

мовленості. Тому помилковими є як однобічна біопсихологізація особи, так і однобічна соціологізація даного поняття. Тим більше, що частка тієї або іншої складової особи в окремих формах поведінки людей часом відрізняється, не збігається за своїм обсягом і зміщується в той чи інший бік.

У цьому спорі має йтися про інше, а саме: про місце і роль аналізуючих складових особистості в її становленні і повсякденній поведінці. Більшість сучасних кримінологів схиляються при цьому до того, що зміст і цілісність людини визначаються не стільки її природними, скільки її соціальними якостями і властивостями. Саме останні є головними, домінуючими, які обумовлюють поведінку людини в суспільстві. Така думка теоретично і фактично видається правильною.

Нарешті слід привернути увагу до такого факту, а саме: як свідчить життя, не всі люди заслуговують на позитивну оцінку, не всі вони є активними, яскравими особистостями, які поєднують в собі сумлінне, творче, плідне ставлення до праці, чесне відношення до своїх обов'язків, характеризуються духовним багатством і моральною чистотою. Є й такі, які далекі від досконалості з багатьох поглядів. Безумовно, люди залежно від їх життєвої позиції, соціальної активності і особистого внеску в суспільний розвиток є далеко не рівноцінними. Разом з тим, виходячи із загальних уявлень про особу, будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії і свідомо поводить, є особистістю.

Особистістю визнається і злочинець — осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності і визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння. Незважаючи на свої негативні якості, він залишається учасником суспільних відносин, продовжує взаємодіяти з іншими людьми і суспільством взагалі. Факт засудження не позбавляє його повністю прав громадянина, обмежуючи певною мірою деякі з них, не звільняє його від обов'язків; видозмінює, але не звільняє від них.

Злочинці, зрозуміло, становлять особливий розряд особи; це люди більш низького соціального рівня, які у власній поведінці припускають відхилення від вимог соціальних норм. Їм властиві, як правило, особисті ставлення до навколишньої дійсності ще до вчинення суспільно небезпечного діяння. У них виникає негативний погляд на світ, на сенс життя, своя власна відмітна життєва «філософія», яка не збігається з поглядами і думками законослухняної більшості з приводу цього. Вони ігнорують норми моралі і вимоги закону. Майбутні, вірогідні суб'єкти злочинів задовго до їх вчинення звичайно ведуть негідний

спосіб життя. На цьому етапі розвитку злочинця слід відзначати тільки його соціальну занедбаність і немає підстав визнавати його таким.

Про особу злочинця можна говорити у зв'язку з настанням юридично значущої події — вчиненням діяння, передбаченого кримінальним законом. Інакше і бути не може, оскільки властивості та якості будь-якої людини, у тому числі й злочинця, знаходять свій вияв не інакше, як в її діях і діяльності.

Суспільна небезпечність, згідно з теорією кримінального права, є матеріальною ознакою злочину. І особа, вчиняючи його, набуває тієї ж властивості — властивості суспільної небезпечності. Отже, початковий момент появи «особи злочинця» збігається з фактом вчинення злочину.

Вона припиняє своє існування після відбуття засудженим покарання за вчинений злочин, після досягнення цілей покарання, після втрати ним властивості суспільної небезпечності. Але трапляється так, як свідчить практика, що виправлення засуджених може і не відбутися. Однак навіть у цьому випадку треба говорити не про особу злочинця, а про особу, яка становить потенційну небезпеку для суспільства. У зв'язку з цим над нею встановлюється адміністративний нагляд, щодо неї застосовуються й інші превентивні заходи (наприклад, профілактичний облік).

Описані вище ознаки і властивості особи злочинця дозволяють дати таке визначення цього феномену: *особа злочинця — це сукупність істотних і стійких соціальних властивостей і ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характеру суспільної небезпечності, а винній у ньому особі — властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим вона і притягається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом.*

§ 2. Структура особи злочинця

У філософському значенні під структурою прийнято розуміти будову якого-небудь об'єкта або явища, можливість розподілу його на складові частини (елементи), а також встановлення зв'язків і взаємодії між ними. Особа злочинця також включає низку елементів, тобто певну кількість різних ознак, властивостей, рис, особливостей. Назвемо декілька з них.

Соціально-демографічні ознаки. Вони містять відомості про стать, вік, рівень освіти, рід занять, стаж роботи, сімейний стан, місце проживання та інші дані про соціальний статус осіб. Перелічені ознаки

самі по собі не є криміногенними; відокремлена ними конкретна особа не характеризується як злочинець.

Разом з тим вони, взяті у великій сукупності на рівні злочинності взагалі або на рівні окремого виду злочинів і піддані статистичній обробці у порівнянні з даними офіційної демографічної статистики, містять цінну кримінологічну інформацію про особу злочинців. При такому зіставленні встановлюються зв'язки особи злочинця з типовими характеристиками усього суспільства.

Порівнюючи, наприклад, частку чоловічого і жіночого населення, втягнутого в орбіту злочинності, дослідники доходять висновку, що злочини вчиняють переважно чоловіки. Співвідношення різних вікових груп у масі злочинності показує, що найбільша кримінальна активність притаманна особам віком 25–29 років, потім йдуть 18–24-річні. Взагалі поширеність злочинності серед осіб, які мають сім'ю, нижча, ніж серед холостяків і розлучених. У більшості випадків, як показують спостереження, сім'я стимулює позитивну поведінку. Аналіз злочинності за останні роки виявляє підвищення кількості злочинців за рахунок осіб без певних занять, безробітних і мігрантів.

Наведені приклади свідчать, що соціально-демографічні ознаки дають істотну інформацію про особу злочинців, котра може бути використана як з науковою, так і прикладною метою, зокрема, при розробці та реалізації заходів запобігання злочинам.

Особистісно-рольові властивості. Поведінка людини залежить, по-перше, від соціальних позицій, яких вона додержується у суспільстві; по-друге, від розуміння і виконання нею власних рольових обов'язків і функцій, що впливають з даних соціальних позицій. Людина в суспільстві займає ряд позицій і виконує (принаймні зобов'язана виконувати) різні «ролі».

Не всі види реальної рольової поведінки мають однакове значення при вивченні особи злочинця, а тільки ті, які справляють криміногенний вплив на поведінку людей. Як приклад останніх необхідно назвати такі ситуації: людина ухиляється від деяких соціальних позицій; вона не може або не бажає сумлінно виконувати вимоги, що впливають з тієї або іншої соціальної позиції; особа прагне зайняти таку соціальну позицію, вимогам якої вона заздалегідь не відповідає; вона одночасно займає такі позиції, які пов'язані з суперечливими вимогами; веде маргінальний спосіб життя і т. д.

Соціально-психологічні якості. Будь-яка соціальна реакція людини, весь лад її життя залежать від тих особливостей особи, які сформувалися

на базі її психічних станів і процесів у ході власного соціального досвіду; від спрямованості її особистості, мотиваційної сфери, від потреб, установок та інтересів, тобто від системи її ставлення до дійсності.

Усі перелічені соціально-психологічні компоненти людини щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, мають свої особливості. Спрямованість їх особистості — антисоціальна; мотивація їх поведінки — анархічна, егоїстична, цинічна, корисливо-здобувна. Її потреби соціально невиправдані, відрізняються «бідністю», способи їх задоволення — такі, що засуджуються громадськістю. Взагалі їх особистісні установки та інтереси не збігаються з інтересами і цілями суспільства та переважної більшості його членів. Деяким з них притаманне психологічне відчуження, що відображається у відсутності емоційних контактів з людьми і специфічному сприйнятті навколишнього світу як чужого та ворожого їм.

Риси правової і моральної свідомості. Злочинці, вступаючи у конфлікт із законом, припускаються правового свавілля. Ставлять себе вище за вимоги норм права, не до кінця усвідомлюють, що їх виконання є необхідним обов'язком. Кримінологічні дослідження щоразу підтверджують істотну специфіку їх правової свідомості. Особи, які вчиняють злочини, виявляють (приховану або явну) неповагу до закону; вони впевнені, що закон можна обійти, порушити в конкретній ситуації на користь особистим або кланово-груповим інтересам, розраховуючи (іноді небезпідставно) на власну кримінально-правову безкарність.

Життя людей у суспільстві регламентується не тільки правами, а й моральними нормами. Здорові, міцні моральні переконання людей утримують їх від негідних вчинків, служать стримуючим фактором на шляху можливого вчинення злочинів. Проте це не стосується злочинців. Їх моральна свідомість значно спотворена. Її дефекти мають глибокий характер, переростають у негативні звички і переконання. Аморальні вчинки серед них більш поширені, ніж серед законослухняних громадян. У них немає почуття відповідальності за свої неправомірні дії, вони не дорожать власною честю і гідністю, зате нехтують гідністю інших, ігнорують громадську думку про свою негідну поведінку. Для багатьох з них характерним є роздвоєння особистості — на словах вони говорять одне, а насправді поведуться аморально. У системі їх ціннісних орієнтацій перше місце посідають егоїстичні і корисливі спрямування, вигода, кар'єризм, власне благополуччя, самолюбство і свавілля.

На індивідуальному рівні можна говорити про певний вплив психічних аномалій, таких як: психопатія, психопатичний стан, хронічний

алкоголізм, наркоманія та ін., на поведінку людини. Причому злочинній поведінці сприяють не самі психічні аномалії, а ті психологічні особливості, які формуються під їх впливом.

Кримінально-правові ознаки особи злочинця. Зазначені ознаки знаходять свій вияв у деяких формах дозлочинної поведінки особи і найбільш повно виражені в учиненому нею злочині. Серед ознак, які належать до вчиненого злочину, слід назвати ті, що характеризують: спрямованість злочинної поведінки суб'єкта на конкретні суспільні відносини, взяті під охорону закону (безпосередній об'єкт посягання); ступінь і характер суспільної небезпечності вчиненого злочину; способи, обрані для досягнення злочинної мети; мотив, яким керувався суб'єкт злочину; ставлення винного до вчиненого (визнав себе винним чи ні, розкався чи ні) та ін. Перелічені ознаки мають і кримінально-правове, і кримінологічне значення. Їх виявлення і аналіз дають можливість всебічно міркувати про вчинений злочин і особу злочинця.

§ 3. Типологія злочинців

Типологія являє собою прийом (процедуру) наукового мислення і емпіричного пізнання. Вона полягає у розподілі явищ на окремі елементи (типи) за найбільш істотними критеріями і у виявленні відмінності між ними.

Значна більшість кримінологів вважають, що підставами (критеріями) побудови типології особи злочинців повинні бути: 1) характер анти-суспільної спрямованості особи злочинців; 2) ступінь глибини цієї анти-суспільної спрямованості. Названі два типологічні критерії, доповнюючи один одного, становлять підґрунтя типології особи злочинців.

За першим критерієм усіх злочинців слід поділити на такі чотири типи.

Перший тип — це *насильницький тип особи злочинця*. Для нього характерне явне негативно-зневажливе ставлення до іншої особи та її найважливіших благ: до життя, здоров'я, тілесної та статевої недоторканості, суспільного спокою. Сюди належать злочинці, які вчиняють злочини проти особи та інші злочини, пов'язані з посяганням на особу (наприклад, бандитизм).

Другий тип — це так званий *корисливий тип злочинця*, у поведінці якого виявляються корисливі, з метою наживи, тенденції, неповага до всіх форм власності, ігнорування встановлених у державі правил розподілу матеріальних цінностей (майна, капіталів, прибутків).

Третій тип — *злісний соціально дезорганізований тип злочинця*, якому притаманне індивідуалістично-зневажливе ставлення до різних соціальних настанов і вимог, свого громадянського обов'язку, а також до будь-якого роду інших заборон (наприклад, порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою; хуліганство; дезертирство та ін.).

Четвертий тип — *необережні злочинці*. Злочини з їх боку є наслідком прояву легковажно-безвідповідального і недбалого ставлення до своїх обов'язків і можливих наслідків своєї поведінки. Сюди належать усі злочини, вчинені з необережності.

За другим типологічним критерієм, тобто залежно від ступеня глибини антисуспільної спрямованості особи злочинців у перелічених вище трьох перших типах слід виділити:

а) *випадкових* злочинців — осіб, які вперше вчинили злочин внаслідок випадкового збігу обставин у суперечності із загальною позитивною характеристикою їх попередньої поведінки;

б) *ситуаційних* злочинців — осіб, які вперше вчинили злочин, не встоявши перед впливом несприятливих зовнішніх умов формування і життєдіяльності особи, однак взагалі характеризуються більш позитивно, ніж негативно;

в) *нестійких* злочинців — осіб, які скоїли злочин вперше, але допускали раніше правопорушення і в цілому характеризуються негативно;

г) *злісних* злочинців — осіб, що скоїли декілька злочинів і які перебувають у стійкій опозиції до суспільства;

г) *особливо злісних* злочинців — осіб, які вчиняють тяжкі й особливо тяжкі злочини (передусім ті, що вчиняють злочини у складі організованих груп і злочинних організацій).

Питання та завдання для самоконтролю

1. У якому співвідношенні перебувають біологічні, психологічні і соціальні сторони, які в своїй сукупності створюють поняття особи злочинця? Наведіть визначення особи злочинця.
2. Що таке структура особи злочинця і на які елементи вона може бути розподілена?
3. Назвіть критерії (підстави), на яких побудована типологія особи злочинця.
4. На які чотири типи поділяються злочинці залежно від характеру антисуспільної спрямованості особи злочинців? Дайте розгорнуту характеристику кожному із них.

Розділ 6

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ОКРЕМОГО (ОДИНИЧНОГО) ЗЛОЧИНУ

§ 1. Причини окремого злочину

Злочин, як і будь-яка інша поведінка людини, є наслідком певної взаємодії людини і соціального середовища. Щодо злочинної поведінки мають на увазі, як правило, не суспільство взагалі, а конкретне мікросередовище, де людина життєдіє, під впливом якого формуються її соціальні позиції, моральні цінності, відбуваються становлення і розвиток її особистості. Це середовище часто відрізняється тим чи іншим неблагополуччям: у ньому трапляються деформації буденної свідомості, існують стереотипи ганебної поведінки.

У зв'язку з цим не можна не зазначити, що в нашій дійсності, у деяких інститутах соціалізації людей, серед окремих верств населення, у ряді соціальних груп мають місце негативні явища, недоліки, а часом серйозні упущення, сукупність яких слід розглядати як обставини несприятливого розвитку, становлення особистості, тобто процесу соціалізації особи.

Вивчення причин боротьби зі злочинністю в нашій країні дозволяє назвати деякі з таких обставин:

1. Насамперед з такими обставинами ми стикаємося в первинному осередку суспільства — у *родині*. Наше суспільство і держава не можуть

взяти на себе повністю турботу про виховання дітей. Воно, як і раніше, зосереджене в такій малій соціальній групі, як сім'я, котра була і залишається першою і найважливішою виховною установою молоді. Дійсно, сім'ї первинно належить вирішальна роль у становленні особи, формуванні її потреб, моральних цінностей, звичок, поглядів, її оцінок про навколишній світ, людей, про дозволене і недозволене, добро і зло, про оцінку власних вчинків.

Утім, у деяких сім'ях відбуваються певні негативні явища і процеси, що заважають їм правильно виконувати свою соціальну функцію з виховання дітей. Серед таких явищ і процесів можна назвати: ранні психологічно невідготовлені шлюби між особами, які не досягли соціальної зрілості; необдуманий підхід і невинуватий поспішність, що проявляють молоді люди при утворенні сім'ї, і це часто робить її незабезпеченою і неповноцінною; неміцність сімейних зв'язків і нездорові стосунки між подружжям; нездорові взаємовідносини між батьками і дітьми; розпад сім'ї; відсутність обстановки ефективного осуду різного роду неблагополуччя в сім'ї громадськості; невміння або небажання з боку окремих батьків виховувати дітей, відсутність у багатьох (особливо в матерів) вільного часу для цього; застосування неправильних методів і прийомів виховання; аморальна, протиправна поведінка батьків або дорослих членів сім'ї, які дають поганий приклад дітям (пияцтво, прояв злоби, жорстокості, вульгарності, систематичне здійснення протиправних вчинків, порушення правил спільного проживання); притягнення батьків або дорослих членів сім'ї (іноді неодноразове) до кримінальної відповідальності тощо.

Виховання у таких сім'ях, природно, здійснюється ненормально. У них часто виростають закоренілі циніки, жорстокі, немилосердні, безпринципові, розбещені індивіди, люди з перекрученими потребами, шкідливими звичками.

Певна кількість таких сімей, як свідчить практика, належить до так званих неблагополучних сімей, що «постачають» неповнолітніх злочинців. Більше однієї третини засуджених підлітків і неповнолітніх виховувалися саме у таких сім'ях.

Однак випадки несприятливого формування особи трапляються й у сім'ях зовні цілком респектабельних. Утім у деяких з них панують бездуховність, споживча психологія, прагнення до накопичення; у них дітям дають уроки крайнього індивідуалізму, егоїзму, неповаги до людей і різного роду соціальних заборон тощо. Є чимало прикладів учинення злочинів вихідцями з подібних сімей.

2. Наступною соціальною установою, що покликана сприяти належному формуванню особи, є школа. У шкільний період, коли підліток включається у безліч нових суспільних зв'язків, процес його соціалізації в суспільстві протікає найбільш активно: інтенсивно пізнається зовнішній світ, засвоюється позитивний досвід попередніх поколінь, уточнюються обов'язки перед суспільством і державою.

Школа — це те середовище, яке суттєво впливає на вироблення підґрунтя світогляду неповнолітніх, їх життєвої позиції; закладає правильне уявлення про честь, гідність, порядність. Вона покликана здійснювати моральне і трудове виховання учнів, виховувати в них повагу до старших, культуру поведінки в суспільстві, організованість, дисципліну, вимогливість один до одного, доброту і принциповість, правдивість, повагу до закону. Її обов'язок полягає в тому, щоб зміцнювати зв'язок з батьками, поширювати серед них педагогічні знання, добиватися єдності вимог сім'ї і школи у вихованні дітей.

Однак на цьому етапі становлення особи, на жаль, трапляються певні недоліки і упущення, які не дають можливості шкільним колективам досягати поставлених цілей. Зокрема, у багатьох школах неналежно проводиться виховна робота, не практикується при цьому індивідуальний підхід до учнів; відзначається велика наповненість класів; на низькому рівні знаходиться шкільна дисципліна; спостерігається невдалий підбір педагогічних кадрів (у деяких школах працюють вчителями особи, позбавлені педагогічних здібностей, і які не мають достатнього обсягу знань); слабка матеріально-технічна база; відсутні тісні контакти з батьками; формально і беззмістовно організується дозвілля учнів.

Перелічені та інші негативні обставини у своїй сукупності не сприяють правильному розвитку і становленню особи школярів, особливо з числа вже соціально запущених підлітків, і «виштовхують» їх з кола нормальних відносин усередині класу, породжують бездоглядність, орієнтують їх на контакти з вуличними делінквентами, готують до протиправної поведінки.

3. Негативну роль у формуванні особи часто відіграє найближче *побутове оточення*, під яким розуміють один з різновидів мікросередовища (поза межами сім'ї, школи, трудового колективу), в якому людина тривалий час перебуває, взаємодіє з її членами, спільно переслідує недозволені цілі, підкоряючись відповідним звичкам і нормам, навіть іноді всупереч власним поглядам і оцінкам на такі цілеспрямовані. Нездорове найближче оточення, безумовно, спотворено впливає

на особу. Адже буває так: становище в сім'ї, школі, трудовому колективі було і залишається благополучним, але найближче оточення згубно впливає на індивіда.

Криміногенними обставинами у цьому випадку можуть бути: вибір небажаних товаришів, осудливих форм розваг і аморального проведення вільного часу (наприклад, систематичні спільні випивки, азартні ігри, безглузді зборища у дворах, під'їздах, підворітнях, грубе порушення громадського порядку і т. ін.); тривала участь у неформальних групах з антисоціальним ухиленням (наприклад, вуличних компаніях), в яких склалися специфічні норми і зразки поведінки, самоствердження в них, засвоєння негативної групової психології, що неминуче ослаблює вплив позитивного середовища.

Особливо це проявляється стосовно неповнолітніх, оскільки в ранньому, юнацькому віці відбувається найбільш інтенсивне криміногенне зараження.

4. Певне негативне значення в несприятливому моральному формуванні людей мають і *обставини матеріального порядку*: матеріальна незабезпеченість окремих верств населення, їх незадовільний побутовий устрій; низькі заробітки та пенсії, відсутність постійної роботи, дорожнеча ліків і медичної допомоги, неможливість задоволення елементарних потреб; істотна відмінність матеріального становища громадян; надмірна зайнятість жінки за місцем роботи та її обтяженість домашнім господарством, що шкодить вихованню дітей; тимчасовий збіг складних життєвих обставин матеріального порядку і т. ін.

Безумовно, не виключена можливість вчинення злочинів унаслідок перелічених обставин, так званих «деліктів через нестатки». Їх частка у структурі злочинності є незначною. Вони звичайно мають ситуаційний характер. Як показує практика, злочинне посягання вчиняють переважно особи достатньо заможні.

Розкриваючи характер і роль обставин матеріального порядку в учиненні суспільно небезпечних діянь, необхідно підкреслити, що вони діють непрямо. Між ними, з одного боку, і фактом вчинення злочину — з другого, звичайно немає чіткого зв'язку. Вони впливають на злочинця опосередковано лише через систему його моральних властивостей, негативно відбиваються на його свідомості і відповідно на поведінці. Однак було б неправильним недооцінювати їх у процесі становлення особи винного.

5. Слід зазначити, що мають місце прорахунки у роботі і упущення в окремих *засабах масової інформації* (телебачення, радіо, кіно, естра-

да, книжкова продукція), які зараз є масовою формою виховання багатьох людей.

Ми є свідками того, як з екранів кіно і телебачення, з естрадних підмостків, на радіопередачах, у літературних публікаціях ще й досі широко пропагуються жорстокість, культ сили, неповага до особи та її гідності, порнографія, цинізм, екстремізм, вандалізм, міжнаціональна ворожнеча, блатна субкультура (це в країні, де мільйони людей пройшли через виправно-трудова колонії, табори і в'язниці). Усе це, звичайно ж, справляє безпосередньо провокуючий вплив на окремих індивідів.

Перелічені та інші несприятливі обставини (явища і процеси) у своїй сукупності, яка розтягнута у часі, породжують в окремих людей антигромадські погляди, звички, нориви, що зумовлюють їх антисоціально спрямованість. Ці погляди і звички у конкретних індивідів стають глибокими і стійкими під впливом складної психологічної діяльності, яка відбувається в них. У результаті складається внутрішня готовність особи до вчинення суспільно небезпечних діянь, виникає висока ймовірність їх вчинення.

На підставі викладеного можна дати таке визначення причини вчинення конкретного (одиночного) злочину: *під безпосередньою причиною вчинення конкретного (одиночного) злочину слід розуміти ті негативні соціальні явища і процеси, під впливом яких у винної особи виникають глибокі і стійкі антигромадські погляди, звички, що зумовлюють внаслідок криміногенної мотивації її внутрішню готовність вчинити злочинне посягання.*

■ § 2. Умови, що сприяють вчиненню злочинів

Індивідуальна злочинна поведінка формується і здійснюється за певних умов, що являють собою частину зовнішнього середовища. Деякі з них сприяють вчиненню злочинів, інші перешкоджають. Перші, з точки зору панівних загальносоціальних інтересів, завжди є негативними об'єктивними явищами. Жодне злочинне посягання не може бути вчинено, якщо для цього немає відповідних умов.

Умови самі по собі безпосередньо не можуть спричинити злочин. Однак без їх наявності він не відбудеться. Тільки внаслідок їхнього впливу в людини виникає намір вчинити злочинний акт. Умови, що

супроводять причини, надають їм певного розвитку, полегшують їх формування і реалізацію.

Якщо причини окремого злочину пов'язані з глибинними процесами формування психологічного і морального складу людини, викликаючи готовність вчинити злочинне посягання, то умови створюють сприятливу обстановку для цього. Вони пов'язані не стільки з суб'єктами, скільки з об'єктом злочинного діяння і обстановкою його вчинення.

Так, крадіжку майна зі складу можна вчинити за умови, якщо він погано охороняється або є інші умови, що дають можливість потрапити до приміщення і винести викрадене. При вчиненні навмисного вбивства на побутовому ґрунті може йтися про такі умови, як можливість незаконно придбати холодну або вогнепальну зброю, невжиття заходів органами внутрішніх справ у зв'язку з сигналами про загрозу вбивства, які надійшли до них; бездіяльність громадян у момент події і т. ін. Навіть найдосвідченіший злочинець не в змозі вчинити злочин, якщо для цього немає відповідних сприятливих умов.

Умови за своїм змістом є не що інше, як певні прояви, факти реальної дійсності, які мають економічний, організаційний, правовий, конкретно-виховний, кадровий характер. Причому кожному конкретному злочину властиві свої певні умови, що йому сприяють. Спираючись на узагальнення слідчої і судової практики, зазначимо, що як умови вчинення злочинів найчастіше згадуються: недоліки господарської діяльності різних управлінських ланок; становище безконтрольності у зберіганні, обліку і використанні матеріальних цінностей; неправильний підбір і помилки при висуненні кадрів на керівні посади; nereагування вищих посадових осіб на неправомірні дії підлеглих; правовий нігілізм з боку деяких керівників; недосконалість чи суперечність чинного законодавства, наявність прогалин у ньому; недоліки в діяльності тих або інших контролюючих органів; упущення в роботі правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю в даному регіоні; терпимість, байдуже ставлення населення до фактів учинення злочинів і т. ін.

Враховуючи роль умов, яку вони відіграють в індивідуальній злочинній поведінці, наведемо їх кримінологічне визначення. *Умови вчинення окремого (конкретного) злочину — це зовнішні об'єктивні негативні факти реальної дійсності, які полегшили його вчинення і сприяли досягненню злочинного результату.*

Виявлення умов вчинення злочинів не є тяжкою працею; вони, як свідчить практика, існують у момент вчинення злочинів і часом про-

довжують діяти після його розкриття. Усунення їх, як правило, не пов'язано з великими труднощами і значними матеріальними витратами. Тут, по суті справи, все зводиться до того, щоб навести належний порядок у районі, місті, на підприємстві і в установі, забезпечити виконання вимог законів та інших нормативних актів.

■ § 3. Криміногенна ситуація та її місце в «механізмі» конкретного злочину

Кожна людина постійно перебуває в певній життєвій ситуації, яка впливає на її стосунки з іншими людьми, зачіпає його інтереси і тим самим обумовлює його поведінку в даний момент. Це також один із каналів впливу зовнішнього соціального середовища на індивіда.

Роль ситуації в різних випадках є неоднаковою. У зв'язку з цим з позиції кримінології вбачається необхідним за характером впливу на людину поділяти їх на сприятливі (некриміногенні) і несприятливі (криміногенні). До сприятливих належать ті ситуації, які або позитивно впливають на поведінку особи, або не завдають ніякого впливу на її намір вчинити суспільно небезпечне діяння, усувають появу злочинних мотивів і цілей.

Під несприятливою (криміногенною) ситуацією розуміють ту конкретну життєву ситуацію, яка склалася в момент вчинення злочину або незадовго до цього, і у взаємодії з його причинами та умовами викликає остаточну рішучість особи вчинити даний злочин. Якщо особа, у свідомості якої вже сформувалися стійкі та глибокі погляди і звички, опиняється в такого роду ситуації, у неї є великі шанси вчинити злочинне посягання.

Серед криміногенних ситуацій як приклад можна навести наступне: ситуація, яка виникла внаслідок дій самого винного (довів себе до стану сильного сп'яніння, затіяв сварку і т. ін.); ситуації, що склалися внаслідок неправомірних дій інших осіб (обман з їхнього боку, загрози, знущання і т. ін.); інтенсивні сімейні скандали і конфлікти; фізіологічні і емоційні багатоденні біоцикли, внаслідок яких настають неуважність, депресія та ін.); екстремальні стани особи через хворобу, втому; ситуації, викликані стихійними лихами (повені, пожежі); проблемні, конфліктні ситуації тощо.

Проблемні ситуації — це ті, у межах яких існують перешкоди, труднощі на шляху до поставленої винним мети. При вирішенні подіб-

них ситуацій деякі люди ігнорують засоби і правила, вироблені для цих випадків суспільством, і віддають перевагу неправомірним способам подолання перешкод. Конфліктні ситуації передбачають зіткнення інтересів, позицій, прагнень винного та інших осіб, внаслідок чого виникають серйозні суперечності сторін, що спричиняють складні форми боротьби для досягнення бажаного.

Криміногенна ситуація за своїм змістом — категорія об'єктивна. Вона визначається фактичними явищами, подіями, що відбуваються у дійсності, яка оточує людину. Водночас вона має особистісне значення, оскільки оцінка ситуації тісно пов'язана з мотиваційною сферою особи, її індивідуальними особливостями. Треба враховувати і те, що в конкретній ситуації винний, як правило, діє відповідно до раніше набутого досвіду, звичок, до соціальної спрямованості його особи. Не можна не враховувати наявність у деяких індивідів дефектів сприйняття зовнішнього середовища.

Об'єктивний зміст конкретної криміногенної ситуації і суб'єктивне її значення для індивіда можуть значною мірою розійтися. У зв'язку з цим злочин часто є невідповідною реакцією на ситуацію, що склалася. Людина під впливом напруженої ситуації іноді вчиняє поспішні необдумані дії за відсутності критичного сприйняття подій, що відбуваються.

Криміногенна ситуація не належить ні до поняття причини, ні до поняття умови вчинення злочину. Вона у деяких випадках відповідно впливає на них, відіграючи при цьому роль мотиву до вчинення злочину. Не кожна людина, чия свідомість уражена асоціальними поглядами і звичками, готова всякий раз вчинити злочин. Для цього потрібен свого роду «поштовх», який би викликав остаточну рішучість вчинити злочинне посягання. Таким поштовхом і є криміногенна ситуація, яку слід розглядати як зовнішнє спонукання до дії, як привід до злочину. Подібна специфічна категорія в системі детермінації явищ і процесів з філософської точки зору є цілком поясненою. Мотив слід відрізнити від приводу. Якщо мотив породжується поведінкою третіх осіб або пояснюється особливо несприятливим збігом життєвих обставин у житті людини, або є результатом екстремальних умов, то привід створюється самим винним і свідомо використовується ним для вчинення злочину або для виправдання своїх дій. Привід — є не що інше, як помилковий, надуманий мотив.

Отже, окремий (конкретний) злочин є наслідком впливу на індивіда криміногенних причин, умов і криміногенної ситуації. Причина

проявляється в тому, що під її дією в нього виникають готовність, високий ступінь імовірності вчинити злочинне посягання. Умова сприяє розвитку причини і внаслідок цього в особи виникає намір вчинити суспільно небезпечне діяння. Криміногенна ситуація, нарешті, викликає остаточну рішучість вчинити злочин.

Зазначені форми впливу зовнішнього середовища на суб'єкта злочину накладаються на внутрішньо особистісні елементи його свідомої і вольової діяльності — на психічні процеси і стани, що перебувають у постійній динаміці.

Таке поєднання і взаємодія об'єктивного і суб'єктивного, соціального і психологічного в особі конкретної людини становить суть поняття «механізм» індивідуальної злочинної поведінки.

§ 4. Особливості особи і поведінки потерпілих та їх роль у «механізмі» вчинення конкретного злочину

Вчинення значної кількості злочинів залежить не тільки від злочинця, але і від потерпілої особи внаслідок їх взаємодії. Із давніх-давен прийнято вважати, що для вчинення злочину необхідні, з одного боку, винні, а з другого — потерпілі. На певних етапах злочинного посягання вони взаємодіють, а нерідко прямо «співпрацюють». Причому потерпілий відіграє не останню роль у процесі зародження, розвитку і вирішення криміногенної ситуації.

За вибірковими даними, «механізм» конкретного злочину був пов'язаний з особою і поведінкою потерпілого у кожному другому разі побутового насильницького злочину, в кожному третьому випадку згвалтування, у двох випадках з п'яти при вчиненні автотранспортних злочинів, у восьми випадках з десяти при вчиненні кримінально караного шахрайства.

За останні тридцять років проблеми особи і поведінки потерпілих від злочинів стали предметом кримінальної віктимології. *Віктимологія* у буквальному перекладі з латинської (*victima* — жертва) і грецької (*logos* — вчення) означає вчення про жертву. Основними вихідними поняттями віктимології є «жертва», «віктимність», «віктимізація».

Жертва злочину з точки зору кримінальної віктимології — це потерпіла фізична особа незалежно від того, чи визнана вона потерпілою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою

суб'єктивно. Поняття жертви аналогічне поняттю потерпілого. Головне міститься тут у тому, щоб потерпілий був одним з елементів криміногенної ситуації і своєю поведінкою певною мірою сприяв злочину. Його необачна, ризикована, легковажна, розбещена, аморальна, неправомірна поведінка може полегшити, спровокувати злочин проти нього самого, оскільки він може істотно впливати на мотивацію злочинної поведінки винного. І в той же час зважена, правомірна, передбачлива поведінка людини, що опинилася в криміногенній ситуації, здатна відвернути злочинне посягання на неї або звести його до мінімуму.

Віктимність — це підвищений ступінь схильності тієї або іншої особи до того, щоб стати потерпілою, жертвою злочину внаслідок притаманних їй властивостей. Це поняття означає одночасно і певне явище, і спосіб дій людини.

Загальна разова віктимність, слід зазначити, властива будь-якому громадянину. У принципі, у суспільстві, в якому існує злочинність, потерпілим від злочину може стати будь-яка людина внаслідок різних обставин. Втім кримінологію цікавить постійна підвищена віктимність (так би мовити, супервіктимність) окремих осіб як соціально зумовлена властивість їх особистості. Мається на увазі їх «здатність» стати жертвою злочину в обстановці, коли такий вихід міг бути об'єктивно відвернутий. Інакше кажучи, нездатність протистояти злочинцю, уникнути небезпеки там, де вона об'єктивно могла бути відвернена. Чим більшою є ймовірність людини стати жертвою злочину, тим більшою віктимністю вона наділена. Така людина постійно створює віктимологічні ситуації.

Ступінь віктимізації особи залежить від статі, віку, освіти, професійної зайнятості, її морально-психологічних особливостей і характеру злочинів, що вчиняються при цьому. Зокрема, більш віктимними є чоловіки, ніж жінки. Причому особи чоловічої статі частіше виявляються потерпілими від хуліганства і злочинів проти особи; а потерпілими від шахрайства та інших корисливих злочинів — жінки. Особливу віктимну групу становлять неповнолітні. У цьому віці люди відрізняються емоційною нестійкістю, відсутністю життєвого досвіду, що ускладнює їм вибір належного варіанта поведінки в складних і неординарних життєвих ситуаціях. Підвищена віктимність характерна і для осіб похилого віку, що обумовлюється віковими, фізичними і психічними змінами в ці роки (фізична слабкість і немічність, хворобливі явища, пов'язані з віком, погіршенням пам'яті і т. ін.).

Значною віктимністю відрізняються особи певних професій, пов'язаних з ризиком посягання на них (наприклад, інкасатори, водії

таксі, касири торговельних підприємств, особи, які виконують обов'язки з охорони громадського порядку, суб'єкти індивідуальної трудової діяльності тощо).

Слід зазначити, що хоча жертва злочину деякою мірою причетна до злочинного акту, питання про її відповідальність за злочин, що відбувся, природно, знімається. Кримінальну відповідальність за вчинений злочин несе тільки суб'єкт злочину.

Вивчення особи і поведінки потерпілих, по-перше, має на меті пояснити вплив віктимності на «механізм» конкретного злочину і, по-друге, запропонувати ефективні та диференційовані заходи щодо віктимологічної профілактики. Останні дозволяють вести боротьбу зі злочинністю одночасно двома способами, а саме: шляхом зменшення злочинців і шляхом зменшення кількості осіб, які внаслідок індивідуальних особливостей можуть за наявності вказаних вище обставин стати жертвами злочинів.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Наведіть і охарактеризуйте негативні явища і недоліки, які слід розглядати як обставини несприятливого розвитку і становлення особистості у сучасній дійсності.
2. Дайте визначення поняттю «причини вчинення конкретного (одиночного) злочину».
3. Що слід розуміти під умовами вчинення окремого (конкретного) злочину?
4. Розкрийте поняття криміногенної ситуації в «механізмі» конкретного злочину.
5. Охарактеризуйте особливості особи і поведінки потерпілих при вчиненні конкретного злочину. Яка їхня роль у «механізмі» вчинення конкретного злочину?

Розділ 7

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття і система запобігання злочинності, класифікація запобіжних заходів

Запобігання злочинності — це сукупність різноманітних видів діяльності і заходів у державі, спрямованих на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення негативних явищ та процесів, що породжують злочинність або сприяють їй, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки.

Як інтегративна система організованої протидії злочинності, запобігання злочинності включає в себе різноманітні запобіжні заходи різних галузей знань. Для належного впорядкування запобіжних заходів, чіткого визначення рівня і напрямів запобіжної діяльності суб'єктів, їх компетенції, природи самих заходів тощо виникає необхідність їх класифікації. Класифікація — це розподіл явищ, понять, заходів за класами залежно від загальних ознак або класифікатора. Існують різні класифікації запобіжних заходів з урахуванням тих цілей, які перед ними ставляться. Заходи можна класифікувати за: рівнем, масштабом, змістом, суб'єктами, об'єктами та ін. За рівнем розрізняються загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи запобігання злочинності; за масштабом — заходи, які здійснюються у територіальному розрізі, на окремому об'єкті, щодо групи

осіб; за змістом — заходи соціально-економічного, соціально-демографічного, технічного, екологічного, правового та іншого характеру; за суб'єктами — заходи, що здійснюються органами всіх гілок влади, організаціями, трудовими об'єднаннями, установами, окремими громадянами; за об'єктами — відповідно до видів злочинів, на протидію яким вони спрямовані.

1. *Загальносоціальне запобігання злочинності* — це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльності державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій. Запобіжний потенціал цієї діяльності полягає в тому, що вона протидіє негативним явищам і процесам, які сприяють відтворенню або збільшенню рівня злочинів, стимулює законослухняну поведінку людини. Загальносоціальне запобігання — це позитивний ефект продуманої соціальної політики, яка здійснюється не тільки і не стільки з метою безпосереднього попередження злочинності. Вона спрямована перш за все на вирішення загальних економічних і соціальних завдань держави. Загальносоціальне запобігання злочинності полягає в тому, що його здійснення зменшує соціальні суперечності, криміногенне протистояння різних верств населення, рівень безробіття, підвищує стандарт життя людей, створює необхідні умови для легалізованого одержання достатніх прибутків громадянами, сприяє побудові міцного фундаменту щодо нормального функціонування всіх соціальних сфер, виховання та контролю над дітьми і молоддю, оздоровлення морального клімату в суспільстві, впровадження високих моральних цінностей у ньому, додержання демократичних засад та ін. Прогресивні соціальні програми спрямовані на утвердження законності, поваги до конституційних прав і свобод людини, зміцнення громадського порядку, дисципліни, на вирішення проблем поєднання громадських, виробничих, сімейно-побутових інтересів жінок і сім'ї, соціальної адаптації маргінальних верств населення тощо.

Отже, загальносоціальне запобігання злочинності — найважливіший аспект соціальної політики. За словами німецького криміналіста Ф. фон Листа, «найкраща кримінальна політика — це найкраща соціальна політика». Це соціальна реакція держави і суспільства на зло-

чинність. Загальносоціальне запобігання створює соціально-економічні та культурні підвалини для ефективного здійснення спеціально-кримінологічного і індивідуального запобігання злочинам.

2. *Спеціально-кримінологічне запобігання* — це сукупність заходів боротьби зі злочинністю, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях злочинної поведінки. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам складається із трьох напрямів діяльності: кримінологічної профілактики; відвернення злочинів; припинення злочинів.

Кримінологічна профілактика — це сукупність заходів щодо вчасного виявлення та усунення негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути і детермінувати злочинність або її окремі види. Залежно від того, на які явища і процеси спрямовані профілактичні заходи, можна виділити види профілактики, зокрема, профілактику випередження, обмеження, усунення та захисту.

Профілактика випередження (наприклад, кримінологічна експертиза нормативно-правових актів), профілактика обмеження (наприклад, наркоманії, алкоголізму, бездоглядності дітей), профілактика усунення (наприклад, випуску чи реалізації недоброякісної продукції), профілактика захисту призвана анулювати незахищеність чи недостатню захищеність і безпеку особи і матеріальних об'єктів; вона створює зовнішні ускладнення щодо посягань на охоронювані суспільством цінності.

Відвернення злочинів — специфічний напрям спеціально-кримінологічного запобігання, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, добровільної відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Відвернення злочинів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину.

Заходи протидії злочинної мотивації доцільно розділити на дві групи: заходи переорієнтації антисуспільної настановки і активні контрзаходи.

Заходи переорієнтації антисуспільної настановки включають: а) спеціальні економічні і соціально-психологічні програми, які розраховані на те, щоб людина у суспільстві отримувала більш-менш

повне задоволення своїх потреб і відмовлялась від злочинних намірів; б) заходи, спрямовані на формування у громадян антикримінальної культури; в) кримінологічна поінформованість населення для його більш тісного співробітництва з правоохоронними органами; г) організаційно-правові заходи, які підвищують у людей почуття відповідальності і виробляють у них уявлення про допустимі засоби досягнення своїх потреб.

Активні контрзаходи — це заходи переконання, різних форм примусу, застереження і допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Припинення злочинних проявів визначається як сукупність видів діяльності, спрямованих на недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів. Особливість запобіжної роботи на стадіях готування і замаху на злочин залежить від обсягу виконаної злочинної діяльності, особи винного, характеру злочину тощо. У зв'язку з цим розрізняють заходи опанування, обережності та активного втручання. Заходи опанування здійснюються з метою досягнення добровільної відмови особи від продовження злочинної діяльності. Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності (посилення патрулювання певними органами, зміна режиму роботи, розроблення системи термінового зв'язку населення з міліцією в містах і селищах міського типу, на автомагістралях, створення спецпідрозділу з боротьби з нелегальною міграцією тощо). Заходи активного втручання припускають негайну реакцію правоохоронних органів у випадках, коли прогання потягне за собою безпосереднє посягання (наприклад, затримання злочинця під час готування до злочину або замах на злочин, створення умов для перетворення розпочатої злочинної діяльності на невдале готування або замах тощо).

3. *Індивідуальне запобігання злочинам* — різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи. Тобто індивідуальне запобігання становить ту частину запобіжної діяльності, яка здійснюється на стадії, котра передуює виникненню злочинного наміру. Усунення безпеки потенційного злочину — головне завдання індивідуального запобігання.

Отже, об'єктом індивідуального запобігання злочину є: поведінка та спосіб життя осіб з високою імовірністю вчинення злочину; соціальні елементи їх особистості, які відображають антисуспільну спрямованість; соціально значущі при формуванні і реалізації останньої

деякі психофізичні особливості індивідів; несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу; інші довготривалі діючі обставини, які визначають криміногенну ситуацію і полегшують вчинення злочину.

Для визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, необхідно мати *фактичні, правові та кримінологічні підстави*. *Фактичні підстави* такого запобігання — реальна поведінка особи, в якій закладений потенційний злочин. Антисуспільна поведінка є реальним проявом особи, її головною спрямованістю і домінуючим внутрішнім змістом. *Правові підстави* — це врегульованість індивідуального запобігання нормами права. Чинне законодавство містить низку правових підстав індивідуального запобігання, але більшість з них має відомчий характер, що, зрозуміло, недостатньо. *Під кримінологічними підставами* необхідно розуміти наявність певного рівня кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дозволяє виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину.

Напрямами індивідуального запобігання злочинів є переконання, надання допомоги, примус.

Заходи переконання — процес логічного обґрунтування особі думки про відмову від криміногенної поведінки, злочинних намірів, антисуспільних настановок. На практиці позитивно зарекомендували себе такі заходи, як: індивідуальні і колективні бесіди, обговорення поведінки особи, прослуховування курсу лекцій на правові теми, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, стимулювання участі в громадській діяльності та ін. Криміногенна поведінка особи нерідко свідчить про її життєве неблагополуччя, конфлікти, побутову невлаштованість та про інші труднощі. Особливо це стосується осіб з кримінальним минулим.

Заходи соціальної допомоги — працевлаштування, поліпшення побутових умов, зміна способу життя шляхом підвищення соціального статусу, освіти, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення корисних контактів, вибору життєвих перспектив тощо.

Примус спричиняє для особи несприятливі наслідки фізичного, матеріального та технічного характеру. На практиці широко застосовуються такі заходи примусу на криміногенну поведінку, як профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку правоохоронних органів чи громадськості, адміністративний арешт і адміністративне затримання, штраф, адміністративний нагляд, ула-

штування до приймальників-розподільників для дорослих і неповнолітніх, припинення бродяжництва і жебрацтва та ін.

4. Самостійним напрямом запобігання є *віктимологічна профілактика*. Очевидною є необхідність проведення специфічних заходів, спрямованих на зниження віктимності населення. Напрямом запобігання злочинності, який скорочує віктимність, припиняє віктимізацію на індивідуальному та масовому рівнях, є метод девіктимізації. Цим методом можуть охоплюватися такі специфічні комплекси віктимологічної профілактики: а) виховно-профілактичні заходи, мета яких — впровадження в масову свідомість людей ідеї фізичної недоторканності особи (робота серед молоді та учнів шкіл, програми стримування злочинності тощо); б) захисний напрямок, у межах якого розробляються і впроваджуються в індивідуальну і масову свідомість людей заходи і засоби захисту і самозахисту, завчасного прийняття заходів, актуалізації поняття самозбереження, самоконтролю, які передбачають обережність, пильність, збереження самовладання при злочинних посяганнях (консультативні освітні заходи щодо особистої безпеки і охорони власності; навчальні курси серед школярів, батьків, взагалі громадян; розповсюдження пам'яток, плакатів, буклетів, нарисів, статей, в яких викладаються поради ухилення від участі стати жертвою злочинів; технічні засоби); в) організаційно-управлінські заходи, спрямовані на скорочення віктимності громадян (наприклад, належна освітленість міст і сіл, організація певного режиму роботи, захисне обладнання кабін водіїв таксі, устаткування засобів негайного зв'язку населення з міліцією, відповідна архітектура будинків та ін.); г) обмежувачий напрям заходів (виявлення латентних потерпілих і попередження їх ризикової, легковажної, безтурботної некритичної поведінки); ґ) нормативне врегулювання питань, пов'язаних з віктимізацією (законодавство про допомогу жертвам злочинів та ін.); д) підвищення рівня правових знань та ін.

■ § 2. Об'єкт запобігання злочинності

Злочинність зумовлюється комплексом негативних явищ і процесів різного походження, котрі і є так званими об'єктами запобіжного впливу. Теорія і практика боротьби зі злочинністю показують, що об'єкт запобіжного впливу — це все те, на що діє система запобігання злочинності, і включає: по-перше, уражені недоліками суспільні відноси-

ни в системі формування людини; по-друге, соціальні негативні (різні за походженням) традиції, стереотипи поведінки, найбільш поширені негативні звички людей; по-третє, окремих осіб, групи і контингенти осіб, які виявляють ознаки протиправної поведінки; по-четверте, сукупність конкретних негативних явищ, процесів, недоліків у різних сферах життя, які детермінують злочинну поведінку і вчинення конкретного злочину; по-п'яте, окремі негативні особистісні властивості людини, які провокують злочин або сприяють його вчиненню.

Таким чином, об'єкт запобіжного діяння — це окремі або сукупність різних (за генезою, сферою, формами та інтенсивністю прояви) негативних явищ та процесів реальної дійсності матеріального чи духовного характеру, які призводять до виникнення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів.

Для об'єкта характерні такі властивості: криміногенність (саме вона виділяє його із сукупності негативних явищ); динамічність, що зумовлює постійну мінливість його кількісно-якісних показників; потенційність — нею пояснюється те, що окремі явища можуть швидко досягти високого ступеня криміногенності; латентність — криміногенність, яка прихована від спостерігача-дослідника. Головною властивістю будь-якого об'єкта, запобіжного впливу є криміногенність. Поняття «криміногенність» тісно пов'язане із поняттям «криміногенний». Термін походить від латинської — «злочин» і грецької — «рід», «походження». Отже, це поняття, яким підкреслюються близька спорідненість, тісний взаємозв'язок явища, процесу, особи із злочинністю. Поняття «криміногенний» вживається у різних сполученнях: криміногенні фактори, криміногенна особа, криміногенне середовище, криміногенна ситуація тощо. Криміногенність — це така кримінологічно значуща властивість об'єкта запобігання злочинності, яка показує конкретну взаємозалежність об'єкта і конкретного злочину, злочинності взагалі.

Криміногенність слід розглядати як таку властивість об'єкта, що здатна формувати антисуспільну спрямованість особи, що перебуває в безпосередньому з ним контакті, а також провокувати вчинення нею протиправних дій. Ця властивість виявляється через силу впливу об'єкта на злочинність, його здатність наводити причинні зв'язки.

Криміногенність будь-якого об'єкта — величина змінна, тому вона може бути відображена як кількісно-якісна: ступінь криміногенності (тобто вище — нижче); криміногенний набір (більш — менш); криміногенний інтервал (ближче — далі).

Ступінь криміногенності — показник, який визначає міру цієї властивості і більшу чи меншу силу її впливу на злочинну мотивацію. За даними досліджень, алкогольне обтяження як криміногенна властивість особи є досить високим серед вбивць і осіб, що заподіяли тяжке тілесне ушкодження на сімейно-побутовому ґрунті. Криміногенний набір — структурний показник криміногенності об'єкта. Криміногенність об'єкта — якість інтегральна, яка утворюється в свою чергу сукупністю і взаємозв'язком, як правило, негативних явищ, що самі по собі безпосередньо не пов'язані зі злочинністю. Відомо, наприклад, що початок злочинного шляху підлітків звичайно зумовлюється одночасною чи послідовною дією набору з трьох-п'яти негативних явищ (неблагополуччя в сім'ї, небезпечне оточуюче середовище, рання алкоголізація та ін.). Криміногенний інтервал — ступінь зростання чи зменшення криміногенності предмета, «відділення» або наближення його до причинної детермінації. Таким чином, чим вищий ступінь криміногенності предмета, тим менший його криміногенний інтервал. Тим самим визначається «місце» (ближче — далі) криміногенного об'єкта в причинному ланцюгу. В кримінологічній літературі зазначається, що найбільша криміногенність характерна для тих об'єктів, наявність яких у системі причин та умов злочинності з більшою імовірністю породжує злочинну детермінацію.

Поняття криміногенного набору порівняно невеликого поєднання найбільш значущих показників для будь-яких різновидів суб'єктів антисуспільної поведінки покладено в теоретичне обґрунтування прикладних прогностичних методик індивідуальної злочинної поведінки та її попередження.

Криміногенні об'єкти доцільно згрупувати так, щоб вони стали уразливими для тих чи інших — теж згрупованих відповідним чином — методів запобіжного впливу і адекватних їм заходів. Тому природною підставою класифікації є характер криміногенних об'єктів, їх природа, генеза, умови існування. За цією підставою розрізняються групи криміногенних об'єктів соціального, правового і психогенного характеру. Група криміногенних об'єктів соціального характеру знаходиться в діапазоні від негативних явищ на рівні суспільства до криміногенних явищ і властивості конкретної особи (пияцтво, алкоголізм, наркоманія, віктимний стан тощо). До групи криміногенних об'єктів правового характеру включаються явища, генеза яких лежить у сфері правової недосконалості, грубих помилок, протиправних дій, необґрунтованого, несвоєчасного, некомпетентного регулювання суспіль-

них відносин на різних рівнях соціального буття. Група криміногенних об'єктів психогенного характеру охоплює ті психологічні, психіатричні та інші кримінологічно значущі аномальні явища, які дезорганізують суспільне життя, відіграють деструктивну роль у процесі соціалізації і ресоціалізації особи, перешкоджають їй чи обмежують її здатність адекватно оцінювати свої вчинки і діяти відповідно до такої оцінки.

■ § 3. Суб'єкти запобігання злочинності та основні напрями їх діяльності

Суб'єкти запобігання злочинності — це державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи чи громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність.

За специфікою запобіжної діяльності розрізняються такі суб'єкти, які: 1) визначають її основні напрями, завдання, форми (політику боротьби зі злочинністю), планують, спрямовують та контролюють її, забезпечують її правове регулювання; 2) здійснюють безпосереднє управління і координацію окремими напрямами і учасниками запобігання злочинності; 3) виявляють та пізнають об'єкт запобіжного впливу та інформують про них інших суб'єктів; 4) виконують запобіжні заходи щодо випередження, обмеження, усунення криміногенних явищ та процесів, захисту соціальних благ і особи; 5) реалізують заходи щодо відвернення і припинення злочинів і злочинності. Множинність суб'єктів запобіжної діяльності становить систему суб'єктів, що зумовлено різноманітністю об'єктів запобіжного впливу.

Під системою суб'єктів запобігання злочинності слід розуміти сукупність з'єднаних єдиною метою суб'єктів, які здійснюють свої повноваження у взаємозв'язку та за узгодженням у часі й просторі. Систему суб'єктів запобігання злочинності складають юридичні і фізичні особи, які внаслідок своїх повноважень, соціального статусу або громадянського обов'язку виконують дану роботу. Це законодавчі органи, органи виконавчої і судової влади, органи державного і господарського управління, культурно-виховні, навчальні заклади, адміністрації установ, підприємств, фірм, трудові колективи, громадські

організації і товариства, охоронні та приватні розшукові установи, сім'я, громадяни.

Слід звернути увагу на те, що множинність суб'єктів, так чи інакше пов'язаних із запобіганням злочинності, ще не свідчить про відсутність прогалин в організаційній структурі їх органів. Деякі напрями спеціально-кримінологічного запобігання злочинності організаційно забезпечені слабо або зовсім не забезпечені.

1. До державних суб'єктів законодавчої влади належать перш за все Верховна Рада України, її комітети та народні депутати. Відповідно до Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України, яка визначає засади внутрішньої, зовнішньої політики, затверджує загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, створює законодавчу основу та кримінологічну політику здійснення загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності.

2. Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Перш за все Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України затверджує комплексні програми запобігання злочинності. Метою таких програм є забезпечення відповідно до кримінологічної політики активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів її зростання на основі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування зусиль держави і громадськості, вдосконалення законодавства, організації, засобів і методів запобігання і розкриття злочинів. Крім того, своїми указами Президент України корегує напрями і координацію боротьби зі злочинністю.

3. Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади (державні адміністрації різних рівнів) здійснюють заходи щодо забезпечення громадського порядку і боротьби зі злочинністю, відповідно до Конституції України контролюють і координують виконання комплексних програм запобігання злочинності, організують їх наукове супроводження і ресурсне забезпечення та ін.

4. Серед суб'єктів запобігання злочинності важливе місце посідають органи місцевого самоврядування, які за своїми повноваженнями здійснюють організаційно-управлінські функції щодо запобігання злочинності, організують і координують роботу відповідних суб'єктів системи запобігання злочинності, здійснюють їх ресурсне забезпечен-

ня, контролюють виконання постанов і рішень вищих органів влади і своїх власних питань запобігання злочинам на підвідомчій території. Основні форми цієї роботи такі: а) видання у межах своєї компетенції нормативних актів з питань запобігання злочинним проявам, організація їх виконання та контролю; б) безпосереднє здійснення запобіжної роботи через відділи виконкому, підвідомчі установи, підприємства, організації, постійні комісії тощо. Особливу роль в організації роботи щодо запобігання злочинам відіграють постійні комісії, такі як: адміністративні, у справах молоді, спостережні та ін.; в) розроблення комплексних планів запобігання злочинам. Комплексне планування запобігання злочинності — завдання органів місцевого самоврядування, оскільки вони забезпечують ув'язку запобіжних заходів з планами економічного і соціального розвитку території. До числа суб'єктів, для яких запобігання злочинності є однією з головних функцій у межах правоохоронної діяльності, належать правоохоронні органи, їх підрозділи і служби. Серед них — органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державна контрольно-ревізійна служба, рибоохорони, державна лісова охорона, інші органи, які здійснюють правозастосовні і правоохоронні функції.

Органи прокуратури. Основними напрямками діяльності прокуратури є: 1) кримінологічний аналіз злочинності та участь прокурора на цій підставі в розробці заходів щодо запобігання злочинності; 2) участь у комплексному плануванні та розробці заходів щодо запобігання злочинності, сприяння при складанні планів щодо запобігання злочинності й іншим негативним явищам і процесам, які її породжують; 3) контроль за виконанням правоохоронними органами заходів щодо усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретного злочину; 4) активізація діяльності громадськості із запобігання злочинності; 5) організація роботи з кримінологічної поінформованості населення про злочинність та правової пропаганди і участь прокурора у зазначених заходах; 6) координація запобіжної діяльності правоохоронних органів, що дозволяє надати їй необхідну цілеспрямованість і результативність, вміло поєднувати їх можливості і ресурси.

Органи внутрішніх справ. Головною складовою частиною органів внутрішніх справ є міліція, у діяльності якої поєднуються адміністративні, оперативно-розшукові, охоронні (на договірних засадах), слідчі та запобіжні заходи боротьби зі злочинністю. Для виконання обов'язків

по боротьбі зі злочинністю, а також функцій з її запобігання структурно у міліції і при ній створені відповідні головні управління, служби і підрозділи: боротьби з організованою злочинністю, карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, боротьби з незаконним обігом наркотиків, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, адміністративної служби міліції; державні автоінспекції, державні служби охорони, слідче дізнання, приймальники-розподільники, приймальники-розподільники для неповнолітніх та ін. Крім того, до системи органів внутрішніх справ належать також органи державного пожежного нагляду та ін.

Головні управління МВС, їх структурні і окремі підрозділи взаємодіють, використовуючи властиві їм методи і заходи. Проте їх діяльність щодо запобігання злочинності має самостійні напрями. Для одних запобігання є супутнім результатом функціональних обов'язків, для других — однією із функцій у межах правоохоронної роботи, для третіх — функціональна діяльність включає й запобігання. Виходячи з цього, можна умовно об'єднати у групи управління, служби і підрозділи органів внутрішніх справ. Тоді до першої групи ввійдуть управління, служби і підрозділи, які виконують контрольно-дозвільні функції і для яких запобігання злочинності є супутнім завданням у межах правоохоронної діяльності чи супутнім результатом функціональної діяльності: управління адміністративної служби міліції, підрозділи охорони громадського порядку, дозвільної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів, державної автоінспекції, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, пожежного нагляду, приймальників-розподільників та ін. Другу групу становлять управління, служби і підрозділи, які безпосередньо проводять боротьбу з так званою загальнокримінальною і організованою злочинністю і для яких її запобігання є однією із функцій у межах правоохоронної діяльності міліції: управління (відділ) боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), управління (відділ) карного розшуку, державна служба боротьби з економічною злочинністю, управління (відділ) боротьби з незаконним обігом наркотиків та ін. Третю групу утворюють органи, для яких запобігання злочинам є процесуально-правовим обов'язком у межах дізнання та попереднього слідства, тобто вони здійснюють слідчу профілактику злочинів.

Діяльність управлінь, служб і підрозділів, що здійснюють контрольно-дозвільні функції. Служба охорони громадського порядку виконує широку і багатогранну роботу щодо запобігання злочинності силами службових нарядів. На цю службу покладено завдання запо-

бігати та припиняти порушення громадського порядку на вулицях та в інших громадських місцях, що досягається різними спеціально-кримінологічними методами і заходами. Наявність на вулицях співробітників патрульно-постової служби, особливо у вечірні чи нічні години, створює атмосферу впевненості громадян у своїй безпеці і разом з тим нейтралізує криміногенну ситуацію, справляє стримуючий вплив на криміногенних і віктимогенних осіб, тобто усуває умови, які сприяють або дають привід для вчинення злочину.

Дозвільна система регулює належний порядок поведінки з певними предметами та речовинами, а також порядок відкриття і функціонування окремих підприємств, які є потенційними об'єктами суспільної небезпеки. Джерелами небезпеки можуть бути вогнепальна зброя і боєприпаси до неї, вибухові, радіоактивні, хімічні матеріали, сильні діючі яди, збройно-ремонтні, піротехнічні майстерні та ін. Виходячи із завдання запобігання злочинам, апарат дозвільної системи здійснює контрольні функції, вживає заходів для запобігання злочинам, пов'язаним з цими об'єктами.

Контролюючи додержання громадянами та службовими особами встановлених законодавством правил в'їзду, виїзду, перебування в Україні і транзитного проїзду через її територію іноземних громадян та осіб без громадянства, реєстраційні та міграційні підрозділи тим самим здійснюють запобігання «гастрольній» злочинності, проникненню в Україну або виїзду з її території суспільно небезпечних злочинців, осіб, які розшукуються правоохоронними органами інших країн, Інтерполом або яким тимчасово заборонений виїзд з України.

Значну роботу щодо запобігання злочинності проводять дільничні інспектори, які: забезпечують громадський порядок на своїй території, виявляють причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, і вживають заходів щодо їх усунення; здійснюють індивідуальну профілактику стосовно криміногенних осіб; розшукують злочинців; проводять серед населення кримінологічну поінформованість та правову пропаганду; виявляють «трудних» підлітків, неблагополучні сім'ї, конфліктні ситуації і сприяють їх нейтралізації і відновленню нормальних стосунків; охороняють права і законні інтереси громадян, підприємств, запобігають насильству в сім'ї тощо. Отже, дільничний інспектор — це низова ланка органів внутрішніх справ по запобіганню злочинам за місцем проживання громадян.

З огляду на специфіку криміногенних об'єктів автотранспортних злочинів і правопорушень, які їх супроводжують, треба виділити такі

основні заходи запобігання злочинам органами ДАІ: агітаційно-пропагандистську профілактичну роботу серед населення, що покликана формувати культуру дорожнього руху і підвищувати почуття відповідальності за точне додержання вимог безпеки руху; підвищення рівня професійної підготовки працівників автотранспорту; профілактичну роботу з водіями і пішоходами безпосередньо на дорогах і вулицях; запобіжну роботу з керівниками автогосподарств та іншими службовими особами; роботу з удосконалення нормативного регулювання безпеки дорожнього руху, технічних засобів; вивчення причин і умов, які спричинили вчинення правопорушень і злочинів, та ін.

У запобіганні крадіжок, організації охорони майна значну роль відіграє державна служба охорони. Форми і засоби запобігання нею корисливим майновим посяганням досить своєрідні. Більшість об'єктів, де зберігаються майнові цінності, а також квартири громадян обладнуються спеціальними приладами — охоронною сигналізацією. Особливу увагу ця служба звертає на зміцнення пропускнуго режиму на промислових підприємствах, поліпшення технічних засобів охорони складів, баз, фірм та інших об'єктів, на підбір кадрів, що задіяні на контрольно-пропускнух пунктах.

Запобіганням злочинності серед неповнолітніх у межах правоохоронної діяльності займаються кримінальна міліція у справах неповнолітніх і приймальники-розподільники для неповнолітніх. Вони призначені для запобігання бездоглядності серед неповнолітніх, забезпечення умов для виховання дітей і підлітків, які потребують спеціального педагогічного режиму, поліпшення заходів виховного впливу на неповнолітніх правопорушників, виявляють причини і умови, що сприяють бездоглядності, бродяжництву та іншим правопорушенням підлітків, і надсилають інформацію до державних і громадських організацій з пропозиціями про усунення цих причин і умов.

Приймальники-розподільники для дорослих призначені для тимчасового утримання осіб, затриманих за бродяжництво або жебрацтво, встановлення їх особи, вирішення питання про працевлаштування або направлення до будинку-інтернату для старих та інвалідів, чим запобігається низка різноманітних злочинів.

Згідно із законодавством державний пожежний нагляд покладено на органи пожежної охорони, які вживають заходів для запобігання пожежам. Пожежна профілактика як головний напрям роботи пожежної охорони включає і профілактику злочинів. Остання здійснюється в процесі пожежно-технічного обслуговування господарських об'єктів,

комплексних перевірок пожежної безпеки у різних галузях господарства, містах, населених пунктах, протипожежної пропаганди серед населення та ін. Органи пожежної охорони здійснюють перевірки і дізнання за повідомленнями та заявами про злочини, пов'язані з пожежами й порушеннями правил пожежної безпеки та ін.

Робота підрозділів боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю (СБЕЗ), боротьби з незаконним обігом наркотиків та інших підрозділів є досить різноманітною. Співробітники цих управлінь, служб, підрозділів виконують спеціально-кримінологічне запобігання злочинам у процесі оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність — це система розвідувальних (розшукових) заходів для профілактики, запобігання, припинення та розкриття злочинів, а також для розшуку і затримання злочинців. *Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам УБОЗ, відділів карного розшуку і боротьби з незаконним обігом наркотиків та деяких інших* складається із загальних і індивідуальних заходів. До перших належать заходи, пов'язані з аналізом кримінологічної характеристики злочинності, її організованих проявів, обігом наркотиків, торгівлею людьми тощо, з виявленням та усуненням обставин, що зумовлюють вчинення злочинів або сприяли їх вчиненню; до других — запобігання реально можливим злочинам і переходу на злочинний шлях осіб, а також запобігання рецидиву. Заходи щодо запобігання злочинам цими підрозділами мають різноманітний і комплексний характер. Так, зазначені підрозділи у взаємодії з іншими службами міліції проводять операції розшукового і профілактичного характеру під різними кодовими назвами: «Зброя», «Вибухівка», «Трал», «Іноземець» тощо, запобігають і усувають сімейне насильство, припиняють діяльність злочинних угруповань, обіг наркотиків, ведуть боротьбу з нелегальною міграцією, «гастрольною» злочинністю, зникненням людей, їх продажем та ін.

На *підрозділи СБЕЗ* покладено захист і охорону економічної основи України. СБЕЗ зобов'язана: запобігати і розкривати випадки злочинних посягань на майно з боку осіб, в оперативному управлінні яких воно є або які мають до нього доступ у зв'язку зі своїм службовим становищем; запобігати і боротися з корупцією, фальшивомонетництвом, порушенням правил про валютні операції; виявляти і усувати зловживання в процесі приватизації об'єктів державної і комунальної власності, житла, землі; розробляти систему контролю за інвестиціями, у тому числі з такими, що пов'язані з «відмиванням брудних грошей»,

комп'ютерними злочинами, фондovими махінаціями та ін. Основними запобіжними напрямками є: виявлення криміногенних обставин, що сприяють вчиненню корисливих та інших злочинів; активізація боротьби зі злочинними проявами у різних галузях народного господарства, промисловості, банківській, кредитно-фінансовій сфері, бізнесу; проведення комплексних операцій щодо перевірки стану обліку і збереження товарно-матеріальних цінностей і коштів; збереження врожаю, поголів'я худоби; встановлення осіб, які були раніше засуджені за службові і господарські злочини і обіймають всупереч закону матеріально-відповідальні посади, що створює передумови для продовження злочинної діяльності, утворення злочинних організованих груп, злочинних організацій, та ін.

Слідча профілактика — це спеціальна діяльність органів дізнання і попереднього слідства органів внутрішніх справ, Служби безпеки, прокуратури та інших суб'єктів, спрямована на недопущення вчинення нових злочинів. Для реалізації слідчої профілактики у нормах кримінально-процесуального законодавства передбачено обов'язок органів дізнання і попереднього слідства при проведенні дізнання і слідства виявляти причини і умови, що сприяли вчиненню злочину, і вживати заходів щодо їх усунення шляхом внесення у відповідні державні органи, організації, посадовим особам подання про вжиття заходів щодо усунення цих причин і умов (статті 23–23¹ КПК України).

При встановленні причин і умов учинення злочину одержують інформацію про антигромадську спрямованість особи і ступінь її тривалості; сукупність істотних зовнішніх обставин, які справили свій криміногенний вплив на формування даного злочинного рішення; конкретну життєву ситуацію, в якій знаходилася особа перед вчиненням злочину; наявність криміногенних рис особи злочинця; окремі недоліки у діяльності державних установ, фірм, господарських організацій, навчальних закладів, конкретних службовців і громадян, які об'єктивно сприяли вчиненню злочину або полегшували настання злочинного результату.

До заходів щодо усунення причин і умов належить подання слідчого у кримінальній справі. Форма і зміст його мають відповідати певним вимогам, яких слідчий повинен додержувати. У поданні стисло викладається суть справи, хто і за який злочин притягнений до відповідальності, дається докладніша характеристика криміногенних явищ, що призвели чи можуть призвести до нового злочину, вносяться пропозиції щодо їх усунення.

Вирішальною ланкою в ланцюгу слідчої профілактики є постійний контроль за виконанням внесених слідчим у тій чи іншій формі пропозицій (використання контрольних карток на внесення подання, заведення спеціального журналу чи картотек та ін.). Не пізніше як у місячний строк за поданням мають бути прийняті необхідні заходи і про результати повідомлена та особа, яка направила подання. У разі залишення посадовою особою подання без розгляду орган дізнання, слідчий або прокурор зобов'язаний вжити заходів, передбачених статтями 254–257 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Формами позапроцесуальної роботи слідчого щодо запобігання злочинам є: постійне вивчення кримінологічної обстановки на підпорядкованій йому ділянці чи у районі; аналіз причин і умов учинення злочинів за групою справ і участь у розробленні заходів щодо усунення криміногенних предметів; узагальнення практики реагування на подання слідчих; індивідуальні та колективні бесіди з певним контингентом осіб тощо.

Служба безпеки України забезпечує державну безпеку України. На неї покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб. Крім того до завдань СБУ належать також спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти миру і безпеки, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших злочинних посягань, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Митні органи України. Ці органи здійснюють широкомасштабну діяльність щодо спеціально-кримінологічного запобігання таким правопорушенням, як контрабанда, факти умісного ухилення від сплати митних зборів, незаконний експорт товарів, коштовностей, наркотиків, зброї, предметів художньої, історичної і археологічної цінності, військової техніки та ін.

Органи охорони державного кордону. Одним із напрямів їх діяльності є запобігання злочинам, пов'язаним з порушеннями режиму державного кордону країни. Разом з іншими правоохоронними органами України вони здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вживають заходів щодо недопущення нелегального переходу, переїзду правопорушниками державного кордону України, у необхідних випадках їх ад-

міністративного затримання, особистого догляду, а також транспортних засобів, запобігання та припинення незаконного переходу кордону.

Державна податкова служба України. Згідно з її повноваженнями запобіжна діяльність цих органів, у складі яких перебувають спеціальні підрозділи з боротьби з податковими правопорушеннями і податкова міліція, пов'язана з головними завданнями, що передбачені законодавством про податкову службу. До спеціально-кримінологічного запобігання можна віднести, зокрема, здійснення контролю за додержанням податкового законодавства, роз'яснення законодавства з питань оподаткування серед платників податків, запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним до компетенції податкової міліції, їх розкриття, припинення, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Органи і установи виконання покарань. Департамент з питань виконання покарань України реалізує державну політику у сфері виконання покарань, призначених судом. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі може бути у двох формах: загальне й індивідуальне. Загальне запобігання — це діяльність установ виконання покарань (УВП) у взаємодії з іншими державними органами і громадськими організаціями щодо виявлення та усунення обставин, які сприяють рецидиву злочинів з боку засуджених. Заходи такого характеру досить різноманітні та численні, ними охоплюються профілактика, відвернення та припинення нових злочинів. Індивідуальне запобігання — робота апарату УВП, спрямована на виявлення засуджених, від яких можна чекати вчинення злочинів, і застосування до них заходів запобіжного впливу. Тісна взаємодія з територіальними органами внутрішніх справ і громадськістю, взаємна поінформованість дозволяють знаходити засоби ресоціалізації та адаптації засуджених.

Запобігання рецидиву злочинів при виконанні покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, передбачає: створення обстановки, яка виключала б можливість вчинення злочину, порушення трудової дисципліни і правил поведінки, проживання та реєстрації; поставлення на профілактичний облік криміногенних осіб; надання допомоги адміністрації, громадським організаціям у здійсненні контролю за поведінкою засуджених на роботі тощо.

Певну роль у запобіганні рецидиву злочинів відіграють центри реабілітації та адаптації засуджених, які відбули покарання. Основне завдання таких центрів — допомогти особам, які повернулися з місць позбавлення волі, працевлаштуватися, вирішити питання з житлом,

сім'єю, а взагалі — стати перехідним ступенем до нормального життя. Тим самим ці центри запобігають рецидиву злочинів, сприяють руйнуванню кримінальної субкультури.

Органи державного контролю. Слід відзначити особливу роль у спеціально-кримінологічному запобіганні численних державних контрольних органів: державної контрольно-ревізійної служби, рибохорони, державної лісової охорони, Антимонопольного комітету, Фонду державного майна України та інших органів, які здійснюють правозастосовно-охоронні функції. Згідно зі своїми повноваженнями по контролю за виконанням законів у різних сферах народного господарства і природокористування вони здійснюють різноманітні заходи і засоби щодо недопущення вчинення злочинів; усунення і обмеження тих криміногенних факторів, які їх породжують або сприяють їм.

Судові органи. Основні напрями запобіжної роботи суду можна визначити так: а) виявлення і усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочину; б) виховно-профілактична функція; в) підвищення запобіжної активності громадян.

Згідно зі ст. 23² КПК України суд при встановленні під час розгляду кримінальної справи причин і умов, які сприяли вчиненню злочину, виносить вмотивовану окрему ухвалу про вжиття заходів щодо їх усунення. Окрема ухвала — це своєрідний захід суду щодо запобігання злочинам, засіб судового реагування на криміногенні явища у суспільному житті або на виняткові позитивні випадки, пов'язані з кримінальною справою (прояв громадянином високої свідомості, мужності при виконанні громадянського обов'язку щодо припинення або розкриття злочину тощо). Окремі ухвали виносяться судами при виявленні порушень закону і прав громадян, що були допущені при проведенні дізнання або попереднього слідства: причин і умов, що сприяли вчиненню злочину; неправильної поведінки окремих осіб на виробництві чи у побуті; інших обставин, на які вважає необхідним реагувати суд. Окрема ухвала, як і подання слідчого, — це процесуальний документ, який повинен обов'язково виконуватися тими, кому він надсилається. Звідси завдання суду полягає в тому, щоб встановити належний контроль за додержанням керівниками підприємств, установ, організацій, фірм вимог закону, який зобов'язує вжити необхідних заходів щодо усунення означених криміногенних обставин і в місячний строк від дня її одержання повідомити про це суд. У разі залишення посадовою особою окремої ухвали без розгляду настають наслідки, передбачені статтями 254–257 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Виховно-профілактична функція суду полягає у формуванні правової і моральної свідомості населення, поваги до закону, права, культури правовідносин, переконаності у невідворотності і справедливості покарання за вчинений злочин або інше правопорушення. Ця функція здійснюється судом у процесі судового розгляду справ, при виїзних сесіях суду, використанні суддями засобів масової інформації та ін.

Шляхи підвищення запобіжної активності громадськості різноманітні і можуть включати: клопотання про умовне засудження і передачу на поруки трудовому колективу чи громадській організації злочинця для його виправлення без позбавлення волі; передачу матеріалів справи на розгляд товариського суду; правову допомогу громадським організаціям; участь громадськості у судочинстві та ін.

Запобігання злочинності здійснюється судами також шляхом адміністративного і цивільного судочинства. Певну роль у зв'язку з цим відіграють господарські суди, особливо у частині виявлення і усунення обставин, які сприяли чи можуть сприяти вчиненню посягань у сфері економіки.

Органи юстиції. Міністерство юстиції України є провідним органом у системі центральних органів виконавчої влади в забезпеченні реалізації державної правової політики, правової експертизи проектів нормативних актів, державної реєстрації та систематизації законодавства України, координації нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, захисту прав і свобод людини, розвитку правової інформатизації, формуванні у громадян правового світогляду тощо.

Здійснюючи організаційне керівництво і контрольно-ревізійні функції, органи юстиції спрямовують і стимулюють запобіжну діяльність підлеглих органів (департаменти нотаріату та ліцензування юридичної практики, державної виконавчої служби, у справах суспільного становища громадян та ін.).

Згідно із законом органи нотаріату охороняють права і законні інтереси громадян, державних установ, підприємств, фірм і організацій, сприяють зміцненню законності і правопорядку, попереджають правопорушення шляхом правильного і своєчасного посвідчення договорів та угод.

Органи державної виконавчої служби і у справах суспільного становища громадян сприяють запобіганню злочинам шляхом своєчасного і належного виконання рішень судів, реєстрації актів громадянсько-

го стану, виключення помилок, надання інформації органам влади про певні недоліки в цій системі тощо.

Адвокатура. У правовій державі невід'ємною складовою частиною системи захисту особи, її конституційних прав і свобод є адвокатура. Органи адвокатури у межах своїх професійних завдань і компетенції здійснюють процесуальну і позапроцесуальну діяльність щодо запобігання злочинності. Профілактична робота адвокатів по кримінальних і цивільних справах полягає у виявленні при розгляді справ тих криміногенних обставин, які створили причини і умови для вчинення протиправних дій або зможуть знову їм сприяти. Позапроцесуальна профілактика адвокатури може здійснюватися у формі: шефства над колишнім підзахисним, надання йому допомоги у працевлаштуванні, вирішення питань у житловому та побутовому влаштуванні, участі у кримінологічній і правовій поінформованості населення тощо.

Певна робота з профілактики правопорушень і злочинів виконується *юрисконсультами*. Юрисконсульти підприємств та установ стежать за додержанням законності у господарській та управлінській діяльності; беруть участь у нормативному, методичному та інформаційному забезпеченні запобігання злочинам у трудових колективах, установах, галузях народного господарства; беруть участь у розробці локальних заходів запобігання злочинам; ведуть правову пропаганду; сприяють запобіжній діяльності громадських організацій за місцем роботи та ін.

Органи державного і господарського управління та іншої загально-суспільної діяльності. У запобіганні злочинності активну участь беруть органи державного і господарського управління, культурно-виховні навчальні заклади, адміністрації установ, підприємств, фірм, трудові колективи, охоронні та приватні розшукові установи, які, діючи у межах єдиної системи запобігання правопорушенням, вирішують важливі питання усунення широкого кола криміногенних об'єктів. Вони здійснюють цю функцію на рівні як загального, так і спеціально-кримінологічного запобігання. На рівні загальносоціального запобігання йдеться про підвищення матеріального, культурного, духовного становища життя суспільства, викорінення суспільних недоліків, негативних пережитків і традицій минулого та сучасних збочень. Відомо, що зміни у сфері економічного життя суспільства змінюють коло потреб та інтересів людей. Вже сам по собі цей факт створює передумови запобігання злочинам або навпаки. Виконання цими органами покладених на них функцій передбачає у правовій державі суворе до-

держання законності учасниками суспільних відносин, що формує відповідний позитивний соціально-психологічний клімат, підвищує активність людей, їх громадянський обов'язок і відповідальність. На спеціально-кримінологічному рівні зазначені органи приділяють увагу випередженню проявів негативних явищ, їх обмеженню і навіть усуненню, виявленню причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів.

Засоби масової інформації. Цим органам надано право на збирання, аналіз і поширення інформації, яка привертає увагу до тих чи інших суспільних криміногенних явищ і процесів, недоліків у діяльності державних і недержавних органів і організацій, а також їх посадових осіб. Закріплений нормативними актами обов'язок правоохоронних органів відповідним чином реагувати на це, можливість створювати громадську думку — все це робить засоби масової інформації важливим суб'єктом запобігання злочинності. Їх запобіжний потенціал ще не вичерпаний.

Сім'я, громадські і релігійні організації. Сім'я, деякі громадські організації і об'єднання громадян, тобто профспілки, добровільні громадські формування для захисту порядку, ради профілактики, громадські пункти охорони порядку, козацькі курені, фонди, рухи, релігійні та багато інших організацій громадського контролю також належать до суб'єктів запобігання злочинності. Тісний зв'язок спеціалізованих суб'єктів боротьби зі злочинністю з сім'єю, населенням і громадськими організаціями забезпечує ефективність запобіжної практики. Дедалі активніше виявляють себе релігійні організації, представники яких проводять виховно-профілактичну роботу серед віруючих засуджених, соціально невлаштованих верств населення. Певні профілактичні завдання виконують вуличні ради (комітети), батьківські ради шкіл, благодійні фонди, деякі приватні організації, соціальні центри тощо. Усі ці суб'єкти в змозі вирішувати завдання запобіжної профілактики, хоча їх призначення соціально є значно ширшим.

Громадяни. У літературі не завжди окремі громадяни розглядаються як суб'єкти запобігання злочинності, хоча й Конституція України, й інші законодавчі акти (кримінальне, кримінально-процесуальне, адміністративне законодавство) містять норми про обов'язок і правомірність дій громадян при захисті інтересів держави, законних інтересів та прав громадян від злочинних посягань. Для правильного вирішення цього питання слід враховувати три форми соціальної активності громадян у сфері запобігання злочинності: а) участь у діяльності громадських організацій; б) участь у діяльності трудових колективів; в) не-

формальну реалізацію громадянського обов'язку. Формами останньої можуть бути такі: сприяння усуненню криміногенних явищ і процесів у різних сферах народного господарства, управління та ін.; відвернення та припинення злочинів шляхом своєчасної заяви про відомі факти підготовки до злочинів, а також використання права на необхідну оборону, крайню необхідність, затримання особи, яка вчинила злочин, тощо; моральний обов'язок сприяти попередженню злочинів та рецидиву злочинів з боку засуджених (шефи, наставники, представники релігійних культів, спортсмени та ін.).

§ 4. Організація і управління процесом запобігання злочинності

Організація і управління процесом запобігання злочинності передбачають визначення головних стратегій боротьби зі злочинністю та регулювання тактики запобіжної діяльності з метою досягнення поставлених цілей. Цей процес включає: кримінологічне прогнозування, визначення відповідно до кримінологічної політики стратегії боротьби зі злочинністю на певний перебіг часу, конкретизацію методів запобіжного впливу стосовно окремих видів злочинів, додержання вимог щодо заходів запобігання, ресурсне забезпечення, координацію і взаємодію суб'єктів запобігання.

Кримінологічне прогнозування полягає у передбаченні кількісно-якісних показників майбутньої злочинності. Без цього неможливо розробити науково-практично обґрунтовані стратегію і тактику боротьби з нею. Стратегія — це діяльність відповідних суб'єктів з підготовки, планування та головних напрямів запобігання злочинності й окремим видам злочинів у країні. Такими стратегіями за сучасних умов, наприклад, можуть бути: а) втручання в кризові ситуації, що передбачає випередження і нейтралізацію злочинних проявів; б) зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, тобто максимальне утруднення їх вчинення; в) виховно-запобіжна і поінформована робота з населенням, яка сприяє взаємодії широких верств населення зі спеціалізованими суб'єктами запобігання злочинності; г) залучення громадськості до запобігання злочинності, що суттєво підвищує ефективність боротьби зі злочинністю; ґ) допомога жертвам злочинів — матеріальна, моральна, медико-реабілітаційна, юридична та інша допомога тим, хто потерпів від злочинів, особливо насильницьких.

У межах стратегії розробляється тактика боротьби і запобігання злочинності, яка конкретизує проміжні цілі і заходи їх досягнення у зв'язку з динамічними умовами життя. Стратегія і тактика, їх заходи втілюються в комплексних програмах запобігання злочинності, які за необхідності коригуються і координуються.

Координація означає погодження, з'єднання, приведення в порядок, у відповідність. Головна мета координації – розмежування функцій правоохоронних органів при здійсненні спеціальних запобіжних заходів і разом з тим взаємозв'язок і погодження їх дій, усунування дублювання в роботі, вироблення єдиного підходу до вирішення конкретних питань запобігання злочинності.

Найбільш поширені й раціональні форми координації, які серед правоохоронних органів здійснює прокуратура, є: координаційні наради керівників правоохоронних органів, міжвідомчі наради їх працівників; взаємний обмін інформацією; спільне планування заходів запобігання тощо.

Стратегія і тактика потребують винайдення відповідних методів запобіжного впливу на причини і умови злочинності і конкретних видів злочинів. Термін «метод» вживається найчастіше як спосіб діяння, впливу, як сукупність, система різних способів, заходів, засобів впливу соціальних суб'єктів на явища і процеси криміногенного характеру, які обумовлюють існування злочинності, вчинення злочинів, формування особи злочинця. Отже, під методом запобіжної діяльності слід розуміти науково сформульований спосіб впливу на криміногенні об'єкти з метою їх обмеження, усунення, руйнування.

Залежно від природи об'єкта методи запобіжного впливу можна розподіли на три групи: а) методи соціального; б) психічного; в) правового характеру.

Методи соціального характеру. За своєю природою ці методи мають соціальний характер, бо спрямовані на явища і процеси, які за своїм походженням обумовлені соціальним життям. Наведемо декілька таких методів: метод відведення антисуспільної активності, тобто для населення і особливо для її криміногенної частини створюються та впроваджуються програми відведення («каналізування») можливої антисуспільної активності шляхом множинності альтернативних форм задоволення їхніх потреб та інтересів; метод декриміналізації сімейного неблагополуччя, під яким розуміють систему спеціальних заходів діяльності, що спрямовані на виявлення та усунення криміногенної ситуації у сім'ях; метод деалкоголізації населення; метод руйнування кримінальної субкультури, тобто метод розвінчання злочинного спо-

собу життя, зниження авторитету кримінального середовища, ослаблення його впливу на підлітків та молодь; метод протидії кримінальним ситуаціям тощо.

Методи психічного характеру. Якщо виходити з припущення, що серед криміногенних об'єктів значне місце посідають властивості особи, то з цього випливає потреба в усуненні явищ соціально-психологічної непристосованості. Утруднення соціалізації викликаються й властивостями особи, яка через обмеження можливостей (психічних, розумових, емоційних) зазнає труднощів із соціальним пристосуванням, що іноді призводить до вчинення злочинів. Для успішного запобігання вчиненню злочинів такими особами повинні застосовуватися методи психологічної дії, тобто засоби інформаційного, інтелектуального, медично-психологічного впливу на думки і поведінку певної особи чи кола осіб. До таких можна віднести: метод масової комунікації, тобто поширення інформації, яка орієнтована на ствердження духовних цінностей, моральних та правових норм суспільства, з метою справити ідеологічний вплив на настрої, думки, оцінки, рішення і поведінку значної кількості людей (наприклад, кримінологічна і правова поінформованість населення); метод медично-реабілітаційного діяння, спрямований на недопущення злочину з боку осіб з психічними аномаліями; метод розв'язування пошукової активності, призначений для боротьби з такими явищами, як вандалізм, панки, масові побоїща підлітків, дитяча делінквентність.

Методи правового характеру. Ці методи правового регулювання повинні стимулювати, заохочувати, сприяти впровадженню та розвитку соціально-позитивної поведінки людей, протидіяти виникненню потенційних та існуючим криміногенним об'єктам, негативним стереотипам поведінки, деформації особи тощо. До них належать: метод загального попередження злочинів; метод декриміналізації та депеналізації і навпаки, бо на рівень і структуру злочинності суттєво впливає соціальна реакція суспільства на ті чи інші форми поведінки з відхиленням; метод депризонізації, тобто розроблення системи альтернативних тюремному ув'язненню покарань, коли покарання у вигляді позбавлення волі зберігає частку своїх властивостей, але злочинець не перебуває у місцях позбавлення волі серед злочинного середовища, не засвоює соціальну роль «в'язня», не поділяє кримінальної субкультури тощо.

Організація і управління процесом запобігання злочинності, а також запобіжні заходи повинні відповідати певним принципам, вимогам. Вимога — поняття, яким визначаються основні положення, наказ, катего-

ричне веління щодо будь-якої діяльності. Запобігання злочинності має відповідати єдиній загальній вимозі — бути достатньо ефективним, інакше може виявитися, що воно чи то не потрібне, чи то його заходи є шкідливими. Основні вимоги, яким має відповідати система запобігання злочинності, — це демократизм, гуманність, законність, обґрунтованість, економічна доцільність, радикальність, науковість і прогресивність, комплексність і диференціація, реальність і конкретність.

Демократизм як вимога означає, що запобігання злочинності — загальнодержавна справа, у вирішенні якої активну участь беруть широкі верстви населення. Важливою умовою втілення принципу демократизму в організацію запобігання злочинності є діяльність у цій сфері органів місцевого самоврядування, самих депутатів та широка гласність.

Гуманність при запобіганні злочинності виявляється в тому, що не можуть бути застосовані методи і заходи, які суперечать принципам загальнолюдської моралі, пов'язані з жорстокістю, принижують честь і гідність людини. Гуманність передбачає й те, що запобіжні методи і заходи щодо криміногенних осіб не повинні без необхідності зачіпати інтереси інших людей (членів сім'ї, виробничого колективу тощо).

Законність як принцип організації та діяльності системи запобігання злочинності визначає, що вона ґрунтується на правовій основі. Законність як загальнолюдська цінність — головний принцип правової держави, це перш за все наявність достатньої кількості юридичних норм високого класу, а потім — їх суворе додержання суб'єктами запобігання злочинності.

Обґрунтованість полягає в тому, що розробляти і реалізувати необхідно тільки ті заходи запобігання, які спираються на досконалу соціальну і кримінологічну інформацію про криміногенні об'єкти і за допомогою яких суспільство спроможне обмежити такі об'єкти, усунути, запобігти їм. Цей принцип зобов'язує суб'єктів запобігання злочинності піклуватися про повну і всебічну кримінологічну інформацію у певному регіоні, сфері соціального життя, групі населення, про ефективність тих чи інших методів і заходів запобігання злочинності.

Економічна доцільність передбачає відносну простоту і вигідність методів і заходів порівняно з очікуваними результатами і можливими побічними наслідками. Проте економічний раціоналізм зовсім не зводиться до мінімальних витрат на запобігання злочинності. Є ще один аспект цієї вимоги. Виграш, який очікується від уведення тих чи інших заходів, не повинен обернутися для держави, суспільства програшем.

Радикальність як вимога зобов'язує суб'єктів до розроблення методів і заходів неповерхового, тимчасового характеру, а таких, що сприяли б докорінній ліквідації, якщо це можливо, криміногенних об'єктів. Радикальність не виключає, а навпаки, припускає необхідність заходів для усунення окремих часткових криміногенних об'єктів, проте вони повинні знаходитися у руслі виконання головного завдання.

Науковість і прогресивність передбачають розроблення і втілення методів і заходів запобігання злочинності з використанням сучасних досягнень науки, техніки і позитивного досвіду діяльності фахівців різних галузей знань. Ця вимога націлює науковців і практичних працівників на пошук нетрадиційних заходів боротьби зі злочинністю. У деяких країнах значна увага приділяється науково обґрунтованим програмам боротьби з окремими видами злочинів, а також криміногенними об'єктами в різних сферах і на всіх рівнях соціального буття людей, більш досконалому технічному захисту матеріальних об'єктів, особи та її майна.

Комплексність і диференціація заходів запобігання злочинності означають підхід до них як до єдиної системи. Це потребує перш за все визначення сфери і форм конкретних дій кожного суб'єкта з урахуванням його можливостей і ресурсів. Диференціація необхідна також для визначення напрямів загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. Комплексний підхід потребує, з одного боку, об'єднання зусиль багатьох суб'єктів запобігання і зосередження сил та засобів на вирішальних напрямках запобігання злочинності, а з другого — чіткої диференціації і координації дій всіх суб'єктів.

Реальність — це вимога, врахування якої при запобіганні злочинності дозволяє, по-перше, розробляти економічно і політично доцільні запобіжні заходи за існуючого ресурсного забезпечення в даних умовах місця, часу та інших обставин; по-друге, брати до уваги фактичні запобіжні можливості суб'єктів; по-третє, співвідносити побічні економічні та соціальні явища від реалізації заходів з очікуваними наслідками. Отже, вимога реальності гарантує дійсність та здійсненність методів і заходів.

Конкретність заходів знаходить свій вияв у спрямованості на конкретні криміногенні об'єкти і певний зміст з метою усунення таких об'єктів, максимальної «прив'язки» заходів до різних видів злочинів і типів злочинної поведінки, а також до різних галузей господарства тощо. Неконкретність, абстрактність, декларативність пропозицій типу «підвищити зусилля», «звернути увагу», «поліпшити виховну

роботу», «усунути причини і умови» дискредитують ідею запобігання злочинності, а самі методи і заходи роблять практично безглуздими. Отже, конкретність — це вимога визначеності заходів і діяльності, пряма вказівка на те, що треба робити. Загальні міркування щодо тих чи інших недоліків викликають у відповідних суб'єктів формальне ставлення до запобігання злочинності.

Для результативного функціонування системи запобігання злочинності необхідним є належне інформаційне, правове, матеріально-технічне, кадрове та інше забезпечення діяльності відповідних суб'єктів. Інформаційне забезпечення — це діяльність з цілеспрямованого збирання, перероблення, зберігання і передачі кримінологічної інформації. Інформація повинна постачатися суб'єктам з урахуванням поставлених перед ними завдань, різновидів запобіжної діяльності тощо. Правове забезпечення розуміють як нормативне супроводження спеціально-кримінологічного запобігання злочинам (закони, укази, підзаконні акти, комплексні програми запобігання злочинності та ін.). Актуальною видається проблема фахової підготовки кадрів, діяльність яких спрямована на запобігання злочинності. Сподіватися на професійно безграмотних людей дуже наївно; потрібні спеціалісти із запобігання злочинності. Серйозного фінансового і матеріально-технічного забезпечення потребують тривалі комплексні програми запобігання злочинності. Є очевидним, що без певних капіталовкладень комплексно-цільові програми залишаться невиконаними.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Визначте поняття запобігання злочинності та його рівні.
2. Назвіть основні напрями запобіжної діяльності органів прокуратури і внутрішніх справ.
3. Перерахуйте і поясніть на прикладах Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р., заходи запобігання окремим видам злочинів.
4. Як розуміти вислів Ф. фон Ліста: «Найкраща кримінальна політика — найкраща соціальна політика» в умовах капіталізму?

Розділ 8

КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ

§ 1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування

Боротьба зі злочинністю не буде ефективною, якщо не звертатися до прогнозів розвитку цього негативного явища у майбутньому. Науково розроблені прогнози про майбутній стан злочинності в країні у цілому або в тому чи іншому її регіоні є необхідною передумовою прийняття відповідних законодавчих чи управлінських рішень, планування і коригування заходів запобігання злочинам, координації діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, розв'язання питань їх матеріально-технічного, фінансового, організаційно-кадрового, інформаційно-аналітичного та іншого ресурсного забезпечення. Ці питання вирішуються за допомогою кримінологічного прогнозування.

Кримінологічне прогнозування — це наукове передбачення основних змін розвитку злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів або вірогідності вчинення злочину окремою особою. Кримінологічне прогнозування являє собою процес науково обґрунтованого пізнання майбутнього рівня, динаміки і структури злочинності завдяки вивченню тенденцій розвитку цього явища в минулому. Кримінологічний прогноз — це підсумкове судження із процесу прогно-

зування про стан злочинності та її перспективні характеристики в майбутньому.

Кримінологічне прогнозування дозволяє: а) попередити суспільство і державу про можливі варіанти розвитку криміногенної ситуації в країні у майбутньому; б) здійснити належне планування боротьби зі злочинністю і розробити заходи, спрямовані на її запобігання; в) сприяти розробленню спеціальних програм для вирішення соціально-економічних проблем суспільства; г) вирішити питання про законодавче забезпечення тих чи інших суспільних відносин, внесення змін чи доповнень до чинного законодавства, яке регламентує різноманітні сфери суспільного життя; ґ) провести обґрунтовану кримінологічну експертизу необхідних законопроектів чи інших нормативно-правових актів; д) виявити можливі позитивні і негативні наслідки заходів запобігання злочинності, окремих її форм, груп чи видів злочинів.

Кримінологічне прогнозування не зводиться до безперечних тверджень, а ставить за мету заздалегідь поінформувати державу і суспільство, правоохоронні органи і окремих громадян про можливий ризик злочинної поведінки і необхідність застосування заходів запобігання. Науковий прогноз — це завжди вірогідне судження про майбутній стан явища, що визначається. Він не може суперечити об'єктивності, бо завжди заснований на вивченні вірогідних закономірностей розвитку певного явища на основі емпіричних досліджень і наукової теорії. Злочинність як соціальне явище також підкоряється дії вірогідних закономірностей і її динаміка залежить від багатьох змінних. У кримінологічній науці нараховується від 200 до 250 політичних, економічних, соціальних, психологічних та інших факторів, які впливають на її розвиток, і природно, що на достовірність прогнозу впливає збіг сукупності свідомих і значних випадкових факторів розвитку.

Традиційно проводяться такі види кримінологічного прогнозування: 1) прогнозування злочинності; 2) прогнозування окремих форм злочинності, груп чи видів злочинів; 3) прогнозування індивідуальної злочинної поведінки; 4) прогнозування можливого розвитку деяких видів людської поведінки в суспільно небезпечні форми, що потребують своєчасної криміналізації.

Прогнозування тенденцій і закономірностей розвитку злочинності, її окремих форм, груп чи видів злочинів ґрунтується на вивченні динаміки розвитку цього масового негативного соціального явища і тих факторів, що детермінують його як свій наслідок.

Прогнозування індивідуальної злочинної поведінки здійснюється на знанні морально-психологічних характеристик особистості, систе-

ми її диспозицій і установок, а також дозлочинної чи посткримінальної поведінки індивіда.

Прогнозування різноманітних форм антисоціальної поведінки ґрунтується на знанні впливу умов сімейного виховання особи, найближчого побутового оточення, особливостей проявів морально-психологічної сфери, поведінки в реальних життєвих ситуаціях.

Залежно від поставлених завдань прогнози можуть розроблятися на різні проміжки часу. За строками, як правило, виділяють такі види кримінологічного прогнозування: поточне; короткострокове; середньострокове; перспективне.

Поточне прогнозування — це прогнозування на декілька днів за результатами аналізу криміногенної обстановки у зв'язку з певними значними подіями в регіоні, що здійснюється, як правило, правоохоронними органами. *Короткострокове прогнозування* застосовується при прогнозуванні розвитку криміногенної ситуації на найближчу перспективу (1–2 роки). *Середньострокове прогнозування* використовується для аналізу розвитку криміногенних факторів на тривалий час (3–5 років). *Перспективне прогнозування* здійснюється науковими чи науково-дослідними установами, заінтересованими відомствами, групами експертів чи окремими вченими, і спрямоване на встановлення закономірностей і тенденцій розвитку злочинності на довготривалу перспективу (5–10 років).

Кримінологічний прогноз при цьому повинен задовольняти таким методологічним вимогам: а) він має бути заснований на достовірній статистичній інформації і даних вибіркового кримінологічного дослідження; б) бути неупередженим, тобто не повинен здійснюватися в інтересах будь-яких зацікавлених осіб, установ, відомств, організацій; в) має відповідати науковим засадам теорії прогнозування і не обмежуватися при цьому тільки одним яким-небудь методом; г) його вихідним показником завжди повинен бути реальний криміногенний фон, на основі якого будується прогностична модель; г) прогноз має бути надійним, тобто мати високий ступінь вірогідності; д) здійснюватися безперервно, у міру зміни соціально-політичної атмосфери в суспільстві, і враховувати економічні, політичні та соціально-психологічні фактори, які впливають на рівень, структуру і динаміку злочинності.

У практиці наукового прогнозування розвитку соціальних процесів застосовуються понад 150 різних методів і методик, серед яких найбільшого поширення при складанні кримінологічних прогнозів набули такі методи: а) екстраполяції; б) експертних оцінок; в) математичного моделювання, що, як правило, застосовуються комплексно.

Метод екстраполяції полягає в тому, що висновки, які були отримані при вивченні рівня, динаміки і структури злочинності у минулому, розповсюджуються на її тенденції у майбутньому за допомогою статистичних методів дослідження динамічних рядів. Цей метод використовується при короткостроковому прогнозуванні.

Метод експертних оцінок являє собою специфічну форму опитування висококваліфікованих та досвідчених наукових і практичних працівників про тенденції розвитку злочинності на той чи інший період. Метод експертних оцінок застосовується для середньострокового та перспективного прогнозування та коли іншими методами скласти прогноз неможливо. Цей метод має певний рівень суб'єктивності і для його зниження слід: а) визначити належну кількість експертів; б) провести правильний підбір експертів, враховуючи їх компетентність в тій чи іншій галузі; в) розрахувати ступінь узгодженості думок експертів; г) створювати обґрунтовану методику опитування.

Більш досконалим і складним методом кримінологічного прогнозування є *метод математичного моделювання*, заснований на врахуванні багатофакторної детермінації і питомої ваги різноманітних факторів, які обумовлюють злочинність та окремі її види. Сутність цього методу полягає в тому, що на підставі раніше встановлених правових характеристик, зв'язків і закономірностей соціального явища, що вивчається, створюється модель розвитку криміногенної ситуації, а потім дослідження проводяться на створеній математичній моделі. Проте, якщо в техніці моделю може бути експериментальний зразок, то при дослідженні соціальних явищ модель звичайно висловлюється в абстрактній, знаковій формі, шляхом проставлення відповідних кількісних значень соціальним процесам і явищам на основі раніше встановлених характеристик і взаємозв'язків між ними. Такий метод прогнозування є найбільш ефективним для середньострокових прогнозів.

■ § 2. Поняття, завдання, види та етапи кримінологічного планування

Планування — це одна із функцій управління, яка полягає у визначенні послідовності здійснення наміченої на конкретний період програми дій конкретних суб'єктів із зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання та ін. Планування є необхідною

передумовою суспільного розвитку і тісно пов'язане з прогнозуванням. Різновидом соціального планування є *кримінологічне планування*, під яким розуміють діяльність у сфері запобігання злочинності, що спрямована на визначення характеру і змісту запобіжних заходів, послідовності та строків їх використання. Тобто це діяльність з підготовки, складання і затвердження планів і програм, спрямованих на запобігання злочинності, та їх реалізації. Разом з тим це одна із форм координації запобіжної діяльності в межах держави та її окремих регіонів, у якій знаходить своє реальне відбиття кримінологічна політика держави. Передумовою кримінологічного планування має бути кримінологічний прогноз.

Основними завданнями кримінологічного планування є: а) розроблення такої сукупності взаємопов'язаних заходів запобігання, які допомогли б встановити належний контроль як над злочинністю в цілому, так і над окремими її формами, групами чи видами злочинів; б) активізація діяльності правоохоронних і правозастосовчих органів у боротьбі зі злочинністю; в) забезпечення координації діяльності правоохоронних і контролюючих органів, громадських і самодіяльних організацій у боротьбі зі злочинністю; г) більш активне виявлення латентної злочинності; ґ) створення умов, що забезпечують реальне застосування принципу невідворотності покарання; д) забезпечення гарантій належної правової захищеності громадян від злочинних посягань.

За масштабом дії кримінологічне планування поділяється на: загальнодержавне; регіональне; відомче та галузеве.

Загальнодержавне планування полягає у створенні документів програмного характеру, які розраховані на тривалий час і розповсюджуються на значне коло суб'єктів. Ці документи є головними планами, що визначають кримінологічну політику в державі, основою для роботи різноманітних суб'єктів запобіжного впливу; вони приймаються в масштабі усієї країни і є обов'язковими до виконання. Прикладами загальнодержавного планування є: Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767; Державна програма протидії торгівлі людьми на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 410; План заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» на період до 2010 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. № 657-р, та ін.

Регіональне, або територіальне, планування здійснюється в масштабах адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, міст). Заходи регіонального планування включають у себе як вирішення економічних, соціальних, культурних завдань, так і заходи з підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, заходи, спрямовані на усунення причин та умов злочинності на даній території, заходи з підвищення правової свідомості, культури тощо.

Відомче та галузеве планування має забезпечити спеціальне планування запобіжної діяльності з урахуванням специфіки діяльності окремих міністерств і відомств. Особливе місце в цій системі планування посідають правоохоронні та правозастосовчі органи, а також контрольно-ревізійні органи, оскільки від ефективності їх діяльності передусім залежить стан правопорядку в країні.

Суб'єктами кримінологічного планування виступають Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні виконавчі органи влади, місцеві органи влади і управління, органи місцевого самоврядування.

Кримінологічне планування повинно відповідати таким основним вимогам: воно має бути колективним як за складом плануючих органів, так і за виконавцями; виконавці повинні мати відповідні повноваження; намічені заходи мають бути узгоджені і не суперечити один одному; плани повинні складатися з урахуванням конкретної обстановки і своєчасно коригуватися з урахуванням її змін; складатися з урахуванням резерву в силах, засобах, часі, на випадок непередбачених обставин; передбачати джерела фінансування заходів тощо.

Планування, як і прогнозування, може бути: поточним (на недовготривалі відрізки часу: сезон, квартал, на період проведення масових заходів); короткостроковим (на 1–2 роки); середньостроковим (до 5 років); перспективним (на 10–15 років).

Головними етапами планування є: 1) організаційно-підготовчий; 2) інформаційно-аналітичний; 3) безпосереднє розроблення планових заходів; 4) виконання планових заходів; 5) оцінка виконання і висновки.

Організаційно-підготовчий етап включає прийняття рішення про планування, створення робочої групи, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення роботи, визначення джерел інформації, розподіл обов'язків. *Інформаційно-аналітичний етап* охоплює вивчення і аналіз стану злочинності в країні чи регіоні, її динаміки і тенденцій на основі даних офіційної статистики. Збирається також інша необхід-

на інформація: дані про територіальну і демографічну характеристику, матеріальні і житлові умови життя населення, ступінь матеріально-ресурсного забезпечення планових заходів, соціальну інфраструктуру, ступінь ефективності заходів, спрямованих на охорону громадського порядку тощо. *Розроблення плану* включає: статистичну обробку і аналіз одержаної інформації, її оцінку і формулювання висновків; визначення заходів, строків виконання і виконавців чи співвиконавців; узгодження і обговорення проекту плану, його доопрацювання у разі необхідності, затвердження плану відповідним органом влади чи управління. Організацією *виконання плану* є доведення планових завдань до виконавців, визначення строків звітності, здійснення контролю за виконанням, коректування планових завдань, проведення нарад виконавців тощо. Виконання плану оцінюється за реальним станом правопорядку в регіоні.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття кримінологічного прогнозування та його значення у попередженні злочинності.
2. Назвіть види кримінологічних прогнозів та вкажіть, які з них переважають у практиці запобігання злочинності.
3. Як співвідносяться кримінологічне прогнозування та кримінологічне планування запобігання злочинності?
4. Наведіть приклади загальнодержавного планування за різними суб'єктами вищих органів влади і управління.
5. Проаналізуйте Комплексну програму профілактики правопорушень на 2007–2009 роки на предмет вимог, які пред'являються до документів кримінологічного планування.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ 9

НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи

Насильницька злочинність проти життя і здоров'я — це сукупність умисних посягань, спрямованих на втручання у фізичну і психічну цілісність жертви злочину з метою заподіяння їй смерті або тілесного uszkodження. Коло насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи різноманітне та широке. Вони передбачені розділом II Особливої частини Кримінального кодексу України. До них належать злочини проти життя людини: умисне вбивство; умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання; умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини; умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; вбивство через необережність; доведення до самогубства (статті 115–120). Злочини проти здоров'я людини: умисне тяжке тілесне uszkodження; умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження; умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне

у стані сильного душевного хвилювання; умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця; умисне легке тілесне ушкодження; побої і мордування; катування; необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження; погроза вбивством (статті 121–129). Інші злочини проти життя та здоров'я особи, передбачені цим розділом Кодексу (статті 130–145), крім насильницького донорства (ст. 144), не пов'язані з насильством.

Цей розділ присвячений найбільш небезпечним проявам насильницької злочинності — тяжким і особливо тяжким злочинам проти життя та здоров'я особи: умисне вбивство і умисне тяжке тілесне ушкодження, питома вага і кількісні показники яких у злочинності проти життя і здоров'я особи у 1990-х рр. помітно збільшилися і погіршилися, але у наступні роки динаміка цих злочинів суттєво зменшилась.

Абсолютна кількість зареєстрованих умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень в Україні починаючи з 1972 р. зросла більш ніж у 3,5 разу і склала у 2000 р. — 4 806 і 6 852. Однак останніми роками їх рівень суттєво знизився і у 2004 р. було зареєстровано 3 788 і 5 855 злочинів, у 2006 р. — 3 220 і 5 283, у 2007 р. — 2 907 і 5 486. Така тенденція, як уявляється, буде продовжуватися. Наявність латентності злочинності дещо збільшує ці показники. Щорічно зростає кількість осіб, які зникли безвісно або причина смерті яких не встановлена.

Структура насильницької злочинності проти життя визначається і зараз сімейно-побутовою і ситуаційно-дозвільною спрямованістю. Дійсно, значна кількість цих злочинів продовжує вчинятися ситуативно, імпульсивно, на ґрунті міжособистісних стосунків і конфліктів, що виникають у побутовій сфері життєдіяльності.

Найбільша кількість злочинів учиняється під час сварок, які переходять у взаємні образи і бійки. При цьому основою криміногенної поведінки і злочинця, і потерпілого є побутові взаємовідносини, оскільки переважну більшість вбивств і тілесних ушкоджень, мордувань вчинено у квартирі, будинку, дворі, гуртожитку тощо. Близько 80 % таких злочинів учиняється у вечірні та нічні години, під час та після вживання спиртних напоїв, шляхом заподіяння потерпілому побоїв руками і ногами, побутовими предметами та іншими речами. Значна частина цих злочинів учиняється із застосуванням різної вогнепальної зброї, у тому числі й воєнного зразка, та вибухових речовин.

Сімейно-побутові і ситуаційні насильницькі злочини, як правило, вчиняються в умовах конфліктної ситуації (часто алкоголізованої), що

виникла за раптового розвитку подій, коли винні не мають часу всебічно їх осмислити, і тому оцінка обстановки і вибір лінії поведінки відбуваються виключно на емоційній основі. Нерідко такі злочини вчиняються імпульсивно, тобто у стані сильного душевного хвилювання, коли винний діє без більш-менш зрозумілої мети.

Посилюється тенденція до підвищення ступеня суспільної небезпечності насильницьких злочинів, зростання тяжкості їх наслідків, зухвалості та невиправданої жорстокості.

Суттєво знизився рівень вбивств на замовлення, вбивств при збройних сутичках між членами злочинних угруповань тощо. Якщо у 1995 р. в Україні було зареєстровано 210, а у 1996 р. — 119 вбивств на замовлення, то за період 1999–2001 рр. — відповідно 28, 28 і 12, 2005 р. і 2006 р. — 16 і 25 вбивств на замовлення. У 2007 р. — у групі із застосуванням вогнепальної зброї і вибухівки реєструється відповідно від 10 до 12 % і 3 % вбивств, до 10 % і 0,2 тяжких тілесних ушкоджень. У цих випадках наслідки настають у результаті нанесення ударів руками і ногами, застосування холодної зброї, предметів побутового призначення. Вбивства на автотрасах водіїв і пасажирів тепер мають епізодичний характер. Однак треба мати на увазі, що ці дані, залежно від криміногенної обстановки, можуть коливатися. Кожне п'яте вбивство і тяжке тілесне ушкодження вчинюються особами, які мають судимості. Нерозкритими за минулі роки залишилося понад 7 тис. вбивств і більше 16 тис. тяжких тілесних ушкоджень. Що стосується «географії» даних злочинів і міста їх вчинення, то серед областей України першість займають Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська та деякі інші області, де взагалі високий рівень загальнокримінальної злочинності; переважна частина насильницьких злочинів вчинюються місцевими мешканцями за місцем їх проживання.

Крім користі, мотивами розглядуваних злочинів стають ревності, помста, хуліганські спонування і так звані «неприятні стосунки», змістом яких є ненависть, неповага, ворожнеча, заздрість та ін. Зростає також кількість неадекватних і навіть зовні безглузких злочинів, мотив яких пов'язаний, певно, з внутрішньою готовністю до злочину. Почастішали випадки «багатосерійних» вбивств, учинених вбивцями-маніяками. Збільшується кількість групової насильницької злочинності проти особи.

При загальній кримінологічній характеристиці насильницьких злочинів слід враховувати регіональні, демографічні, сезонні і часові коливання та особливості.

Дослідження свідчать про те, що поширення насильницьких злочинів у містах і сільській місцевості має відмінність, але незначну. Влітку їх реєструється більше, ніж узимку.

Переважає частина тяжких насильницьких злочинів учиняється чоловіками. Але спостерігається тенденція до зростання жіночої насильницької злочинності. Частіше за все дії жінок — це реакція у відповідь на протиправну або віктимну поведінку потерпілих (знущання, нанесення побоїв, подружня зрада, алкоголізм тощо).

Кримінальна активність має і вікові особливості: по умисних вбивствах за обтяжуючих обставин вона припадає на 19–25, 30–40 років; по умисних вбивствах — 30–40, 41–50 років; по тяжких тілесних ушкодженнях — 26–40 років. Висока кримінологічна активність зазначених вікових груп по вбивствах за обтяжуючих обставин пояснюється мотивами вчинення злочину в молодому віці: корисливість, хуліганські мотиви, вчинення інших злочинів і протиправних діянь. Для вікової групи 30–40 років характерні алкогольне обтяження, сімейно-побутові сvari, судимість за аналогічні злочини тощо. Що ж стосується характеристики іншої категорії вбивць, то тут кримінальна активність охоплює в основному вікові групи від 30 до 50 років, взаємовідносини яких із середовищем, де вони проживають, характеризуються сталою криміногенністю, хронічним алкоголізмом, психопатіями тощо.

Неповнолітні теж додають свій «внесок» у насильницьку злочинність проти особи: у середньому за останні роки, за даними кримінально-правової статистики, ними вчиняється до 200 умисних вбивств і понад 250 тяжких тілесних ушкоджень.

Переважає більшість злочинців мають базову або базову спеціальну освіту. Мабуть, низька культура і прогалини в інтелектуальному розвитку злочинців пов'язані не стільки з їх освітою, скільки із загальною проблемою виховання людей.

Соціальний портрет злочинців «домальовують» відомості про їх сімейний стан. Особи, які вчиняють кваліфіковані вбивства, здебільшого не мають сім'ї, серед осіб, засуджених за тяжкі тілесні ушкодження, майже 50 % неодружених. Значна частина злочинців розлучена.

Соціальний стан осіб до вчинення злочину також має певне значення у причинному ланцюгу. Понад 50 % злочинців на день вчинення злочину не працювали і не вчилися. Це особи молодого і середнього віку, які зловживають спиртними напоями, негативно себе поведуть, не мають будь-якої професії, постійно створюють криміногенні ситуації.

За соціальним станом і видом заняття серед винних виділяються група робітників і працівників сільського господарства, працівники некваліфікованої праці. Їх частка у структурі злочинців становить близько 40 %. Істотне зниження цього рівня (раніше було до 80 %) пояснюється тим, що багато осіб молодого віку, в минулому зайнятих некваліфікованою працею, зараз частково перейшли до категорії службовців різних фірм, малих підприємств, кооперативів, об'єднань тощо. У структурі злочинців, особливо вбивць, незначну частку становлять кваліфіковані робітники, службовці, учні та інші категорії населення.

У структурі насильницьких злочинців спостерігається підвищення частки осіб без певного місця проживання і заняття. У зв'язку з переходом до ринкових відносин і появою в країні безробітних ця негативна тенденція зберігатиметься.

Заслуговує на увагу і така соціально-демографічна ознака злочинців, як *етнічна належність*. Зараз проблема «закордонної» злочинності набуває в Україні тривожного характеру. «Гастролери» з інших регіонів учиняють багато злочинів, у тому числі вбивства і тяжкі тілесні ушкодження.

Серед морально-психологічних рис особи злочинців помітні такі: алкогольне обтяження (70–90 %), імпульсивність, психопатичність, примітивність потреб, різні психічні аномалії, які мають соціальне і біопсихологічне походження. Так, за даними судово-психіатричних експертиз у кримінальних справах, більше як третина злочинців-убивць мали травми голови, наслідком чого стали відхилення психіки (агресивність, мстивість, надмірна підозрілість, грубість, брутальність тощо). Не виключено, що ці явища мають своїм джерелом хронічний алкоголізм, наркотизм, а також неодноразову судимість та ін.

Зміст *мотивів* злочинців стає конкретним, якщо аналізувати види зв'язків між злочинцем і потерпілим. Майже 50 % потерпілих при вбивствах без обтяжуючих обставин — це подружжя, у тому числі колишні, особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах. Таке не є характерним для кваліфікованих видів убивств, хоча й тут кожний шостий потерпілий — подружжя або розлучені. Основна маса потерпілих припадає на осіб, знайомих із злочинцем (спільна робота, місце проживання і проведення дозвілля). Часто їх соціальний стан і морально-психологічні риси збігаються із рисами злочинців. Однак ці риси різняться, якщо жертвами злочинів стають інші категорії населення (підприємці, бізнесмени, заможні громадяни, пенсіонери та ін.).

§ 2. Причини та умови насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи

Криміногенні явища і процеси, які детермінують умисні вбивства і тілесні ушкодження, мають широкий діапазон: від явищ, які породжуються глибинними соціально-економічними і політичними суперечностями (погіршення психологічного стану суспільства, зниження інтелектуального рівня населення, руйнування духовності і законності, підвищення міжособистісної і міжгрупової конфліктності, агресивності та ін.), до патологічних рис і неусвідомлених установок особи. Але передбачені законом тяжкі насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, маючи кримінально-правову видову спільність, за набором детермінуючих їх криміногенних явищ, а також структурою конфлікту в конкретній життєвій ситуації неоднакові. Проблеми конфлікту, зокрема криміногенного конфлікту, його структурі, причинам виникнення і механізму розвитку присвячена значна кількість досліджень зарубіжних та вітчизняних вчених. Структурними елементами будь-якого конфлікту можуть бути різні особисті та індивідуальні особливості учасників конфліктів.

Залежно від набору криміногенних явищ, а також структури і процесів, що лежать в основі міжособистісних криміногенних конфліктів, умисні вбивства і тілесні ушкодження з цих кримінологічних класифікаційних підстав можна об'єднати у чотири групи: 1) *сімейно-побутові*; 2) *ситуаційні*; 3) *ті, що заздалегідь плануються*; 4) *патологічні*.

До *першої групи* входять насильницькі злочини проти життя і здоров'я особи, головним типом мотиву яких є тривала побутова і сімейно-побутова конфліктність між злочинцем і жертвою. Характерна особливість причинно-наслідкового комплексу цієї групи злочинів: 1) криміногенні явища і процеси переплітаються і створюється складне об'єктивно-суб'єктивне міжособистісне становище, що породжує, як правило, стійкі або періодично криміногенні ситуації (ворожнеча, ревності, сварки, аморальна поведінка жертви одного з учасників конфлікту, матеріальні та побутові проблеми та ін.); 2) злочинам нерідко передують загострення та ускладнення конфлікту в зв'язку з одностороннім чи взаємним застосуванням фізичної сили для розв'язання конфліктних епізодів; 3) важливим криміногенним детермінантом конфліктів і насильницьких злочинів є алкоголізація мікросередовища

та безпосередніх їх учасників — сторін конфліктних інцидентів; 4) недоліки в діяльності правоохоронних органів, місцевих органів влади, громадськості, пасивність родичів щодо запобігання ескалації криміногенних ситуацій.

Другу групу злочинів становлять ситуаційно-дозвільні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, основу яких, звичайно, складають одноразові сутички між злочинцем і потерпілим. Подібні короточасні сутички відбуваються у громадських місцях, місцях громадського харчування, проживання, проведення вільного часу і відпочинку, спільного перебування та виконання особами будь-яких операцій, обов'язків тощо. До цієї групи можна віднести умисні вбивства і тілесні ушкодження, які вчиняються з хуліганських мотивів, деякі злочини з корисливих та інших мотивів, імпульсивні насильницькі злочини. Дана група злочинів обумовлюється низкою негативних явищ і процесів, зокрема: 1) недостатня матеріальна база закладів культури і дозвілля. Йдеться про недоступність культурного дозвілля для значної частини населення. Вуличні компанії молоді, безцільне марнування часу, сумнівний набір повсякденних розваг, вживання спиртних напоїв у випадкових місцях із випадковими або малознайомими особами біля пивних барів, у скверах, дворах, підвалах; азартні ігри під «інтерес» тощо формують маргінальне середовище і створюють однотипні криміногенні ситуації; 2) невисокий соціальний статус багатьох злочинців, обумовлений демографічними, сімейно-виробничими характеристиками (невисока заробітна плата, погані житлові умови, безробіття, сумнівний бізнес та ін.); 3) посилення психічного навантаження і напруження; 4) негативна роль кримінальної субкультури, яка виявляється, зокрема, в тому, що поведінка судимих осіб у сфері дозвілля має нездоровий, часто антисуспільний характер. Підвищена конфліктність, збудливість, пияцтво, хронічний алкоголізм, наркоманія, кримінальні звички, лихослів'я, нарочитий чи дійсний захист «блатного світу», частота випадкових конфліктів — усе це робить таких осіб найбільш ймовірними суб'єктами та жертвами насильницьких злочинів; 5) суперечності між статусом особи та її завищеними орієнтаціями створюють психологічний дискомфорт, у зв'язку з чим компанії, де проводять дозвілля, для багатьох злочинців є зручним місцем для компенсації своїх невдач в інших видах заняття; 6) зниження соціального та превентивного контролю державних органів, трудових колективів, громадськості за тими сферами життя, які сприяють поширенню у суспільстві пияцтва, агресивності, насильства і зла, фрустрації, психічної патоло-

гії, страху перед злочинністю, злочинного безкраю, організаційного та духовного згуртування злочинного світу, пасивності населення, формалізму і некомпетентності у роботі правоохоронних органів, особливо у сфері попередження злочинності, тощо.

Третя група злочинів є різноманітною за своїми мотивами та детермінуючими їх криміногенними факторами. До цієї групи злочинів належать: умисні вбивства і тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні з корисливою метою; вчинені у зв'язку з виконанням потерпілим посадового або громадянського обов'язку; вчинені з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення, а також поєднані із згвалтуванням, помстою, ревнощами; подружні вбивства, вбивства на замовлення. Для цієї групи характерним є те, що зникає ситуативність вчинення злочинів і з'являється намір, який деякий час виношується та планується. Але й тут діянню може передувати конфлікт. Проте він спричиняється, як правило, іншими вчинками його учасників, ніж сімейно-побутові та ситуаційні конфлікти. Мотиви цих злочинів є більш обґрунтованими, глибокими. Для злочинця позбавлення жертви життя чи заподіяння їй тяжкого тілесного ушкодження є єдиним виходом чи то з глибокого особистого конфлікту, драми життя, чи то усунення перешкод на шляху до досягнення інших, більш значущих для нього матеріальних цінностей, благ, вигод, чи то звільнення від обтяжливих обов'язків, підлеглості, будь-якої іншої залежності. Агресивність набуває сталого характеру. Причини і умови даних злочинів створюють такі криміногенні явища і процеси: 1) несприятливе соціально-економічне і морально-психологічне становище в країні і близькому зарубіжжі. Докорінне і часом болюче реформування багатьох сфер життя викликало у країні економічну нестабільність, зміну на рівні державної політики ідеологічних установок особи щодо власності, засобів виробництва, відверто корисливі прагнення значної частини новоявлених бізнесменів і навіть приватновласницький (з метою первісного нагромадження капіталу) екстремізм багатьох з них. Зростають індивідуалізм, здирництво, правовий і моральний нігілізм серед усіх верств суспільства, а тим більше серед його маргінального прошарку; обмеженість матеріальних ресурсів і намір одержати до них доступ щоб то не було, навіть ціною життя іншого, стають домінантою користолюбства, причиною напружених міжособистісних стосунків і конфліктів у багатьох сферах людського буття, які нерідко завершуються трагічно. Соціальна нерівність, яка в нашій країні виявляє себе різко і не виправдано жорстоко та несправедливо, применшує значущість людської

особистості як соціальної цінності, руйнує солідарність у суспільстві, знімає морально-правову заборону «Не вбий!». Зменшення рівня недоторканності особи робить її життя й здоров'я незахищеними і доступними для будь-яких кримінальних маніпуляцій; 2) люмпенізація, маргінальність, алкоголізація, наркотизація значних груп населення. Розширення прошарку неадаптивного до законослухняності населення, поширення кримінальних поглядів і субкультури, а з нею — примітивізму і стереотипу міжособистісних стосунків, які засновані на зневажанні особи, насильства і зловживання спиртними напоями породжують конфліктність, агресивність, нерідко насильницький спосіб розв'язання конкретних життєвих ситуацій; 3) криміногенна корисливість, котра викликається соціально-економічною психологією людей, в основі якої лежить таке, що не зникає століттями, не залежить від стадії розвитку суспільства, прагнення до накопичення грошей і матеріальних цінностей, захоплення чужих речей, до неправедного збагачення, багатства, розкошів тощо; 4) різні форми віктимної поведінки потерпілих; 5) слабка кримінологічна поінформованість населення про насильницьку злочинність, що значно ускладнює вжиття запобіжних заходів; 6) погіршення соціально-психологічного клімату на виробництві, в сім'ї, у відносинах між подружжям, що спричиняється, зокрема, девіантною поведінкою різних учасників відносин; 7) небувала пропаганда у засобах масової інформації, в кіно, на телебаченні культури сили і кулачного права, насильства, сексуальної розбещеності, розпусти, глузу над особою, влади грошей, що знижує недоторканність людської особистості, розпалює низькі пристрасті, всюдозволеність, кримінальний бізнес, виправдовує «круту» поведінку. Такого роду інформація здатна підштовхнути до насильницьких посягань, тому що несе в собі стереотипи поведінки. З'явилися люди, готові за наказом і за гроші вбити кого завгодно; 8) послаблення соціального контролю над злочинністю. Соціальний контроль постійно відстає від злочинного безкраю, тому що відсутня (або слабко налагоджена) система випереджаючого самозахисту суспільства. Послаблена попереджувальна робота всіх суб'єктів запобігання злочинності, не проводиться належна робота із кримінальним сімейним неблагополуччям, правоохоронні органи недостатньо реагують на ранні прояви насильницької злочинності, знизився рівень роботи органів внутрішніх справ з незаконним володінням громадянами зброєю, слабкою є робота у місцях позбавлення волі зі злочинцями, які вчинили насильницькі посягання, тощо; 9) недостатній психологічний, фізичний, правовий, технічний захист особи.

Четверту групу злочинів становлять умисні вбивства і тілесні ушкодження, що вчиняються особами, які мають аномалії психіки, котрі не виключають їх осудності (хронічний алкоголізм, психопатія, залишкові явища черепно-мозкової травми, органічні захворювання центральної нервової системи, наркоманія, сексуальна патологія, хромосомні аномалії, деякі психічні захворювання, деякі акцентуації особи тощо). Зв'язок насильницької злочинності з такими аномаліями, що є однією з детермінант злочину, досліджувався раніше і продовжує досліджуватись нині. При цьому роль психічних аномалій у злочинній етіології значно перебільшується. Однак це зовсім не означає, що немає таких природжених патологій (у рамках неосудності), які «не беруть участі» у детермінації деяких насильницьких злочинів. Приклад цьому — маніяки-вбивці. Отже, можна припустити, що деякі природжені, а у переважній більшості набуті у процесі індивідуального розвитку особи стійкі аномалії психіки насильницьких злочинців детермінують в окремих випадках і тяжкі тілесні ушкодження, а частіше збільшують ступінь криміногенності таких осіб. Щодо останнього положення, то тут не психічні аномалії самі по собі активно сприяють злочинній поведінці, а ті соціально-психічні риси, які формуються в особі під їх впливом. Психічна патологія відбивається не тільки на інтенсивності переходу особи на злочинний шлях, але нерідко і наслідки злочину носять відбиток цієї патології (невмотивованість злочину, афективність, сексуальні збочення, жорстокість тощо). Криміногенні явища, які детермінують цю групу злочинів, можуть включати явища соціально-психологічного і психіатричного, медико-педагогічного, медико-реабілітаційного, організаційно-управлінського, правового та іншого характеру. Перш за все, це фактор психічного нездоров'я населення як у цілому, так і у місцях позбавлення волі, де це нездоров'я посилюється і потім проявляється у рецидиві злочинів. Зростання психічних захворювань у всіх економічно розвинутих країнах світу є однією з важливих медико-соціальних проблем сучасності (розлад особистості, неврози, психози тощо). Дослідження свідчать, що існує пряма залежність між тривалістю злочинної діяльності і психічним розладом особи засуджених. Медико-педагогічний спектр криміногенних явищ охоплює недостатню диспансеризацію населення з метою встановлення осіб з психічними аномаліями. Слабко здійснюються заходи щодо боротьби з ранньою алкоголізацією і наркотизацією підлітків, відсутня чітко продумана концепція медико-педагогічного попереджувального впливу на психічну захворюваність дітей і підлітків. Криміногенні

детермінанти медико-реабілітаційного характеру занадто складні, а деякі з них взагалі ще мало досліджені. До них можна віднести детермінанти генетичного і фізіологічного походження, вплив зовнішнього природного середовища на психічну активність людини тощо. У країні не створено системи своєчасного виявлення і обліку осіб з психічними аномаліями, спосіб життя і поведінка яких свідчать про реальну можливість вчинення насильницького злочину, не забезпечено на належному рівні співробітництва між медичними та правоохоронними органами, постійного відповідного інформаційного обміну між ними, консультативної допомоги тощо. Крім того, надто негативний вплив на нестійку психіку неповнолітніх та молоді справляють література, кіно, телебачення, відеофільми з елементами сексу і садизму, що формують збочені морально-правові погляди і уявлення злочинців.

§ 3. Запобігання насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи

З урахуванням криміногенних комплексів, які детермінують зазначені злочини, можна запропонувати такі основні напрями діяльності щодо спеціально-кримінологічного запобігання умисним вбивствам і тілесним ушкодженням: кримінологічна профілактика, відвернення злочинів та їх припинення.

Кримінологічна профілактика — діяльність різних суб'єктів боротьби з насильницькою злочинністю, спрямована на своєчасне відвернення виникнення криміногенно небезпечних явищ, їх обмеження, а якщо можливо, то й їх усунення та створення достатнього захисту і безпеки особи від злочинних насильницьких посягань. Найважливішими профілактичними комплексами є: втручання у кризові ситуації; зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів; виховна та інформаційна робота серед населення; залучення громадськості до запобігання насильницьким злочинам; надання допомоги жертвам цих злочинів.

Втручання у кризові ситуації припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних напружених конфліктів за допомогою набору спеціальних засобів діяльності суб'єктів запобігання насильницьким злочинам. Цей набір складається з таких заходів:

– здійснення постійного соціального контролю за обстановкою у сімейно- подружній сфері і сфері дозвілля шляхом виявлення мотивів криміногенної поведінки, постановки на профілактичний облік конфліктуючих осіб і вироблення конкретних організаційно-управлінських, педагогічних, психологічних, правових засобів їх усунення або послаблення ступеня конфліктного напруження;

– орієнтація правоохоронних органів на превентивну роботу з молоддю;

– ефективне застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»;

– обмеження практики застосування такого покарання, як позбавлення волі, і доцільність заміни його альтернативними видами покарань;

– створення електронно-пошукової системи «Насильство» для обліку злочинів проти особи та централізованої автоматизованої системи обліку прикмет невпізнаних трупів;

– проведення паспортизації вулиць, майданів, парків, транспортних магістралей та інших місць масового перебування і відпочинку людей у містах, інших населених пунктах з метою виявлення і усунення несприятливих для охорони громадського порядку факторів;

– підвищення рівня уваги до поведінки акцентуйованих осіб і осіб з психічними аномаліями та ін.

Зменшення практичних можливостей вчинення насильницьких злочинів — це аспект кримінологічної профілактики, який передбачає вжиття заходів, що максимально ускладнювали б вчинення насильницьких злочинів у громадських місцях, на вулицях, у гуртожитках, домоволодіннях тощо. Для цього потрібне: посилення патрулювання у населених пунктах, містах, мікрорайонах, селах, особливо у вечірні та нічні години; припинення перебування в Україні осіб без певних занять із інших країн, використання для цього відповідних адміністративно-правових норм; практикування комплексних оперативно-запобіжних заходів у тих населених пунктах, де спостерігається складна криміногенна обстановка; посилення контролю за обігом зброї, боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків, отрути; підвищення рівня боротьби з пияцтвом, наркоманією, що є надійним способом запобігання злочинам проти життя і здоров'я особи.

Виховна та інформаційна робота серед населення може включати таку групу заходів: запровадження у масштабах країни кримінологічної поінформованості населення про стан злочинності, причини і умо-

ви вчинення насильницьких злочинів, особу злочинців і потерпілих; запобіжні заходи і роль населення при їх здійсненні; пропагандистські заходи з використанням засобів масової комунікації; розроблення програм навчання для різних верств населення засобом захисту від насильницьких посягань тощо.

Залучення громадськості до запобігання насильницьким злочинам. Широке залучення громадян у сферу запобіжної діяльності передбачає розвиток правосвідомості і розуміння єдності суспільних і особистих інтересів. Для цього потрібна тривала та добре організована робота з поширення відповідних знань, створення нової системи громадських формувань, налагодження взаємодії та координації з державними суб'єктами запобігання насильницьким злочинам, інші заходи.

Надання допомоги жертвам злочинів. Надання моральної підтримки і матеріальної допомоги громадянам, які потерпіли від насильницьких злочинів, — обов'язок правової держави. Тому заслуговують на увагу такі пропозиції: створення фонду відшкодування шкоди громадянам або їх представникам, які зазнали збитків від насильницьких злочинів; підвищення готовності громадян до самооборони; прийняття закону про надання допомоги жертвам насильницьких посягань тощо.

Запобігання насильницьким злочинам проти життя і здоров'я особи переноситься на ту стадію злочинної поведінки, яка характеризується виникненням злочинного наміру вчинити злочин або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати. Основними запобіжними комплексами заходів є такі:

– переорієнтація антисуспільних установок осіб (підвищення рівня інформаційного забезпечення суб'єктів запобігання насильницьким злочинам; зміна стереотипу поведінки, тобто цілеспрямований запобіжний вплив на осіб, які здатні до вчинення насильницьких злочинів або їх рецидиву; примирення конфліктуючих сторін та ін.);

– активні контрзаходи, які використовуються здебільшого на рівні індивідуального запобігання насильницьким злочинам проти особи (оперативне втручання у процес розвитку злочинної поведінки; створення умов, які усували б або утруднювали розвиток злочинної поведінки і схилили особу до добровільної відмови від її продовження, тощо).

Припинення злочинів. У системі спеціально-кримінологічного запобігання злочинам особливе місце посідає припинення розпочатих насильницьких злочинів на стадіях готування до злочину і замаху на злочин. Активний захист особи повинен виходити не тільки від суб'єктів припинення злочинів, а й від самої особи. У статті 36 КК України, де регулюються положення про необхідну оборону, зазначено,

що необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання.

Залежно від характеру злочинних дій і криміногенної обстановки розрізняють такі комплекси заходів припинення насильницьких злочинів проти життя і здоров'я особи:

– організаційно-превентивний напрям припинення насильницьких злочинів (наприклад, створення спеціалізованих підрозділів, груп в органах внутрішніх справ по боротьбі саме з тяжкою насильницькою злочинністю; вдосконалення кримінального і кримінально-процесуального права, а також правозастосовної практики щодо посилення їх запобіжного ефекту та ін.);

– спонукальний напрям об'єднує різні заходи примушування осіб, які готуються до вчинення злочинів, до добровільної відмови від підготовки до вчинення злочину і замаху на нього, від продовження злочинної поведінки і взагалі кримінальної діяльності;

– активна протидія розвитку злочинної діяльності і настанню тяжких її наслідків (постійний і ефективний контроль за особами, які реально готуються до вчинення злочину проти життя і здоров'я особи); негайне вжиття заходів щодо забезпечення безпеки осіб, на життя і здоров'я яких готується замах; своєчасне запобігання груповим бійкам, кримінальним «розборкам», сходкам; оперативне припинення злочинної діяльності; затримання, арешт тощо.

Існують також інші напрями та заходи запобігання насильницьким злочинам, які впливають із законодавчих актів, комплексних цільових програм боротьби зі злочинністю, а також науково-методичних публікацій.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Якими є особливості кількісно-якісних показників насильницької злочинності в Україні за останні роки?
2. Назвіть структурні риси особи насильницького злочинця.
3. Обґрунтуйте класифікацію насильницьких злочинів залежно від характеру міжособистісних відносин між злочинцем і потерпілим.
4. Які заходи, на ваш погляд, можуть бути найбільш результативними у запобіганні насильницьким злочинам проти життя та здоров'я особи?

Розділ 10

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ І ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи

Розділом III Особливої частини КК України передбачено шість видів злочинів проти волі, честі та гідності особи: незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146), захоплення заручників (ст. 147); підміна дитини (ст. 148); торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини (ст. 149); експлуатація дітей (ст. 150); незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст. 151). Ці злочинні посягання завдають значної моральної шкоди, створюють негативний національний або міжнародний резонанс, викликають неспокій і обурення громадян щодо спроможності держави захистити їхні конституційні права і свободи.

За роки незалежності в Україні було зареєстровано близько 3 тис. злочинів проти волі, честі та гідності особи. При цьому у структурі цих злочинів у 1991–1999 рр. найбільшу частку займав такий злочин, як незаконне позбавлення волі (0,9 тис.), на другому місці за кількістю фактів учинення знаходилось незаконне поміщення до психіатричного закладу (0,1 тис.). За цей час було зареєстровано також 50 випадків

захоплення заручників, діапазон вчинення яких коливався від 1 до 10 злочинів на рік. І тільки з 1999 р. розпочалася реєстрація такого злочину, як торгівля людьми.

Перші роки XXI ст. визначили нові аспекти як у структурі, так і в динаміці злочинів проти волі, честі та гідності особи. За кількістю вчинених злочинів у 2001–2007 рр. перше місце посідає такий вид злочину, як *торгівля людьми* (понад 1,6 тис. злочинів), *незаконне позбавлення волі* або *викрадення людини* перемістилося на друге місце (1,1 тис. злочинів), на третьому місці — *захоплення заручників* (понад 50 випадків).

Майже всі злочини проти волі, честі та гідності особи мають значний рівень латентності. Найменш латентним з них є захоплення заручників, оскільки в більшості випадків, враховуючи специфічні цілі цього злочину, сам факт захоплення заручників спеціально розголошується. Більш латентним є незаконне позбавлення волі або викрадення людини, особливо в тих випадках, коли цей злочин маскується під осіб, зниклих без вісті, під невпізнані трупи. Найбільш латентними є торгівля людьми, експлуатація дітей, незаконне поміщення до психіатричної установи, підміна дитини, рівень латентності яких часто залежить від соціальної позиції жертв цих злочинів.

Злочини проти волі, честі та гідності особи у багатьох випадках — супутники великих, індустріально розвинених міст і регіонів. Наприклад, для захоплення заручників у деяких випадках необхідна наявність місць масового скупчення людей або спеціальної інфраструктури (вокзал, аеропорт, посольство, державні, військові установи або установи кримінально-виконавчої системи); для торгівлі людьми — спад або закриття великого промислового виробництва, що, у свою чергу, породжує масову міграцію населення у пошуках роботи і заробітку; психіатричні установи, як правило, розташовані в обласних центрах і містах обласного підпорядкування.

Офіційна статистика не містить даних про ціну цього виду злочинів. Слід зазначити, що при вчиненні злочинів проти волі, честі та гідності особи, окрім фізичної шкоди, у більшості випадків завдається і значна моральна шкода, виміряти яку в грошовому еквіваленті досить складно. Наприклад, згідно з деякими опублікованими даними, світовий дохід тільки від кримінальної секс-індустрії оцінюється від 7 до 12 млрд доларів США чистого прибутку за рік, а це далеко неповна ціна такого злочину, як торгівля людьми.

Результати кримінологічних досліджень показують, що переважна більшість осіб, що вчинюють злочини проти волі, честі та

гідності особи, є чоловіками. Для такого злочину, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, найбільш криміногенним є вік від 21 до 25 років (40 %) і від 30 до 40 років (30 %). Тільки кожен десятий злочинець, що вчинює даний злочин, є жінкою, при цьому жінки, як правило, діють у співучасті. Захоплення заручників в основному здійснюється чоловіками віком від 20 до 30 років, рідше — особами до 20 років, ще рідше особами старше 40 років і трохи більше 1 % — жінками. Для вчинення такого злочину, як незаконне поміщення до психіатричної установи, необхідна наявність спеціального суб'єкта (лікаря-психіатра) і вік таких злочинців становить 30 років і старше.

Як правило, особи, що вчинюють злочини проти волі, честі та гідності, раніше не притягувалися до кримінальної відповідальності, не мають психічних відхилень, позитивно характеризуються на роботі і в побуті, інтелектуально розвинені, володіють яскраво вираженими вольовими і організаторськими здібностями.

При цьому значна частина злочинів проти волі, честі та гідності здійснюється у складі організованої групи. Діяльність організованих злочинних груп при вчиненні такого злочину, як торгівля людьми, переважно має міжнародний характер: злочини починаються з факту вербування потенційних жертв в Україні і закінчуються в таких країнах — споживачах «живого товару», як Німеччина, Голландія, Греція, Кіпр, Македонія, Сербія, Туреччина, Хорватія та ін.

Серед мотивів злочинів проти волі, честі та гідності особи головне місце займає користь; стосовно незаконного позбавлення волі або викрадення людини мотивами також можуть виступати особисті неприязні відносини, помста, отримання необхідної для злочинців інформації і т. ін. Захоплення заручників супроводжується ще і специфічними цілями: втеча з місць позбавлення волі або звільнення особи з місць позбавлення волі; виїзд за кордон; прагнення вплинути на рішення посадовця органу виконавчої влади, правоохоронного органу, суду тощо. Найбільш поширені способи вчинення даних злочинів — фізичне насильство, психічне насильство, обман.

Контингент жертв при вчиненні злочинів проти волі, честі та гідності особи достатньо різноманітний як за статевим, так і за віковим критерієм. Стосовно такого злочину, як експлуатація дітей, жертвами можуть виступати тільки неповнолітні віком до 15 років, жертвами ж торгівлі людьми в переважній більшості випадків є дівчата і жінки віком від 16 до 35 років.

§ 2. Причини і умови злочинів проти волі, честі та гідності особи

Серед *основних чинників злочинів* проти волі, честі та гідності особи можна виділити такі:

– економічна нестабільність в країні, яка призвела до низького рівня життя більшості населення, соціальної стратифікації за матеріальним становищем і конфронтації між різними шарами суспільства, бідності, бездоглядності і безпритульності серед неповнолітніх, безробіття, особливо серед жінок, зловживання спиртними напоями, насильства в сім'ї і в побуті, конфліктам у сфері спільного бізнесу і дозвілля, відсутності в цілому умов для самореалізації особи;

– руйнування моральних засад суспільства, наявність правового нігілізму, відсутність національної ідеології, знецінення загальнолюдських цінностей, що призвело до психології користолюбства, культу заробляння грошей за будь-яку ціну, зневажливого або безвідповідального ставлення до людського життя, прав і свобод інших членів суспільства;

– дискримінація людей за різними ознаками, гендерна нерівність у різних сферах життя;

– низька правова культура і надмірна довірливість громадян;

– недостатній рівень громадянського виховання і правової освіти з боку органів влади і управління, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації;

– недоліки в діяльності правоохоронних органів, зокрема, послаблення прокурорського нагляду за дотриманням законності при розгляді заяв про безвісно відсутніх громадян; даних медичних установ про хворих та інших осіб, які їх самовільно залишили; житлових органів про осіб, які вибувають з приватизованого житла у зв'язку з його відчуженням; органів соціального захисту населення, банківських установ або установ зв'язку про самотніх громадян, які тривалий час не звертаються за отриманням пенсій, субсидій чи інших видів державного соціального забезпечення; відсутність постійного обміну інформацією між правоохоронними органами України та інших держав про юридичних і фізичних осіб, які займаються посередництвом у працевлаштуванні громадян за кордоном, модельним, туристичним, розважальним бізнесом чи перевезенням людей через кордон, про розшук потерпілих та ін.

§ 3. Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи

Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи повинно здійснюватися як на загальносоціальному, так і спеціально-кримінологічному рівнях. Слід зазначити, що для реалізації заходів запобігання даним злочинам існує як система відповідних суб'єктів запобіжного впливу, так і належна правова база. Створені і діють нові спеціальні суб'єкти: координаційні органи по запобіганню насильства в сім'ї при обласних державних адміністраціях, Міжвідомча координаційна рада з питань протидії торгівлі людьми при Кабінеті Міністрів України, спеціальні підрозділи по боротьбі з торгівлею людьми в системі МВС України, Антитерористичний центр при Службі безпеки України та ін.

Останнім часом прийнято такі закони України: «Про психіатричну допомогу» (2000 р.); «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю» (2001 р.), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.); «Про захист суспільної моралі» (2003 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), «Про боротьбу з тероризмом» (2003 р.); «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» (2004 р.), «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005 р.), «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (2005 р.); у новій редакції прийнято Закон України «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» (2000 р.); законами України затверджені Загальнодержавна програма підтримки молоді на 2004–2008 роки і Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки та ін.

На рівні вищих органів влади і управління також прийнято ряд таких загальнодержавних документів, як:

Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 28 липня 1992 р. № 431;

Національна програма планування сім'ї, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 р. № 736;

Національна програма «Діти України», затверджена Указом Президента України від 18 січня 1996 р. № 63/96;

Заходи щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, затверджені Указом Президента України від 17 жовтня 1997 р. № 1153/97;

Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України»), затверджені постановою від 20 березня 1998 р. № 348;

Комплексні заходи щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед дітей, їх соціальної реабілітації в суспільстві, затверджені Указом Президента України від 18 березня 1998 р. № 200/98;

Концепція державної сімейної політики, схвалена постановою Верховної Ради України від 17 вересня 1999 р. № 1063-XIV;

Основні напрями розвитку трудового потенціалу на період до 2010 року, схвалені Указом Президента України від 3 серпня 1999 р. № 958/99;

Стратегія подолання бідності, затверджена Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/2001, та ін.

Реалізація вказаних законів і заходів, передбачених програмними документами, надасть можливість створити сприятливі умови для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку громадян, формування гармонійно розвиненої особистості, громадянина, здатного до повноцінної життєдіяльності в усіх сферах виробництва, науки, освіти і культури; підвищити матеріальний рівень народу і пом'якшити його стратифікацію, зменшити безробіття; подолати девальвацію загальнолюдських гуманістичних цінностей та правового нігілізму; зміцнити сім'ю, становище жінки в суспільстві, підвищити сексуальну культуру, удосконалити систему підготовки дітей, підлітків, молоді до сімейного життя; відродити традиційні, перевірені часом, форми організації дозвілля неповнолітніх і молоді, зменшити безпритульність і бездоглядність серед дітей; усунути чинники віктимізації населення та ін. А в цілому — забезпечити мир і злагоду в суспільстві, поважання прав, свобод і законних інтересів інших громадян.

У сфері запобігання торгівлі людьми зараз виконується вже третя загальнодержавна програма — Державна програма протидії торгівлі людьми на період до 2010 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 р. № 410.

Аналіз результатів виконання попередньої програми — Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2002 р. № 766, показав, що економічні проблеми, незадовільний стан справ на

ринку праці, високий рівень безробіття і низька якість життя населення і далі змушують громадян шукати роботу за кордоном. Легально за кордоном щороку працевлаштовується близько 50–60 тис. осіб. За неофіційними даними, майже 4 млн громадян України працюють за кордоном нелегально, більшість з яких виїжджає за туристичними чи приватними візами, працює без необхідних документів, що негативно впливає на їх правовий захист і стає причиною потрапляння у сферу інтересів торговців людьми.

У зв'язку з цим основними завданнями *Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року* є: 1) удосконалення механізму нормативно-правового регулювання питань протидії торгівлі людьми, а також боротьби з нею, включення їх до освітніх програм для дітей та молоді; 2) проведення роз'яснювальної роботи за допомогою засобів масової інформації, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів у боротьбі з торгівлею людьми; 3) забезпечення ефективної взаємодії правоохоронних органів України та інших держав у протидії торгівлі людьми, а також у боротьбі з нею; 4) надання допомоги особам, що постраждали від торгівлі людьми, зокрема у поверненні додому, працевлаштуванні та професійному навчанні; 5) вдосконалення діяльності центрів реабілітації для осіб, що постраждали від торгівлі людьми; 6) розроблення механізму психолого-соціальної реабілітації дітей, що постраждали від торгівлі людьми; 7) співробітництво з громадськими та міжнародними організаціями і фондами, що провадять діяльність, пов'язану з протидією торгівлі людьми; 8) використання міжнародного досвіду із запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею, захисту прав осіб, що постраждали від зазначеного злочину, розшуку зниклих осіб за кордоном, їх повернення та реабілітації.

Очікується, що виконання Програми дасть змогу:

- підвищити рівень інформованості населення та усвідомлення проблеми торгівлі людьми і як результат — зменшити кількість людей, що стають жертвами цього злочину;

- включити до освітніх програм для дітей та молоді, зокрема тих, що навчаються у дитячих будинках і школах-інтернатах, питання протидії торгівлі людьми з метою зменшення ризику їх потрапляння у сексуальне та трудове рабство;

- підвищити кваліфікацію фахівців центральних та місцевих органів виконавчої влади, що беруть участь у здійсненні заходів з протидії торгівлі людьми, а також у боротьбі з нею, шляхом організації навчання державних службовців і представників громадських організацій;

– поліпшити роботу правоохоронних органів, підвищити рівень їх взаємодії з відповідними структурами інших держав у розслідуванні злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми;

– підвищити рівень надання реабілітаційної допомоги, збільшити кількість реінтегрованих осіб шляхом посилення соціальної, юридичної, медичної та психологічної допомоги особам, що постраждали від торгівлі людьми.

Програмою протягом 2007–2010 років передбачається реалізація низки комплексних заходів, виконання яких покладено на Службу безпеки України, а також міністерства: внутрішніх справ; зовнішніх справ; праці; у справах сім'ї, молоді та спорту; освіти і науки; інші центральні органи виконавчої влади. Серед них, зокрема, передбачається:

– утворення робочих експертних груп при регіональних постійно діючих комісіях з питань обміну інформацією про запобігання торгівлі людьми та координації зусиль у боротьбі з нею, проведення щорічних регіональних і міжгалузевих нарад-семінарів з питань координації зусиль, проведення аналізу та уточнення стратегії запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею;

– підготовка і навчання працівників дипломатичної служби, інших державних службовців з питань протидії людям; включення до програм підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників інститутів післядипломної педагогічної освіти навчальних курсів, лекцій та практичних занять з цих питань; запровадження навчального курсу з питань трудової міграції та протидії торгівлі людьми для працівників Державної служби зайнятості;

– продовження видання інформаційно-освітніх матеріалів з питань профілактики торгівлі людьми та проблем соціального захисту дітей і молоді, підвищення рівня інформованості населення щодо засобів і методів, які використовуються торговцями людьми;

– проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи з питань зайнятості населення та забезпечення інформування громадян про вакансії за кордоном у рамках укладених Україною з іншими державами двосторонніх угод; створення циклу тематичних теле- та радіопередач, запровадження в електронних та друкованих засобах масової інформації окремих рубрик для розміщення інформаційних матеріалів про професії, що користуються попитом на вітчизняному ринку праці, а також про наслідки нелегального виїзду за кордон з метою працевлаштування;

– розроблення та впровадження програм соціальної та психологічної реабілітації дітей, що постраждали від торгівлі людьми;

– надання громадянам України, які постраждали від торгівлі людьми, юридичної допомоги в поверненні додому; сприяння їх працевлаштуванню та професійному навчанню;

– продовження співробітництва з Інтерполом, Європолем, Регіональним центром Південно-Східної Європейської ініціативи співробітництва у боротьбі з транснаціональною злочинністю (SECI), правоохоронними органами інших держав з питань спільної протидії торгівлі людьми, обміну інформацією про транснаціональні злочинні групи та окремих осіб, які провадять таку злочинну діяльність, а також розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми; широке використання міжнародного досвіду шляхом залучення міжнародних громадських організацій, благодійних фондів та іноземних засобів масової інформації до реалізації проектів, спрямованих на запобігання і протидію торгівлі людьми, розшуку осіб, які зникли за кордоном, їх повернення додому, реінтеграцію і реабілітацію та ін.

Обсяг фінансування Програми з державного бюджету становить 1469,7 тис. гривень. Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська державні адміністрації повинні також передбачати під час складання проектів місцевих бюджетів на відповідний рік додатково кошти для виконання цієї Програми.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Вкажіть на зміни у структурі злочинів проти волі, честі та гідності особи у XXI ст.
2. Від чого залежить латентність злочинів проти волі, честі та гідності особи?
3. На підставі аналізу вказаних у розділі нормативно-правових актів надайте коротку характеристику основних напрямів подолання безробіття в країні як чинника, що детермінує злочини проти волі, честі та гідності особи, особливо серед молоді.
3. За результатами аналізу Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 року охарактеризуйте заходи загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання цьому виду злочинів.

Розділ 11

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ І СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

Статева (сексуальна) злочинність являє собою сукупність злочинів, спрямованих проти статевої свободи та статевої недоторканості, які вчинюються із застосуванням фізичного, психічного насильства або з використанням безпорадного стану потерпілої особи з метою задоволення сексуальної потреби у природній або у збоченій формі.

Статеві злочини в структурі усєї злочинності становлять відносно невелику частку (від 0,2 до 0,3 %), однак при цьому характеризуються високим ступенем латентності.

Кримінально-правова структура вказаної групи складається з відповідних злочинів, передбачених у розділі IV КК України. Найбільш розповсюдженим серед них є зґвалтування (ст. 152). Вони, як і всі інші суспільно небезпечні діяння, мають свою кримінально-

правову структуру за частинами статті. Так, найбільш розповсюдженим є злочин, кваліфікований за ч. 1 ст. 152 КК України; друге місце займають злочини за ч. 3 ст. 152 КК.

Згідно з офіційною статистикою, згвалтування, поряд з іншими сексуальними злочинами, має тенденцію до зниження (понад 40 % за останні 10 років), що не може радувати через їх латентизацію. У зв'язку з цим статеві злочини можна віднести до високолатентних, де частка прихованих — майже 90 %, яким притаманні усі види латентності за способом утворення.

Причинами виникнення, скажімо, штучної латентності є сором жертви, побоювання погіршення соціального статусу, небажання відповідати на безтактні, принизливі запитання слідчого про обставини того, що сталося; через погрози злочинця, що сприймаються як реальні, тощо.

Види згвалтувань, передбачені різними частинами ст. 152 КК, мають різний обсяг латентності. Найбільший становлять злочини, передбачені ч. 1, а найменший — частинами 3 і 4 ст. 152 КК України.

Переважає більшість потерпілих та гвалтівників походять з незможних сфер. Разом з тим це не означає відсутність потерпілих серед інших прошарків населення.

Вивчення географії злочинів показує, що згвалтування за цим показником є досить однорідними. Місцем їх вчинення у 31,3 % є квартири, у 14,1 % — лісопосадки, у 10,7 % — безлюдні частини вулиць.

Найбільш криміногенна частина доби — ніч (39,5 %). Не встановлено абсолютного домінування дня тижня через безробіття понад половини гвалтівників. Найбільш криміногенна пора — літо (31,7 %), найменш — осінь (21,7 %).

Достатньо важливим питанням при *кримінологічній характеристиці* будь-якого злочину є характеристика осіб, які їх вчиняють. Так, майже 80 % засуджених за вчинення згвалтування мають вік від 14 до 29 років. За даними сексологів, на цей віковий інтервал припадає пік фізичної та сексуальної активності. Також до причин вчинення згвалтувань саме даною категорією можна віднести і те, що особи саме цього віку на сьогодні виховані в умовах негативних соціальних та економічних змін, проблем морально-виховного, культурного характеру. Проте не можна відкидати осіб більш старшого віку, хоча їх чисельність не є значною.

Неодруженими є 79,5 % гвалтівників. Про належність до певного соціального прошарку свідчать дані щодо зайнятості й роду занять:

57,4 % є безробітними; 28,6 % — працюють, більшість з яких виконують низько- або середньокваліфіковану роботу.

Приблизно по 1/3 злочинців мають неповну середню, середню та середню спеціальну освіту. Сьогодні також прослідковується тенденція, за якою серед гвалтівників є особи, які взагалі ніколи не навчалися або мають довідку про закінчення навчальної школи, не володіють навичками абетки й письма.

У сукупності зі ст. 152 КК України гвалтівники засуджуються за насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України) (біля 60 %), а також за хуліганство, крадіжку, грабіж та розбій (приблизно по 10 %). За вбивство засуджується майже 20 % гвалтівників, вбивається біля 15 % потерпілих.

Чим молодше злочинці, тим частіше згвалтування та інші сексуальні злочини вчинюються ними у групі.

Як правило, морально-психологічний портрет статевого злочинця, найчастіше характеризують такі риси:

– грубість, яка частіше переходить у жорстокість; цинізм, неповага до прав і свобод інших осіб; майже стерте поняття соціальних гальм та межі між дозволеним і недозволеним;

– примітивізм у поглядах на взаємозв'язок статей, який зводиться лише до статевого акту без урахування згоди протилежної сторони;

– погляд на жінку або на іншого (одностатевого — при задоволенні статевої пристрасті неприродним способом) партнера як на підкорену істоту без права вибору і права опору, яка є лише знаряддям статевої насолоди.

Загалом аналіз поведінки сексуальних злочинців дозволяє виділити такі їх *типи за способом поведінки*: 1) раптовий гвалтівник (умисел на вчинення сексуального злочину виникає раптово під впливом зовнішніх обставин); 2) «шукаючий» (має умисел, при цьому підшуковує жертву та найвигіднішу ситуацію для вчинення згвалтування); 3) плануючий (самостійно створює конкретну життєву ситуацію вчинення цього злочину щодо конкретної жертви); 4) патологічний (має відхилення психічної та/або сексуальної сфери).

Заслужовують на особливу увагу питання *аномалій гвалтівника*. Достатньо часто йдеться про те, що сексуальний злочинець — це хвора людина, тому потребує лікування, а не покарання. Це положення є помилковим. Серед гвалтівників доля неосудних складає лише 5 %. У решти можуть спостерігатися психічні та характерологічні відхилення в межах осудності (наслідки черпно-мозкових травм, акцентуа-

ції, психопатії, неврози, олігофренія у стані легкої дебільності, сексологічні патології тощо). Ми не можемо відкидати криміногенність таких аномалій, однак ними також можна керувати за наявності моральних і поведінкових принципів, стійких соціальних гальм. До того ж, навряд чи доцільно відкидати наявність інших передумов вчинення зґвалтування, скажімо, генетичних. Однак сьгоднішня наука не винайшла способу адекватного реагування на факти впливу спадкового фактору на вчинення сексуального злочину та методіку виявлення таких чинників.

Вивчення потерпілих (жертв) та розгляд статевих злочинів саме з боку жертви є важливим через те, що саме вона іноді відіграє важливу роль у механізмі вчинення групи злочинів, що розглядається.

Найпоширенішою віковою категорією потерпілих (майже половина) є особи віком від 13–19 років, за нею йдуть особи від 20 до 32 років. Також мають місце як малолітні, так і особи похилого віку. Якщо вік чоловіка-гвалтівника свідчить про його сексуальну активність, то вік потерпілої особи — про її стан при вчиненні цього злочину: безпорадний стан, характер поведінки, сексуальна активність, ставлення до доступності статевих стосунків та ін.

Із загальної кількості потерпілих майже 80 % є неодруженими. Як і злочинці, більшість із них (39 %) мають неповну середню освіту. Проте (на відміну від гвалтівників) це пояснюється переважно шкільним віком великої кількості потерпілих. Середню і спеціальну освіту мають близько 35 % і 15 % осіб відповідно. Якщо гвалтівники не працювали через належність до маргінальних частин суспільства, то жертви — через вік (вони навчалися).

До вчинення злочину 36,3 % осіб знайомі з гвалтівником; близько 15 % — є родичами; у 42 % випадків ініціатором знайомства є злочинець.

Серед соціально-демографічних та морально-психологічних характеристик особи жертви статевих злочинів взагалі та зґвалтування зокрема, важливе місце посідає саме поведінка жертви, яка викликає чимало суперечок як у теорії, так і на практиці. Загалом вчені вважають, що незалежно від поведінки жертви не можна говорити про її вину. Рішення вчинити статевий злочин, незалежно від поведінки потерпілих осіб, приймається *виключно злочинцем*.

Важливим є розгляд поняття *віктимності та віктимної поведінки при вчиненні зґвалтування*. Віктимність чоловіка при вчиненні цього

злочину є набагато меншою ніж віктимність жінок унаслідок психологічних і фізіологічних чинників.

Безумовно, підвищують віктимність не лише поведінка жертви, також її стан під час вчинення зґвалтування — безпорадний, викликаний тимчасовим (непритомність) чи постійним хворобливим станом (наприклад, олігофренія) або віком (малий чи похилий). Іноді особи, які не перебувають у безпорадному стані, є підвищено віктимними через психологічні особливості (частіше — підлітки). Хоча іноді і дорослі люди не чинять опору як через усвідомлення реальності погроз злочинця у разі протистояння, так і внаслідок так званого «паралічу жертви», який виникає у особи у разі її психологічної неготовності до нападу.

Віктимність жертви зґвалтування тісно пов'язана з поняттям «віктимогенна поведінка», що впливає з особливостей цього злочину.

Загалом поведінка жертви зґвалтування може бути позитивною (такою, що перешкоджає вчиненню зґвалтування), нейтральною та провокуючою (наявність деякої сексуальної гри з боку жертви з відсутністю передбачення нею можливих наслідків такої поведінки).

§ 2. Причини і умови злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

Причини та умови статевих злочинів, як і інших груп суспільно небезпечних діянь, розподіляються на рівнях всього суспільства, мікросоціальних груп і окремих осіб, тобто на макро-, мікро- й на індивідуальному рівнях. *Чинники на макрорівні*, існуючи у вигляді умов учинення зґвалтування, породжують морально-соціальну дезорганізацію суспільства, підвищують агресивність і нестриманість. Серед них можна назвати фонові явища, економічні, соціальні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські, політичні, міграційні, урбанізаційні, культурно-виховні й гендерні чинники. Останні є як детермінантою вчинення зґвалтування, так і показником ставлення чоловіка до жінки, до насильства щодо неї.

До морально-соціального чинника належать занепад моралі у суспільстві, ставлення до порушення прав особи як до норми, терпимість до насильства. Достатньо важливим є урбанізаційний чинник, який

включає в себе як особливості забудови міста (наявність глухих вулиць, непрохідних дворів тощо), так і поведінку людей у ньому. На сьогодні постала проблема автономізації членів суспільства, за якою люди, особливо у великих містах, зводять до мінімуму спілкування з людьми, що мешкають поряд, обмежуючись найближчими зв'язками. Це призводить до того, що при вчиненні зґвалтування, скажімо, на сходинковій клітці багатоповерхівки, сусіди потерпілої невчасно викликають міліцію, виявляючи байдужість до того, що відбувається; користуючись принципом «моя хата з краю».

Серед чинників на мікрорівні — спричинювальні причини-умови у сфері родини (з якої походить злочинець), неформальних груп, трудових колективів, навчальних закладів тощо. У вказаних мікрогрупах нерідко панує насильство, неповага до жінки, нехтування моральними цінностями, існування власної субкультури, криміногенних традицій тощо, що напряму впливає на вчинення насильницького злочину взагалі і зґвалтування зокрема.

На індивідуальному рівні існує різноманіття *соціальних та біологічних чинників*. Так, серед соціальних слід зазначити матеріальні, духовні, культурні та ін. Через часте спостереження сцен насильства, неповаги до природних прав людей гвалтівники сприймають сексуальне насильство як норму. Указане відбувається ще й через стан алкогольного сп'яніння. До речі, у такому стані перебувають понад 90 % гвалтівників при вчиненні зґвалтування.

Соціальні за своїм змістом негативні обставини впливають на мотиви вчинення зґвалтування, серед яких сексуальний є хоча й не єдиним, але завжди основним, незалежно від того, чи повністю він усвідомлений, чи замаскований іншими мотивами — соціальними накруваннями (помсти, приниження тощо).

Щодо *сфери біологічних чинників*, то серед кримінологів існує позиція, згідно з якою однією з причин агресії, виникнення умислу на вчинення зґвалтування може бути підвищений рівень тестостерону в крові чоловіка, наявність психічних сексологічних відхилень, порушень статевого нахилу, психологічних вад, особливостей тощо.

При вирішенні питання *співвідношення соціального й біологічного в особі злочинця*, вважаємо, що сам факт учинення зґвалтування зумовлено соціальними, зокрема, соціокультурними чинниками.

§ 3. Запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи

Загалом заходи запобігання статевим злочинам поділяються на загальносоціальні, спеціально-кримінологічні, індивідуальні та віктимологічні.

На загальносоціальному рівні нагально важливим є запровадження морально-виховних програм, спрямованих на виховання поваги людей один до одного, на пропаганду неможливості порушення прав і свобод інших осіб. До цих прав належать статева свобода і статева недоторканість особи. Причому саме тут необхідно звертати увагу на гендерний аспект виховання, зокрема, на повагу до жінки, до її прав і свобод.

Профілактика статевих злочинів, як напрям спеціально-кримінологічного запобігання, передбачає статеve виховання неповнолітніх, яке включає соціально-психологічний, педагогічний, медичний і сексологічний аспекти.

Важливим напрямком є слідча профілактика, яка має відрізнятись максимальною коректністю і дієвістю.

Відвернення згвалтування застосовується на етапі від моменту формування злочинного мотиву до початку його виконання, а тому є найбільш ефективним стосовно потенційних гвалтівників, які самостійно створюють умови для вчинення згвалтування та інших статевих злочинів, а також щодо тих, хто відбував покарання за вказані суспільно небезпечні діяння чи інші насильницькі злочини. Перша група заходів відвернення — заходи переорієнтації антисуспільної настанови, тобто допомога в задоволенні соціальних, економічних потреб, підвищення почуття відповідальності за свої дії й виховання поваги до статевої свободи і статевої недоторканості інших людей. Друга група — арсенал активних контрзаходів. До них належать переконання (посилення гальмівних процесів потенційного гвалтівника) й допомога (соціальний захист).

У сфері ж *припинення статевих злочинів* необхідно поліпшувати роботу щодо патрулювання парків, скверів, лісопосадок тощо.

Індивідуальне запобігання сексуальним злочинам можна розглядати у трьох напрямках — профілактика, відвернення і припинення вчинення згвалтування. Виявлені групи осіб, щодо яких застосовуватимуться вказані заходи: а) повнолітні; б) неповнолітні (з ними мають працювати представники виховних закладів, громадських організацій та працівники міліції); в) раніше судимі (заходи постпенітенціарної адаптації й ресоціалізації, діяльність громадських організацій тощо); г) особи з психічними і сексологічними відхиленнями.

Віктимологічне запобігання зґвалтуванням являє собою окремий напрямок, який існує на трьох рівнях — загальносоціальному, спеціальному й індивідуальному.

Заходи загальносоціального віктимологічного запобігання схожі з однойменними заходами запобігання злочинам. Спеціальне віктимологічне запобігання складається з віктимологічної профілактики та віктимологічного припинення вчинення статевого злочинів. Останнє є сукупністю дій самої потерпілої, спрямованих на припинення злочинного наміру на стадії замаху або свідоме відвернення обставин, за яких вказане стало б неможливим. Серед них — виховні, психологічні, медичні, технічні, соціальні та інші заходи.

Найбільш впливовими є виховні заходи, зокрема проведення спеціальних бесід у школах, поліпшення віктимологічної обізнаності населення; донесення інформації про шкідливість замовчування фактів статевого нападу, пояснення процедури повідомлення про них до правоохоронних органів.

Корисними є захисні заходи, які мають застосовуватися на рівні міста, держави (зміна по можливості розкладу робочого дня жінок, планів містобудування тощо) й доведення до людей прийомів і способів захисту і самозахисту (наявність технічних приладів, правила поведінки в темний період часу, при проведенні дозвілля та ін.). Важливим є створення та функціонування телефонів довіри, центрів психологічної, медичної допомоги та реабілітації.

Необхідність надання допомоги реальним жертвам зґвалтування є одним зі стратегічних напрямів запобігання злочинам. Указане має здійснюватися діяльністю жіночих та інших громадських організацій, юридичних, медичних закладів тощо.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте динаміку вчинення зґвалтувань, її причини і сутність.
2. Які особистісні якості притаманні особам, що вчиняють злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості?
3. Опишіть особливості віктимності жертв зґвалтувань.
4. Які причини і умови вчинення статевого злочинів існують на індивідуальному рівні?
5. Наведіть коротку характеристику загальносоціальним, спеціально-кримінологічним, індивідуальним та віктимологічним заходам запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.

Розділ 12

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти власності

Право на власність становить основу реалізації всього комплексу прав і свобод людини. Злочини проти власності передбачені VI розділом КК України, що включає 16 складів злочинів. Ця категорія злочинів належить до типу «корислива злочинність», в основі виділення якої лежить «корисливий мотив» — прагнення задовольнити матеріальні потреби, отримати майнову вигоду злочинним шляхом.

Характерними ознаками даної групи злочинів є родовий об'єкт — власність, предмет — майно (майнові права), корисливі мотиви та мета, умисна форма вини. Ці злочини вирізняються за способами злочинного посягання, що дозволяє їх класифікувати на дві групи: *корисливі ненасильницькі* та *корисливі насильницькі*. Поза межами названих груп частково залишаються злочини, пов'язані зі знищенням майна, мотиви та способи вчинення яких можуть бути різними.

Злочини проти власності становлять майже 60 % від усієї злочинності. Найбільш поширеними корисливими ненасильницькими злочинами є крадіжки, а корисливими насильницькими — грабежі і розбої, що й спонукає докладно розглянути кримінологічну характеристику саме цих посягань проти власності.

Крадіжки посідають 60 % у структурі злочинів проти власності. Їх рівень за останні роки становить: 2005 р. — 186 659 зареєстрованих злочинів і 70 716 виявлених осіб; 2006 р. — у тому ж порядку 132 159 і 47 324; 2007 р. — 114 665 і 41 729. Суттєве зниження динаміки крадіжок пояснюється їх частковою декриміналізацією (2005 р.) та низьким відсотком їх виявлення.

Структурними показниками є такі.

За місцем посягання домінують крадіжки із житла та іншого приміщення (квартири, будинки, дачі, склади, магазини тощо); за ними йдуть крадіжки із транспортних засобів та крадіжки у натовпі («кишенькові»), які є найбільш латентними і переважно вчиняються злодіями-професіоналами.

Предметами посягання частіше (понад 60 %) є цінні речі: гроші, валюта, вироби із дорогоцінних металів, мобільні телефони, оргтехніка, аудіо-, відеотехніка; дещо рідше — вироби із чорних та кольорових металів, одяг, худоба, продукти харчування, спиртні напої, предмети домашньої обстановки тощо.

Способи і засоби крадіжок: проникнення через двері (підбір ключів, використання спеціальних пристроїв, пошкодження дверей); проникнення через вікно (кватирку, балкон); проникнення через дах; дуже рідко підкоп.

За стійкістю умислу крадіжки поділяються на завчасно підготовлені і ситуативно обумовлені. Завчасно підготовлені крадіжки, як правило, вчиняються групою осіб за попередньою змовою та організованою групою. Найбільшу небезпеку становлять стійкі групи, організовані досвідченими злочинцями 35–50 років, до складу яких входять і злодії-професіонали. Злочинна діяльність таких об'єднань може тривати роками, нараховувати десятки чи навіть сотні епізодів і спричинити багатотисячні збитки. Ситуативні крадіжки вчиняються як нестійкими групами, так і злодіями-одинаками, до них частіше вдаються алкогольно- та наркозалежні особи, підлітки, деградовані елементи.

Насильницькі грабежі і розбої є найбільш поширеними корисливими насильницькими злочинами проти власності. Їх рівень становить: грабежі — 2005 р.: 47 054 зареєстрованих злочинів і 16 817 виявлених осіб; розбої — 6708 злочинів і 5763 осіб; 2006 р.: грабежі — 41 663 і 17 808; розбої — 6465 і 6019 відповідно; 2007 р.: грабежі — 32 268 і 16 577; розбої — 5716 і 5750 відповідно.

На загал слід сказати, що корисливі насильницькі злочини переважно мають молодіжний і груповий характер. Непоодинокими є ви-

падки входження до складу злочинних груп жінок, які виступають у ролі пособників. Утім, слід зазначити, що близько 3 % грабежів і розбоїв вчиняються організованими групами, злочинна діяльність яких з часом набуває більш суспільно небезпечних форм: бандитизм, вбивства на замовлення, викрадення людей та ін. Подібні злочинні об'єднання очолюються завзятими злочинцями, досвідченими рецидивістами 35–45 років, які щонайменше 1/2 свого життя провели в колоніях.

За місцем вчинення грабежі і розбої можна поділити на вчинені у громадських місцях, із проникненням у житло та вчинені на транспорті.

У громадських місцях (вулиці, парки, сквери, зупинки транспорту, біля розважальних закладів, у під'їздах багатоповерхівок) злочини здебільшого вчинюються підлітковими (14–17 років) та молодіжними (18–24 роки) групами проти поодиноких перехожих, які привертають увагу злочинців своїм нетверезим станом, дорогим вбранням, розтринькуванням грошей, виставленими на показ мобільними телефонами, ювелірними виробами тощо.

Злочини із проникненням у житло, як правило, завчасно готуються, збирається інформація про матеріальні статки майбутньої жертви, склад сім'ї, наявні в приміщенні засоби самозахисту. Ці злочини вчиняються особами 25–35 років і старшими, близько 40 % з яких мають колонійське минуле. При пограбуваннях і розбійних нападах на пункти обміну валют, банки, комп'ютерні клуби, магазини, квартири заможних громадян злочинці використовують зброю, спеціально пристосовані предмети, засоби маскуванню, транспорт.

На транспорті злочини даної групи вчиняються проти водіїв таксі, водіїв вантажних перевезень, у тому числі транзитних, інкасаторів, комерційних туристів, власників щойно придбаних авто, контрабандистів. Значна частина подібних посягань (окрім нападів на таксистів) вчиняється організованими групами протягом тривалого часу.

Предмети посягання — «вуличні» злочини орієнтовані на заволодіння особистими носильними речами (кишенькові гроші, мобільні телефони, ювелірні прикраси, одяг); із проникненням у житло — гроші, валюта, цінне і малогабаритне майно, товарно-матеріальні цінності; на транспорті — грошова виручка, значні суми цільового призначення, партії високоліквідного товару та ін.

Способи і засоби посягання — удари руками і ногами у життєво важливі органи, погрози і застосування зброї смертельної та несмер-

тельної дії, удари спеціально пристосованими предметами, використання предметів широкого господарського вжитку, зв'язування і тортури та ін.

Що стосується основних кримінологічних рис особи злочинця, то характерними для них є:

стать: 90 % злочинців і 96 % грабіжників і розбійників — чоловіки;

вік: неповнолітні до 15 % за всіма видами злочинів; 18–24 роки — до 30 % злочинців, до 45 % грабіжників і розбійників; 25–39 років — близько 40 % злочинців і 30–35 % грабіжників і розбійників; решта злочинців — це більш старша вікова категорія;

освіта: у 60 % злочинців — повна загальна середня та базова загальна середня; у 20 % — професійно-технічна і початкова та без освіти; у 3 % — вища освіта;

рід занять: 70 % не працювали і не навчалися; до 10 % — безробітні; до 7 % — учні та студенти навчальних закладів;

судимість мали: близько 30 % злочинців та майже 40 % грабіжників і розбійників;

психічний стан на момент вчинення злочину: до 10 % злочинців, 20 % грабіжників і 30 % розбійників перебували у стані алкогольного сп'яніння.

§ 2. Причини та умови злочинів проти власності

Серед головних причин та умов вчинення злочинів проти власності слід назвати такі:

– демонстрація можновладцями всіх рівнів численних прикладів розкрадання бюджетних коштів, сенсаційні корупційні викриття високопосадовців, оприлюднені факти «світського життя» політиків і держслужбовців та ін.;

– неефективна економічна політика держави, що в умовах ринку призвела до постійного дефіциту бюджету, хронічного недофінансування найбільш соціально значущих сфер економіки, безробіття, соціальної незахищеності, зuboжіння значної частини громадян України;

– стійка недовіра народу до політиків, комерційних установ, органів влади, які маніпулюють суспільною свідомістю, обманом і переконаннями перманентно наживаються за рахунок чеснот;

– хижацька політика великого бізнесу, кабальні кредити, економічно необґрунтовані зростання цін на товари та послуги, рейдерські захоплення підприємств, монополізація найприбутковіших секторів економіки, відсутність чесної конкуренції, прагнення до державного регулювання економіки в ручному режимі;

– несформованість середнього класу, поляризація суспільства на сумнівну бізнес-еліту (3–5 %) та малозаможних і злидених громадян;

– низька платоспроможність більшості населення, стрімка інфляція до 17 % (2007 р.), хронічне відставання мінімального прожиткового рівня від розміру мінімальної заробітної плати, недоступне житло, зростання комунальних послуг та ін.;

– комерціалізація суспільної свідомості, побудова міжособистісних взаємин на основі матеріальної вигоди, вузькоогоїстичних інтересів;

– різка зміна системи суспільних цінностей у бік виправдовування громадською мораллю збагачення будь-якими засобами, культивування споживацько-розважального способу життя, стрімке поширення індустрії розваг, азартних ігор, гламурної розбещеності;

– інтенсифікація процесу життя, дисонанс між уявленнями молоді про безтурботне і заможне життя вже сьогодні та реальним трудовим вкладом у його забезпечення. Молодь не готова до тривалої клопіткої праці, поступового професійного зростання, схильна перекладати труднощі і негаразди реального життя на інших, вимагати негайного забезпечення високих споживацьких стандартів, побутової облаштованості, відпочинку;

– перманентне тиражування мас-медіа, інтернет провайдерами інформації корисливого штибу, героїзація криміналітету, сенсаційність фактів виняткової жорстокості, буденність насильницької та сексуальної тематики, що вкрай негативно впливають на неповнолітніх та молодь, осіб з кримінальним минулим, деморалізовану частину населення;

– різочий контраст між рівнем та якістю життя міського і сільсько-го населення, неконтрольована міграція сільської молоді до міста, де на неї чекають жорстока боротьба за повсякденне фізичне виживання та спокуси міського життя;

– злиденне становище окремих верств населення породжує примітивність потреб життєдіяльності і посилює привабливість насильницьких засобів заволодіння навіть побутово-дріб'язковим майном, не говорячи про кошти будь-якого номіналу;

– прорахунки і відсутність системності в запобіжній діяльності правоохоронних органів, низька професійність кадрового складу, незадовільне матеріально-технічне забезпечення, корупція та ін.

§ 3. Запобігання злочинам проти власності

Загальносоціальні заходи запобігання злочинам включають наступне:

1) проведення виваженої і послідовної кадрової політики, що сприятиме: а) викориненню в органах влади проявів корупції, розкрадань і привласнень бюджетних коштів, реалізації невідворотності покарання за подібні факти; б) суворому дотриманню вимог професійної етики, створенню дійової системи громадського контролю за діяльністю органів влади, запровадженню публічної відповідальності за її результатами;

2) підвищення ефективності національної економіки, розробка і фінансове забезпечення соціально орієнтованого держбюджету, зведення до мінімуму безробіття, продумана пенсійна реформа, суттєві інвестиції в освіту, культуру, медицину, загальнонаціональна боротьба з бідністю та ін.;

3) розвиток малого і середнього бізнесу, муніципальної інфраструктури в регіонах, програм доступного і пільгового кредитування, забезпечення першим гарантованим робочим місцем випускників навчальних закладів;

4) подолання «руїни» на селі і в занедбаних виробничих містечках, створення робочих місць і привабливих побутових умов, щоб зупинити відтік молоді до перенаселених обласних центрів;

5) поліпшення морального мікроклімату в суспільстві, відновлення системи виховання підростаючого покоління, повернення довіри народу до владних і бізнес-структур, формування суспільної нетерпимості до будь-яких проявів злочинності.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання передбачають:

1) завчасне виявлення та облік криміногенних осередків і окремих осіб, схильних до отримання майнових благ злочинним шляхом, проведення з ними профілактичної роботи заходами переконання і допомоги;

2) здійснення віктимологічної профілактики серед потенційних жертв майнових злочинів;

3) створення загальнонаціональної бази даних на професійних корисливих злочинців, рецидивістів, лідерів організованих злочинних груп;

4) зниження латентності і підвищення розкритості злочинів даної категорії;

5) формування культури громадської безпеки населення (співпраця із правоохоронними органами, матеріальне стимулювання викриття злочинців, організація охорони під'їздів, участь у патрулюванні вулиць, місць громадського відпочинку, організація сусідського нагляду за житлом та ін.);

6) розробка і впровадження технічних заходів, що забезпечують персоніфікований доступ до майна, систему відеоспостереження, надійний технічний захист житла, відповідальне ставлення до зберігання майна та ін.;

7) забезпечення безпеки громадян з боку правоохоронних органів у громадських місцях, на автошляхах, за місцем проживання;

8) мінімізація готівкового розрахунку громадян за придбані товари надані послуги (перехід на карткову систему розрахунків) та ін.;

9) інноваційна техніко-криміналістична оснащеність правоохоронних органів у розслідуванні злочинів аналізованої категорії;

10) оперативне втручання відповідних силових підрозділів, спрямоване на припинення злочинного посягання, закріплення доказової бази, виявлення і затримання злочинців.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Що необхідно розуміти під «корисливими мотивами»?
2. Використовуючи експрес-інформацію про стан злочинності на території України, проаналізуйте структуру корисливих насильницьких та корисливих насильницьких злочинів за 2007 та наступні роки.
3. Проаналізуйте динаміку вказаних груп злочинів протягом останніх 10 років в Україні.

Розділ 13

ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері економіки

Високий рівень розвитку економіки є обов'язковим атрибутом будь-якого розвинутого суспільства, оскільки забезпечує його існування та прогрес. Тому злочини, які вчиняються у сфері економічних відносин, становлять реальну небезпеку життєдіяльності як окремих громадян, так і країни в цілому.

У сучасній Україні розміри нелегальних економічних відносин сягають не менше ніж 30 % легальної економіки. Тож не дивно, що цьому явищу приділяють значну увагу фахівці різних наук. У літературі для його визначення використовують різні категорії, серед яких найбільш поширеними є «злочинність у сфері економіки», «тіньова економіка». Згідно з теорією кримінології під таким поняттям розуміють сукупність посягань, що вчиняються у сфері економічних відносин та спрямовані на отримання економічної (корисливої) вигоди. При цьому способи їх вчинення можуть бути як насильницькими, так і ненасильницькими, а кваліфікація передбачається розділом VI Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти власності» та розділом VII «Злочини у сфері господарської діяльності».

Розкриваючи кримінологічну характеристику злочинів у сфері економіки, передусім треба вказати на їх поширеність. Саме вони займають найбільшу частку в структурі всієї зареєстрованої злочинності (майже 10 % злочинів, що висвітлюються у статистиці як діяння у сфері економіки, та 40 % посягань економічної спрямованості, що відбиваються в інших статистичних групах). Отже, не дивно, що саме ці посягання завдають значної шкоди: щорічно, збитки лише від злочинів, щодо яких справи розслідувалися службою боротьби з економічною злочинністю, становлять понад 5 млрд грн.

Тенденції динаміки розглядуваного виду злочинності збігаються із загальними тенденціями злочинності в країні, значною мірою навіть визначаючи їх (зростання 1991–1996 рр., стабілізація та зниження — останні десять років).

У структурі злочинів економічної спрямованості третину становлять посягання проти власності, до 20 % — злочини у сфері господарської діяльності, і майже половину — злочинні дії з використанням службових повноважень. При цьому статистика фіксує тенденцію до зростання тяжкості цих посягань: зараз до 40 % злочинів цього виду належать до категорії тяжких.

Латентність окремих видів злочинів у сфері економіки розрізняється як за походженням, так і за розмірами. Якщо серед кримінально караних посягань проти власності майже 50 % латентних, то серед посягань, пов'язаних з несплатою податків, таких понад 90 %. Латентизація пояснюється передусім діями злочинців, які заздалегідь забезпечують засоби приховування скоєного. Щодо злочинів у сфері підприємницької діяльності, то на їхню розкритість значно впливає протиправна діяльність посадовців правоохоронних органів. Показовим є той факт, що лише третина кримінальних справ про ці діяння доходить до суду.

Географія злочинів у сфері економіки теж має свої особливості. Кримінально карані діяння, пов'язані з господарською діяльністю, поширені у *Східних* регіонах країни, де сконцентрований основний фінансовий та виробничий потенціал країни. Третина з них вчиняється у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Одеській, Луганській областях, м. Києві. Злочини проти приватної власності частіше вчиняються у населених пунктах — місцях компактного проживання громадян.

Щодо характеристик осіб, які вчиняють посягання у сфері економіки, треба виділити декілька обставин. По-перше, підвищений вік злочинців. Принаймні 75 % цих осіб є старшими за 30 років. По-друге,

співвідношення між кількістю чоловіків та жінок тут становить 3 : 2, що теж не збігається із загальною тенденцією щодо інших видів злочинів. Для господарських злочинів не є характерним рецидив.

■ § 2. Причини та умови злочинів у сфері економіки

Детермінацію злочинів у сфері економіки слід вбачати в поєднанні суб'єктивного і об'єктивного аспектів.

Суб'єктивний аспект — це причини явища, що розглядається. Такими можна вважати суперечності між антисоціальними властивостями злочинців та рівнем економічних відносин, що склалися у суспільстві і регулюються нормативно.

Дія вказаної причини виявляється на фоні умов, які мають об'єктивний характер. Серед них найбільш впливовими є такі.

Економічні умови. Саме в економіці виявляються суперечності, які формують корисливу протиправну мотивацію громадян. Впливовість таких факторів підтверджує новітня історія України. У період економічної кризи останнього століття валовий внутрішній продукт країни скоротився майже у 2,5 разу. Непослідовні економічні реформи обумовили масове зупинення виробництва. За наявності офіційних перепон економіка почала реалізуватися у неофіційному вигляді. Тож не дивно, що злочинність у економічній сфері швидкими темпами поширювалася, сягаючи 50–60 % валового внутрішнього продукту.

Особливо слід вказати на проблеми приватизації в країні. Фактично, цей безпрецедентний перерозподіл власності відбувався в умовах нестабільного, недосконалого законодавства, масової корупції. Такі обставини обумовили значну кількість посягань економічної спрямованості, пов'язаних із завданням шкоди в особливо великих розмірах. Лише за період з 1996 по 2002 р. кількість злочинів у сфері приватизації збільшилася у вісім разів і сягнула 4,5 тисяч.

Небезпечною є також тенденція монополізації економіки країни, що знищує підприємницькі можливості громадян як джерело їх легального самозабезпечення. Щорічно статистика фіксує збільшення кількості порушень законодавства про захист економічної конкуренції.

Соціально-психологічні фактори. Серед таких передусім треба визнати масове зuboжіння населення. Зараз до 30 % населення України

мають сукупний дохід на душу населення нижче від межі бідності. Це є суттєвим мотиваційним фактором злочинної поведінки. Кореляційний аналіз дозволяє зробити висновок, що кримінальна активність незаангажованого населення у п'ять разів перевищує кримінальну активність серед працюючих громадян. За таких умов не дивно що населення дезорієнтовано й у моральних цінностях. Цьому також сприяє поява найбільш «успішних» власників, капітали яких співвідносяться з розмірами валового внутрішнього продукту країни: до цього часу 10 % громадян із найвищим рівнем доходів отримують 1/3 від загальної суми усіх грошових доходів населення. Існування такої диспропорції у масовій свідомості ставило під сумнів можливість легального матеріального забезпечення і спонукало до вчинення протиправних дій.

Організаційно-управлінські умови пов'язані з діяльністю представників органів державної влади (посадовців). Дослідники відзначають, що зараз 90 % комерційних структур мають корупційні зв'язки в різних органах влади та управління.

Питомим підгрунтам для корупції та протидії легальній економіці стало розширення державного апарату. З початку адміністративної реформи кількість співробітників центральних органів виконавчої влади збільшилася в 95 разів. Зараз в Україні нараховується близько ста організацій, що перевіряють і контролюють підприємців. За оцінками Світового банку, керівники українських підприємств витрачають до 35 % робочого часу на вирішення податкових питань. Така ситуація, безумовно, знижує продуктивність економіки, ускладнює легальні економічні процеси.

Нормативно-правові умови. Дослідники зазначають, що вже тривалий час у країні діють дві паралельні влади: офіційна та неофіційна. Остання формується на основі отриманої у протиправний спосіб власності. У представників такої кримінальної еліти посада виступає як засіб досягнення економічної мети — можливості користуватися та розпоряджатися державним майном і фінансами. Тож не дивним є прагнення такого криміналітету розширити свої можливості юридично. Особливо небезпечно це проявляється при нормативному перерозподілі Державного бюджету.

Умови, пов'язані з діяльністю правоохоронних органів. Останнім часом у країні поширився новий спосіб протиправного захоплення власності — рейдерство. Використовуючи підроблені документи, несправедливі судові рішення, злочинці набувають майнових прав на підприємства, вартість яких становить десятки мільйонів гривень.

Обов'язковою передумовою таких дій є протиправна діяльність державних посадовців, у тому числі й правоохоронної сфери.

■ § 3. Запобігання злочинам у сфері економіки

Запобігання злочинам у сфері економіки являє собою узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на усунення передумов цих протиправних дій. Їх здійснення сприятиме економічному розвитку, підвищенню добробуту населення, а відтак і загальному соціальному прогресу.

Традиційно заходи запобігання злочинності поділяють на два види: загальносоціальні та спеціально-кримінологічні.

До загальносоціальних заходів запобігання злочинам у сфері економіки належать такі: подолання бідності та безробіття населення країни; зменшення 20-кратного розриву між рівнем життя багатих та бідних; забезпечення вільного доступу громадян до приватизації, підприємництва; зменшення податкового навантаження на суб'єктів підприємництва; протидія монополізації економіки, поширення конкурентних засад щодо діяльності її суб'єктів; поширення державного кредитування малого й середнього бізнесу; залучення вітчизняних та закордонних інвестицій у країну; нормотворчість, яка стимулює розвиток підприємництва; забезпечення ефективного контролю державних рішень «четвертою владою» — пресою; забезпечення видатків на наукові дослідження тіньової економіки та розроблення заходів протидії щодо неї; забезпечення кримінологічної експертизи нормативних актів у сфері підприємництва; виховання належної правосвідомості громадян, особливо — молодшої частини населення, формування так званого «середнього класу».

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам у сфері економіки.

1. Заходи профілактики:

- зменшення готівкових розрахунків у господарському та цивільному обороті;
- зменшення переліку видів підприємницької діяльності, які ліцензуються;

– реалізація механізму повної чи часткової деприватизації, якщо приватизація здійснена з порушенням передбачених законом умов та порядку її проведення;

– фінансовий моніторинг обігу грошової маси, приватизаційних паперів;

– законодавче врегулювання механізму обмеження політичного і управлінського лобізму;

– декларування доходів населення;

– забезпечення відкритості державних закупівель, проведення їх на конкурентних засадах;

– забезпечення механізму конкуренції та обліку при наданні юридичним та фізичним особам прав на земельні ділянки;

– диверсифікація джерел надходження в Україну енергоносіїв та стратегічних промислових матеріалів;

– поширення енергозберігаючих технологій у народному господарстві, використання альтернативних джерел енергії;

– співпраця із закордонними правоохоронними органами, які спеціалізуються на запобіганні злочинам у сфері економіки;

– забезпечення превенції щодо порушень авторських прав з реалізацією повноважень судів, державних органів виконавчої влади.

2. Заходи випередження злочинів у сфері економіки є такими:

– створення служб, підрозділів на підприємствах, які б відповідали за їх економічну безпеку;

– створення об'єднань товаровиробників за відомчою належністю, статутна діяльність яких була б спрямована на захист галузевого бізнесу.

3. Заходи припинення злочинів у сфері економіки повинні здійснюватися в межах компетенції уповноважених суб'єктів: Державної служби боротьби з економічною злочинністю, Державної податкової адміністрації України, Державного контрольно-ревізійного управління, Національного банку, Державного митного комітету України та ін.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Надайте кримінологічну характеристику злочинам у сфері економіки.
2. Назвіть причини та умови вчинення злочинів у сфері економіки.
3. Окресліть заходи запобігання злочинним діянням у сфері економіки.
4. Користуючись базовим та ланцюговим методами, розрахуйте абсолютні зміни динаміки злочинності у сфері економіки за останні 5 років.

Розділ 14

ЕКОЛОГІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності

Екологічна злочинність являє собою один із найбільш небезпечних та розповсюджених видів злочинності, оскільки створює реальну загрозу національній безпеці країни.

Екологічні злочини — це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, які посягають на навколишнє середовище та його окремі компоненти. Тобто йдеться про протиправне використання природних об'єктів або шкідливий вплив на них, що призводить до їх негативної зміни.

Природоохоронна діяльність та її охорона ґрунтується на правових засадах. Стаття 50 Конституції України проголошує право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також на її поширення. Така інформація не може бути засекреченою.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991 р. порушені права громадян у галузі охо-

рони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку.

Згідно із розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України до екологічних злочинів належать: порушення правил охорони надр та вод, забруднення атмосферного повітря, забруднення моря, порушення законодавства про континентальний шельф України, незаконна порубка лісу та незаконне полювання, незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів, порушення ветеринарних правил, умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду, проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля та ін.

Безумовно, вказані норми не охоплюють усіх можливих посягань на навколишнє середовище.

Екологічну злочинність можна визначити як сукупність суспільно небезпечних діянь, які завдають шкоди навколишньому середовищу, а також життю та здоров'ю людей.

За даними Міністерства охорони навколишнього природного середовища, 15 % території України перебуває у критичному екологічному стані.

Стан екологічної злочинності в країні характеризується зростанням показників та високим ступенем латентності порушень законодавства про охорону природи. За даними вчених, рівень латентності цих злочинів сягає близько 95 %. Пояснити це можна недоліками в діяльності правоохоронних та судових органів, недостатнім контролем за дотриманням вимог законодавства, корупцією тощо.

У структурі екологічних злочинів велику частку становлять незаконна порубка лісу — 54 %, порушення правил риболовства — 35–45 %, незаконне полювання — 25–25 %, забруднення водойм та повітря — 10–12 %.

За мотивацією та метою вчинення екологічних злочинів їх можна класифікувати на: 1) корисливі злочини, що вчиняються з метою отримання прибутку чи матеріальної вигоди. Сюди можна віднести незаконну порубку лісу, незаконні заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом та ін.; 2) екологічні злочини, що вчинюються посадовими особами внаслідок невиконання ними екологічного законодавства. Це — забруднення водойм та атмосферного повітря, забруднення моря речовинами, шкідливими для здоров'я людей або

живих ресурсів моря, порушення законодавства про континентальний шельф України. Ці злочини можуть характеризуватися як значною тривалістю їх здійснення, так і ігноруванням встановлених нормативів у сфері охорони природи; 3) необережні злочини, до яких належать необережне пошкодження лісу, забруднення водних об'єктів чи атмосферного повітря. Ці злочини вчиняються з причин ігнорування елементарних правил техніки безпеки.

Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють екологічні злочини, відзначається неоднорідністю, оскільки вона суттєво залежить від видів злочинів, однак можна скласти типовий портрет екологічного злочинця. Найчастіше такі злочини вчиняють чоловіки середнього або старшого віку. Рівень освіти — середня або вища, прибутки стабільні. Питома вага раніше засуджених є незначною. Більшість даних злочинів вчиняються групою осіб. Втім зростає професіоналізація таких осіб.

З морально-психологічного боку можна відзначити достатньо позитивну загальну характеристику зазначених осіб, але з деякою недооцінкою важливості охорони природного середовища.

Екологічна злочинність є дуже небезпечною за своїми наслідками, які можуть виявлятися через багато років та спричинити значну шкоду природі і людині.

§ 2. Причини та умови екологічної злочинності

Екологічна злочинність обумовлюється як загальними, так і специфічними причинами й умовами.

Загальні причини екологічної злочинності можна визначити як ряд економічних, соціальних, політичних, духовних і правових обставин, що в сукупності формують чинники для зародження й розвитку екологічної злочинності.

Говорячи про загальні причини екологічної злочинності, слід вказати на сформовану в суспільстві систему поглядів, які мають значні дефекти і деформації. Звідси неадекватна оцінка можливостей людини впливати на навколишнє середовище, також є шкідлива думка про невичерпаність природних ресурсів, та має халатне, байдуже ставлення до доквілля і природоохоронного законодавства.

Серед специфічних причин і умов екологічної злочинності можна виділити такі: науково-технічний прогрес; урбанізація; нераціональне

ведення сільськогосподарського виробництва; знищення лісового фонду; ведення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог; недосконалість законодавства. Немаловажною причиною є недооцінка екологічної злочинності і її впливу на погіршення умов життя населення. Реєструється лише незначна частка таких злочинів, збільшується їхня латентна частина.

Причинами такого неблагополуччя виявляються: довгострокові наслідки минулого й сучасного промислового і сільськогосподарського забруднення оборонною діяльністю; скорочення постів контролю за якістю води, повітря, ґрунтів не менш ніж удвічі; повсюдні екологічно небезпечні порушення режиму водоохоронних зон; скорочення відтворення живих природних ресурсів; ігнорування небезпечності стихійних сил природи та ін.

До специфічних причин вчинення екологічних злочинів можна віднести: малоефективну діяльність державних органів управління у сфері охорони навколишнього середовища та природокористування; недосконалість та непослідовність у втіленні принципу розмежування господарсько-розпорядчих та контрольно-наглядових функцій у сфері охорони природи; недостатню фінансово-матеріальну базу та забезпечення контрольно-інспекційних служб природоохоронних органів.

Слід зазначити, що під впливом тіньового сектору та утворення значних неконтрольованих коштів постійно збільшується коло осіб, які бажають займатися одним із прибуткових видів протиправної екологічної діяльності (незаконне рибальство, морський промисел, лісозаготівля, полювання та ін.). Достатньо поширеною є практика знищення лісів і відведення цієї території під господарські й комерційні об'єкти (будинки й споруди, розважальні центри, санаторії і т. ін.) на підставі рішень керівників місцевої або регіональної влади без оформлення необхідних дозвільних документів або взагалі без будь-яких дозволів. У більшості випадків винні не несуть ніякої відповідальності, документи оформляються заднім числом або взагалі не оформлюються. Навіть після офіційного виявлення порушення й складання протоколів незаконне будівництво в абсолютній більшості випадків не зупиняється, тому що «гроші вже вкладено» і об'єкт (ліс) вже знищеною.

Цьому значною мірою сприяють недоліки у застосуванні законодавства, зокрема, кримінального. Не забезпечується принцип невідворотності покарання за злочини у сфері екології, не виявляються всі особи, які були причетні до їх вчинення і, таким чином, не несуть відповідальність організатори та посібники цих злочинів. Непоодинокі-

ми є факти неправильної кваліфікації дій екологічних злочинців, не завжди конфіскуються зняряддя злочину та відшкодовуються збитки, що завдані навколишньому середовищу або людині.

§ 3. Запобігання екологічній злочинності

Запобігання екологічній злочинності передбачає вживання низки заходів щодо нейтралізації та усунення причин і умов, які її детермінують і як наслідок — зменшення рівня даного виду злочинності.

Запобігання злочинам у сфері екології передбачає застосування загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів.

На загальносоціальному рівні необхідно підняти рівень добробуту населення й звести до мінімуму існуюче на сьогоднішній момент розшарування суспільства; максимально використовувати досягнення науково-технічного прогресу як засіб запобігання екологічній злочинності.

У культурно-виховній сфері необхідно проводити загальну просвітницьку роботу з екології і безпеки життєдіяльності, формуючи в громадян особливу екологічну правосвідомість. Це може бути досягнуто правовою пропагандою, інформаційною забезпеченістю норм, які встановлюють відповідальність за екологічні злочини, зростанням соціальної активності громадян, їх нетерпимості і протидії даним правопорушенням.

Спеціальне запобігання екологічній злочинності повинне доповнювати й конкретизувати загальне. Сюди можна віднести вдосконалення природоохоронного та кримінального законодавства, нормативну заборону здійснення певних екологічно шкідливих дій. Є необхідністю уведення кримінологічної експертизи екологічного законодавства поряд із правовою та екологічною експертизами.

Заходи запобігання екологічній злочинності повинні відповідати таким принципам, як реальність, наукова обґрунтованість, синтез кримінологічних і екологічних знань, принцип екологічного реалізму; координація політико-правових дій органів влади і керування в центрі й на місцях; чітка взаємодія правоохоронних і контролюючих органів у галузі екології; відповідність загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів запобігання екологічній злочинності загальній концепції розвитку світового співтовариства.

Об'єктами запобігання екологічній злочинності виступають окремі території, водойми, тваринний світ, лісові масиви, атмосферне повітря, шкідлива поведінка громадян та ін.

До суб'єктів запобігання належать: природоохоронні інспекції, правоохоронні органи, відомчі органи контролю, громадські організації, окремі громадяни.

Суттєвий внесок у боротьбу з екологічною злочинністю повинні вносити і різноманітні об'єднання громадян, партія «зелених», green peace, засоби масової інформації.

До основних напрямів щодо екологічної безпеки України можна віднести: запобігання і мінімізацію наслідків надзвичайних ситуацій з урахуванням ризику виникнення таких ситуацій. Це положення є особливо актуальним сьогодні, коли дуже часто трапляються надзвичайні екологічні ситуації. Важливим є перехід на нові джерела сировини та енергії, які можуть знизити шкідливий вплив на навколишнє середовище. Велике значення мають проведення наукових досліджень у галузі охорони природи, відмова від виробництва, що забруднює природу та запровадження нових безпечних технологій.

Ефективна реалізація вказаних заходів допоможе знизити рівень екологічної злочинності і тим самим поліпшити якість життя у суспільстві.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення екологічній злочинності.
2. Назвіть основні детермінанти злочинів у сфері екології.
3. Працівники органів внутрішніх справ затримали групу осіб, які займалися незаконною порубкою лісу. Про який різновид запобіжної діяльності йде мова?

Розділ 15

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика хуліганства

Кримінальний кодекс України в Особливій частині у розділі XII передбачає відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності. Суспільна небезпечність діянь, котрі містяться у цьому розділі (12 статей), виявляється в тому, що їх скоєння призводить до порушення суспільного порядку і моральних основ держави.

Найбільш поширеним серед них є хуліганство. Юридичне поняття цього злочину дається в ч. 1 ст. 296 КК України. У диспозиції даної кримінально-правової норми воно визначається як грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

Певний теоретичний і практичний інтерес викликає питання про безпосередній об'єкт цього злочину. Воно має дискусійний характер. Ми схилиємося до тієї думки, що хуліганству притаманні основний і додатковий (факультативний) об'єкти. *Основним постійним об'єктом* виступає громадський порядок внаслідок того, що проти нього передусім спрямоване хуліганське посягання і він переважно охороняється

кримінальним законом. За своїм змістом громадський порядок — це відносини, що забезпечують обстановку громадського покою, належну поведінку людей у громадських місцях, додержання норм суспільної моральності, повагу до результатів людської праці, фізичну і моральну недоторканність навколишніх.

Додатковими (факультативними) об'єктами складу хуліганства можуть бути такі блага, як особистість або власність. Найчастіше таким додатковим об'єктом є особистість. Хуліганські посягання при цьому виявляються в насильницьких діях щодо потерпілих (у заподіянні їм тілесних ушкоджень, нанесенні побоїв, у вчиненні психічного насильства).

За даними кримінологічних досліджень, понад 90 % хуліганських дій спрямовані проти особи. Враховуючи цю обставину, деякі автори розглядають проблеми хуліганства у розділі насильницьких злочинів. Однак специфічність хуліганства, вважаємо, обумовлює необхідність розглядати названі проблеми окремо.

Хуліганство супроводжується особливою зухвалістю або винятковим цинізмом. *Особлива зухвалість* має місце тоді, коли хуліганські дії поєднуються із насильством, заподіянням тілесних ушкоджень, або вперто не припиняються, продовжуються тривалий час, або були пов'язані зі знищенням чи пошкодженням майна, зривом масових заходів і т. ін.

Винятковий цинізм — це демонстративна зневага до загальноприйнятих норм моралі, прояви безсоромності, зневажливого ставлення до осіб, які перебувають у безпорадному стані, та ін.

Для хуліганства характерна наявність специфічного мотиву. Причому внутрішня сила, яка штовхає до вчинення хуліганських дій, зводиться не до одного якого-небудь мотиву, а до багатьох з них, які прийнято називати хуліганськими спонуканнями. Такими спонуканнями є: прагнення відкрито показати свою зневагу до оточуючих чи суспільства в цілому; явно протипоставити свою поведінку громадському порядку; показати зневагу до особистої гідності людини і результатів її праці, а також до правил людського співіснування; прагнення виявити кримінально-карне бешкетування, хвастощі, п'яну хвацькість, свою «сміливість» і таким чином познущатися над беззахисним; виявити хоча б на короткий час свою «перевагу» над іншими законослухняними громадянами, а також інші негідні прояви. Усі перелічені спонукання можуть діяти окремо, але значною мірою у певному поєднанні.

Хуліганство залежно від ступеня суспільної небезпечності його конкретних форм прояву поділяється на декілька видів:

- «просте» кримінальне хуліганство (ч. 1 ст. 296 КК);
- групове хуліганство, тобто вчинене групою осіб (ч. 2 ст. 296 КК);
- злісне хуліганство, якщо воно було вчинено особою, раніше судимою за хуліганство, чи пов'язане з опором представникові влади, або вчинено із застосуванням вогнепальної або холодної зброї (ч. 3, 4 ст. 296 КК).

Кримінальній відповідальності за вчинення хуліганства підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 14 років (ст. 22 КК).

Ще в середині минулого століття хуліганство становило більше третини у структурі всієї злочинності. Потім почалося зниження його рівня. Згідно з відомостями департаменту інформаційних технологій МВС України, у 2005 р. було зареєстровано 15 914 випадків хуліганства, у 2006 р. — 13 371, у 2007 р. — 12 139.

Вивчення демографічних даних стосовно хуліганства показує, що домінуючу роль серед винних відіграють чоловіки. Питома вага жінок серед хуліганів становить 5,9 %. Майже половина хуліганських посягань вчиняються особами віком від 14 до 24 років. Особам даної вікової групи властивий потяг об'єднуватись у групи для реалізації своїх хуліганських намірів. Розподіл осіб, які вчинили хуліганство, за загальноосвітнім рівнем такий: особи із середньою і неповною середньою освітою становлять 86,4 %, з вищою і незакінченою вищою освітою — 13,6 %.

Як правило, хуліганські дії вчиняються у нетверезому стані. Значна кількість суб'єктів цього злочину страждають на психічні захворювання (хронічний алкоголізм, психологічні аномалії, десоціалізація).

§ 2. Причини та умови хуліганства

Факторами (основними чинниками) існування і поновлення хуліганства у сучасній період є загострення економічної, соціальної і суспільно-моральної обстановки в Україні. Усі сфери життя виявилися пронизаними глибокими суперечностями: спад виробництва, зниження життєвого рівня багатьох людей, безробіття, падіння суспільної моралі, зниження законослухняності громадян, жорстокість і озлобленість деяких із них, незахищеність особи, погіршення у деяких регіонах громадського порядку, тощо.

Зазначені суперечності є неминучими при докорінному реформуванні суспільства. Вони є не що інше, як відживаючі криміногенні сторони цих суперечностей.

Важливе теоретичне і практичне значення при розгляді детермінації хуліганства мають питання стосовно *безпосередніх причин і умов вчинення одиничних (конкретних) хуліганських дій*. Серед них слід назвати такі:

- несприятливі обставини морального формування конкретної особи;
- недоліки і недогляди у діяльності державних органів і громадських об'єднань, що забезпечують процеси нормальної соціалізації населення;
- незадовільна робота правоохоронних органів зі зміцнення громадського порядку.

Охарактеризуємо три названих блоки обставин і недоліків. У першому випадку мова йде про несприятливі обставини морального формування особи в сім'ї, школі і найближчому побутовому оточенні. У результаті цього в свідомості окремих суб'єктів виникають глибокі антисуспільні погляди (зневага до інших людей, до закону, до своїх обов'язків підтримувати громадський порядок у суспільстві та ін.

Розглянемо недоліки в діяльності державних органів і громадськості у сфері соціалізації населення.

На жаль, не викликає особливої тривоги у державних органів стан побуту і організації дозвілля населення. Ця сфера була і залишається на останньому місці серед загальнодержавних пріоритетів і інтересів. Побутові умови багатьох людей є незадовільними. Відсутні мінімальні умови для більш-менш культурного дозвілля значної кількості населення. Воно має в основному неорганізований, «самостійний» характер, який супроводжується колективним вживанням алкоголю.

Суспільство байдуже ставиться до долі людей, які відчувають комплекс соціальної неповноцінності. Існує терпимість, байдужість у трудових колективах і побутовій сфері до п'яниць, порушників громадського порядку, до фактів залучення неповнолітніх у пияцтво і наркоманію. Не знаходять морального засудження випадки невтручання громадян у кримінальні конфлікти на ґрунті хуліганських спонукань, виявлення при цьому байдужості, терпимості, боязкості.

Не вирішується кардинально питання про заборону демонстрації фільмів і телепередач зі сценами насильства, жорстокості, грубості, які

навівають деяким громадянам, що така поведінка є повсякденною нормою.

І нарешті про незадовільну роботу правоохоронних органів зі зміцнення громадського порядку. Зокрема це виявляється в тому, що вони:

- несвоєчасно викривають криміногенні сімейно-побутові ситуації і належним чином не реагують на них;

- не ведуть обліку на рівні своїх низових відділень міліції осіб, які вчиняють адміністративно-карне хуліганство;

- не завжди вживають заходів щодо роз'єднання антисупільних угруповань молоді;

- не реалізують своєчасно профілактичних заходів щодо осіб, які схильні до хуліганських посягань;

- допускають недогляди в організації і здійсненні патрульно-постової служби міліції;

- слабо контролюють поведінку осіб, умовно засуджених, або достроково звільнених за насильницькі злочини, а також осіб, які перебувають під адміністративним наглядом;

- подекуди приховують від обліку відомості про вчинення хуліганських дій;

- не завжди здатні рішуче нейтралізувати конфліктні ситуації, що можуть перерости в хуліганські дії;

- часто не вживають заходів за заявами, скаргами і повідомленнями громадян про злочинні та інші антигромадські вчинки.

■ § 3. Запобігання хуліганству

Передумовами подолання хуліганства є проведення в країні докорінних нагальних перетворень. Їх реалізація на *загальносоціальному рівні* спрямована на вдосконалення всіх сторін життя нашого суспільства. А саме: підвищення і відносно зближення життєвого рівня всіх прошарків населення і гарантування загальної трудової діяльності та своєчасної оплати адекватної винагороди за виконану роботу; створення нормальних умов побуту і змістовного дозвілля людей; зниження конфліктності у суспільстві і послаблення його дезорганізації; впровадження у свідомість громадян основних моральних принципів; підвищення їх культурного рівня.

Успішне виконання перелічених заходів підвищить повагу до людської особистості, захистить її недоторканність, сприятиме засудженню різних форм насильства над нею, проявів грубості і цинізму. Ці заходи також мають на меті зміцнення громадського порядку, відродження втрачених останнім часом традицій милосердя, взаємодопомоги, співчуття до всього живого, поваги до людської праці; укорінення в громадській свідомості засудження розпусти і вседозволеності.

На основі і в розвиток наведених загальносоціальних заходів щодо подолання хуліганства розробляються і здійснюються різноманітні спеціально-кримінологічні запобіжні заходи. Вважаємо за можливе розподілити їх за змістом на такі різновиди: виховно-роз'яснювальні, соціально-економічні, організаційно-управлінські, оперативні та правові.

Виховно-роз'яснювальні заходи. Ні в кого не викликає сумніву необхідність проведення в регіонах і окремих колективах комплексу заходів щодо підвищення загальної культури громадян, зокрема культури міжособистісного спілкування, етики, виховання шанобливого ставлення до іншої людини. Адже у своїй основі хуліганство — це наслідок відсутності культури, невихованості людей.

Звідси, поряд із моральним вихованням, має здійснюватись і результативне правове навчання населення. При цьому потрібно розвінчувати уявлення про немов незначну суспільну небезпечність хуліганства і можливу безкарність за його вчинення.

Соціально-економічні заходи передбачають:

- поліпшення житлово-побутових умов проживання людей, котрі потребують цього;
- організаційне вдосконалення повноцінних форм дозвілля і відпочинку населення з урахуванням диференційованих інтересів окремих його категорій;
- створення державної системи психолого-психіатричної допомоги тим, хто її потребує;
- застосування технічних засобів і можливостей при охороні громадського порядку (освітлення в нічний час вулиць, дворів, під'їздів, парків та інших місць, де найчастіше збираються категорії осіб, схильних до хуліганства).

До *організаційно-управлінських заходів* належать: зміцнення громадського порядку; оздоровлення криміногенної обстановки в тих

мікрорайонах і на тих об'єктах, де «процвітає» хуліганство; відтворення і розширення системи участі громадян в охороні громадського порядку та ін.

Заходи оперативного характеру включають в себе:

– виявлення і роз'єднання неформальних антигромадських груп насильницької спрямованості;

– негайне реагування на конфлікти в сімейно-побутовій сфері, що можуть перерости у хуліганські дії;

– здійснення дійового контролю за поведінкою громадян, які опинились у групі підвищеного кримінального ризику (особи, які тривалий час не мають постійного джерела матеріального існування, хто систематично зловживає алкоголем і веде аморальний, протиправний спосіб життя, займається бродяжництвом і жебрацтвом);

– систематичний контроль за поведінкою громадян, які взяті під адміністративний нагляд.

До заходів правового характеру належать ті з них, що передбачають: а) необхідність неухильного виконання вимог кримінально-процесуальних законів (своєчасне розкриття фактів вчинення хуліганських дій, проведення по них слідчих дій, передачу матеріалів до суду, який повинен винести справедливе та індивідуалізоване покарання до винних; б) створення такої обстановки, щоб не залишалися «мертвими» склади злочинів, які передбачають кримінальну відповідальність за побої і мордування (ст. 126 КК); це стосується і кримінально-правової норми, сформульованої у ст. 300 КК (ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості).

Вважаємо за потрібне встановити кримінальну відповідальність за вчинення актів вандалізму, тобто за нещадне руйнування будівель та інших споруд, псування майна у громадському транспорті, або інших громадських місцях. Такий закон матиме подвійне функціональне призначення: карати винних за вандалізм, з одного боку, і попереджати хуліганство, поєднане з посяганням на майно, — з другого. Це буде склад злочину з так званою подвійною превенцією.

Що ж стосується вандалізму, то додатково зазначимо, що згадане явище останніми роками, на жаль, набуло широкого поширення у багатьох містах України.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Наведіть кримінологічну характеристику хуліганства.
2. Які існують у країні безпосередні причини і умови вчинення одиничних (конкретних) хуліганських дій? Назвіть їх.
3. Охарактеризуйте передумови подолання хуліганства на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівнях.

Розділ 16

ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ, ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених з необережності

Необережна злочинність є складовою частиною загальної злочинності і містить сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів, вчинених у результаті злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості. Ці злочини посягають на різні суспільні відносини і вчиняються у багатьох сферах діяльності людини: на виробництві при роботі з машинами, механізмами та іншим устаткуванням підвищеної безпеки; при експлуатації різноманітних транспортних засобів; у господарській діяльності під час виконання будівельних, вибухових та інших небезпечних робіт; при поводженні з небезпечними для здоров'я людини матеріалами і речовинами; при використанні і освоєнні природного середовища; у медичній і ветеринарній практиці; у різних сферах управлінської діяльності посадових осіб; у домашньому господарстві громадян при користуванні технікою побутового характеру тощо. У зв'язку з цим і їх кримінологічну класифікацію для більш ефективного попередження доцільно проводити за сферами діяльності, в яких вони були вчинені. На цій підставі необережні злочини традиційно поділяються на чотири основні групи:

1. Необережні злочини, вчинені у сфері дії або використання технічних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної небезпеки. До цієї групи слід відносити ті злочини, при яких необережні дії особи приводять до виходу техніки з-під контролю цієї особи. Це злочини проти безпеки руху та експлуатації різних видів транспорту: залізничного, водного, повітряного, автомобільного (статті 276, 286, 287 КК України); проти безпеки виробництва: порушення вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України), порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (статті 272, 273 КК України) та деякі ін.

2. Необережні злочини, вчинені у сфері професійної діяльності. Це злочини, внаслідок яких шкода заподіюється у результаті неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, установлених спеціальними правилами. Наприклад, неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України), порушення обов'язків щодо охорони майна (ст. 197 КК України), порушення різних правил охорони довкілля та робіт у природній сфері (глава VIII КК України), порушення правил поведіння з різними небезпечними матеріалами та речовинами (статті 267, 320, 326 КК України), розголошення державної таємниці або втрата документів, що містять державну таємницю (статті 328, 329 КК України), та ін.

3. Необережні злочини, вчинені під час виконання посадових або управлінських функцій. Це такі злочини, як службова недбалість (ст. 367 КК України), певна частина військових злочинів (наприклад, недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України) та деякі злочини проти довкілля.

4. Необережні злочини, вчинені у сфері побуту: вбивство через необережність (ст. 119 КК України), тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК України), зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної хвороби або венеричною хворобою (статті 130, 133 КК України), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК України), недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 264 КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України) та деякі інші.

Таким чином, коло злочинів, що вчиняються з необережності, досить велике і визначити рівень необережної злочинності також досить складно. Не сприяє цьому і офіційна статистика, яка не розмежовує злочини за формою вини. Слід враховувати також і те, що деякі склади злочинів передбачають вчинення злочину як навмисно, так і з необережності (наприклад, передбачені статтями 267, 270, 320, 419 КК України та ін.), і тому навіть кваліфікація злочину не завжди може вказати на форму вини. Крім цього, багато необережних злочинів (порушення вимог законодавства про охорону праці, службова недбалість, окремі злочини проти довкілля та ін.) характеризуються високим коефіцієнтом латентності.

Результати ж вибірових кримінологічних досліджень свідчать про те, що *рівень навіть офіційно зареєстрованої необережної злочинності постійно збільшується*. Якщо у 60-х рр. ХХ ст. питома вага необережних злочинів у СРСР, у тому числі і в Україні, складала майже 5 %, то в 1980-х рр. вона вже досягла 12–15 %. Окремі кримінологи зазначають, що у сучасній Україні питома вага необережних злочинів у структурі зареєстрованої злочинності становить вже 16–17 %. Можна прогнозувати, що цей показник у зв'язку з постійним прогресом науки і техніки і надалі збільшуватиметься.

Кримінологічні дослідження показують, що у структурі необережної злочинності переважають *злочини проти безпеки дорожнього руху й експлуатації автомобілів та інших механічних транспортних засобів*, які становлять майже 75 % всіх злочинів, учинених з необережності. Близько 10–15 % припадає на службову недбалість, 3–5 % — на порушення законодавства про охорону праці, 3–4 % — на вбивство через необережність. Решта — це порушення спеціальних норм і правил, які призводять до аварій, катастроф, пожеж та інших техногенних катаклізмів, що виникають у процесі безвідповідального ставлення посадовими та іншими особами до виконання своїх професійних чи службових обов'язків. При цьому слід враховувати, що з розвитком виробничої і технічної інфраструктури, подальшою механізацією і автоматизацією виробництва, впровадженням нових сучасних технологій та, як правило, розширенням у КК України переліку складів злочинів, що передбачають необережну форму вини, структура необережної злочинності у подальшому буде змінюватися.

Офіційна статистика не містить також і повних даних про розмір шкоди, яку завдають злочини, що учиняються з необережності, суспільству і державі, і ціну таких злочинів можна визначити лише при-

близко на підставі опублікованих відомостей щодо правопорушень в окремих сферах людської діяльності, які дуже часто вчинюються з необережності. Так, в Україні за останні 30 років тільки на виробництвах було травмовано близько 4 млн людей, тобто постраждав кожен третій працівник, зайнятий у виробничій сфері. За цей час загинуло майже 100 тис. працівників, з них понад 70 % — люди віком до 40 років, які могли б дати ще чималу користь суспільству. Згідно зі статистичними даними державних органів охорони праці, щодня на підприємствах країни зазнають ушкоджень більше 100 працівників, 30 з них стають інвалідами, 5–6 гинуть. При цьому постійне зменшення останнім часом кількості загиблих і таких, що потерпіли на виробництві, пов'язано, у першу чергу, не із зменшенням зайнятих на виробництві, а з погіршенням умов роботи і техніки безпеки: на об'єктах суспільного виробництва експлуатується понад 800 тис. машин і механізмів, які не відповідають вимогам безпеки; близько 9 тис. виробничих споруд аварійні, в яких щодня знаходяться майже 40 тис. працівників; майже 80 % основних виробничих фондів не відповідають нормативним актам з охорони праці і є фізично зношеними. У спеціальній літературі наголошується, що ризик стати жертвою нещасного випадку або постраждати від професійного захворювання в Україні в 5–6 разів вище, ніж у розвинених країнах світу. Серед областей народного господарства за кількістю смертей на робочому місці лідером є вугільна промисловість, на підприємствах якої за останні 15 років загинуло майже 4 тис. людей і продовжують гинути. Значною кількістю потерпілих останнім часом вирізняються також підприємства металургійної, машинобудівної, хімічної промисловості, сільське господарство, сфери будівництва, транспорту, енергетики.

Слід також зазначити, що за останнє десятиліття на об'єктах, підконтрольних органам державного пожежного нагляду МНС України, відбулося понад 500 тис. пожеж, на яких загинуло понад 20 тис. людей, полум'ям знищено більше 100 тис. будівель і 12 тис. одиниць різної автомобільної техніки. В Україні у середньому щомісяця реєструється близько 3 тис. пожеж, понад 60 % з яких виникають у містах і селищах міського типу.

Щорічно в Україні відбувається також 30–40 тис. дорожньо-транспортних подій, під час яких гине від 5 до 6 тис. осіб різного віку, ще близько 40 тис. дістають травми різного ступеня тяжкості, а матеріальні збитки тільки від пошкодження транспортних засобів, за підрахунками спеціалістів, становлять 8–10 млрд гривень. Вибіркові

дослідження, проведені окремими авторами, показують, що злочинні порушення правил дорожнього руху складають 7 % від загального рівня злочинності в Україні, а питома вага діянь, які містять ознаки складів злочинів проти безпеки руху і експлуатації автотранспорту від усіх дорожньо-транспортних подій, становить майже 45 %.

До ціни злочинів, учинених з необережності, слід додати неліквідовані і донині наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС, збитки від постійних аварій і катастроф на залізничному, водному, повітряному, трубопровідному транспорті, які також спричиняють значні людські жертви, знищення або пошкодження майна, навколишнього середовища, викликають негативний суспільний резонанс. Окремі науковці і практики відзначають: шкода від злочинів, що здійснюються з необережності, у цілому є значно більшою за шкоду, яка заподіюється умисними злочинами. Втім незавжди є можливість визначити сумарну шкоду від того або іншого злочину, вчиненого з необережності, наприклад, від злочинів проти навколишнього середовища, якщо заподіюється невідновна шкода тваринному або рослинному світу, землі, надрам, водним або морським організмам.

Вибіркові кримінологічні дослідження свідчать, що в осіб, які учиняють злочини з необережності, *не спостерігається яскраво вираженої антисоціальної спрямованості, що характерно для осіб, які вчиняють умисні злочини*. Це можна пояснити специфікою злочинної необережної поведінки, у генезисі якої завжди є породжена неухважністю помилка особи, і механізм цієї поведінки, по суті, починається з останнього ланцюга — з помилки у прийнятті рішення, що призводить до помилкових висновків і вчинення злочину. У більшості випадків, на відміну від навмисних злочинів, механізм необережної поведінки згорнутий, а іноді й імпульсивний.

Помилці при вчиненні злочину з необережності сприяють у більшості випадків негативні морально-психологічні риси особи. Для осіб, що вчиняють злочини з необережності, характерні несформованість почуття обов'язку і відповідальності, які у свою чергу приводять до безтурботного, легковажного, недисциплінованого ставлення до соціальних норм, що регулюють поведінку членів суспільства, невміння або небажання правильно оцінити і спрогнозувати можливі наслідки своєї поведінки.

Залежно від виду необережності видається можливим вирізнити два типи осіб, що вчиняють необережні злочини: а) для осіб, дії яких кваліфікуються як злочинна самовпевненість, характерними є внутріш-

ня недисциплінованість, хибне самоутвердження, кар'єризм, егоцентризм, безпечність, азарт, бравада, авантюризм, схильність до ризику, невинуватена завзятість; б) для осіб, дії яких є злочинною небалістю, характерні неуважність, небажання адекватно оцінити свої можливості, зосередити свої інтелектуальні та вольові зусилля на аналізі ситуації, взяття на себе обов'язків, які їм не під силу виконати, тощо. З огляду на кримінологічну типологію таких осіб, як правило, за характером антигромадської спрямованості і мотивації відносять до необережного типу злочинців, а за глибиною і стійкістю — до окремого типу ситуативного злочинця.

Дослідження свідчать, що викривлення ціннісних орієнтацій у осіб, які вчиняють злочини з необережності, ніколи не досягає такого рівня й інтенсивності, як у осіб, що вчиняють умисні злочини. Певні психологічні відхилення таких осіб поєднуються з орієнтацією на багато позитивних цінностей, що притаманні у цілому законослухняним членам суспільства, і майже 80 % таких осіб позитивно характеризуються за місцем роботи чи проживання. Крім цього, на відміну від учинення умисних злочинів, негативні стереотипи поведінки таких осіб здебільше прив'язані до виконання певних обов'язків у відповідній сфері діяльності і, як правило, мають локальний, а не глобальний характер. Але іноді безкарність за раніше вчинені правопорушення породжує установку на постійне порушення норм в окремих сферах діяльності (наприклад, у сфері безпеки дорожнього руху, охорони праці, докілья та ін.). У такому разі можна говорити про стійкий тип необережного злочинця, а в деяких випадках навіть про злісний тип.

Соціально-демографічна характеристика осіб, що вчиняють злочини з необережності, свідчить про те, що більш ніж 90 % випадків таких злочинів учиняють чоловіки. Це пояснюється більшою пристрастю чоловіків до техніки, ризику, до надзвичайних і небезпечних ситуацій і відповідним розподілом праці між чоловіками і жінками. Але останнім часом спостерігається підвищення питомої ваги жінок при вчиненні необережних злочинів, особливо у сфері безпеки дорожнього руху за рахунок збільшення кількості автомобілів, що перебувають у приватній власності. Втім, як правило, тяжкі наслідки від вчинення таких злочинів жінками значно менші. Дослідження свідчать, що смертність від дорожньо-транспортних пригод з вини чоловіків у 5–6 разів вище, ніж із вини жінок.

Серед осіб, що вчиняють необережні злочини, переважають особи віком від 20 до 40 років. Це пов'язано з тим, що перш ніж приступити

до роботи у певній сфері діяльності, потрібно мати спеціальну або вищу освіту, відповідну кваліфікацію, а інколи ще й стаж роботи у відповідній галузі. Вікова характеристика осіб, що вчиняють злочини у сфері дорожнього руху, в зв'язку з тим, що керування мототранспортними засобами дозволяється з 16-річного віку, а автомобільним транспортом — з 18-річного віку, більш низька — 18–24 роки. Далі з віком спостерігається різке зменшення вчинення водіями транспорту небережних злочинів, що пов'язано з придбанням достатньої кваліфікації для керування транспортом і більш відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків.

§ 2. Причини та умови злочинів, вчинених з необережності

Загальні методологічні положення про детермінацію злочинності як негативного соціального явища повною мірою поширюються і на детермінацію злочинів, учинених з необережності. *Проте детермінація цих злочинів має і певну специфіку — як уже зазначалося, значну роль при їх вчиненні відіграє ситуація. У взаємодії негативних якостей особи, небезпечної ситуації, знарядь і засобів, якими користується або керує особа, і полягає причина небережних злочинів. Але слід зауважити, що на необережну злочинну поведінку особи впливає не сама ситуація, а її суб'єктивне усвідомлення і оцінка, які не є тотожними об'єктивному змісту і значенню ситуації. Жодна ситуація не може спричинити діяння без взаємодії з тими чи іншими якостями особи. Попри всю важливість ситуації як об'єктивного чинника, злочинна поведінка розпочинається з дії або бездіяльності особи. Дані світової статистики свідчать, що, наприклад, з трьох пригод на транспорті дві обумовлюються людським фактором і протягом тривалого часу ця пропорція зберігається. Сприяття цьому можуть і психофізіологічні особливості особи (зниження рівня уваги, дефекти сприйняття, швидкість реакції і т. ін.).*

До обставин, які створюють можливість виникнення небезпечної ситуації, і яка, у свою чергу, може призвести до вчинення небережного злочину, слід також віднести:

– зниження рівня контролю з боку посадових або спеціально уповноважених осіб за технікою безпеки, за дотриманням норм і правил з охорони праці;

– низький рівень професійної підготовки фахівців і спеціалістів в окремих галузях людської діяльності, де використовуються механізми підвищеної небезпеки, відсутність періодичного підвищення кваліфікації спеціалістів, детального ознайомлення з новою технікою й устаткуванням;

– порушення працівниками встановлених умов експлуатації устаткування;

– відсутність на виробництві, у цехах, на робочих місцях необхідної нормативної і регулюючої інформації: правил поведінки з певними матеріалами чи речовинами, інструкцій з експлуатації машин і механізмів тощо, або ж наявність недоліків у цій документації;

– недостатня потужність технічних систем забезпечення безпеки, природоохоронних систем, вимірювальної або контрольної апаратури, їх застарілість, несправність, або ж, іноді, її відсутність;

– погіршення забезпечення працівників засобами індивідуального захисту;

– недотримання режиму праці і відпочинку на виробництві, зниження рівня медичного огляду працівників;

– конструктивні недоліки машин і механізмів;

– зношування основних фондів на виробництві, зокрема машин і механізмів;

– недбалий ремонт техніки, транспорту та іншого устаткування, використання нестандартних або саморобних деталей, несертифікованих матеріалів або речовин;

– застарілі технології виробництва та обладнання, порушення правил технологічного процесу;

– високий рівень концентрації промислових об'єктів у окремих регіонах країни, несприятлива структура промислового виробництва з високою концентрацією екологічно небезпечних виробництв;

– хибні уявлення про виробничий колективізм, виконання завдання за будь-яку ціну, низький рівень культури виробництва та ін.

Серед умов, які сприяють, зокрема, вчиненню необережних злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, можна визначити також:

– невикористання водієм і пасажиром пристосувань індивідуальної безпеки;

– порушення нормативів робочого часу, що веде до додаткового психологічного навантаження водія;

– віктимну поведінку пішоходів;

- довготривалість експлуатації транспортних засобів;
- технічні недоліки конструкції автотранспортних засобів, які ускладнюють управління ними;
- неналежний контроль за станом автотранспортних засобів, як з боку власників, так і з боку державної служби безпеки руху;
- недоліки в діяльності державної служби безпеки руху, а саме недобросовісне виконання службових обов'язків, укриття злочинів від обліку, корупційні зловживання серед працівників;
- недостатнє фінансування дорожнього господарства, що призводить до незадовільного стану автомобільних шляхів, доріг, порушення безпечних нормативів при їх прокладенні або ремонті та ін.

■ § 3. Запобігання злочинам, вчиненим з необережності

Запобігання злочинам, учиненим з необережності, як і іншим видам злочинів, повинно здійснюватися на двох взаємопов'язаних рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному. При цьому пріоритет, безумовно, має належати заходам *загальносоціального запобігання*, спрямованим на удосконалення управління суспільством, розвиток науково-технічного прогресу, покращення умов і охорони праці, поліпшення техніки безпеки, впровадження сучасних засобів механізації, автоматизації, комп'ютеризації виробництва і до певної міри сфери побуту, укріплення соціальної, виробничої і технологічної дисципліни, виховання у населення почуттів громадянської відповідальності й обов'язків, екологічної правосвідомості тощо. Це різні за змістом заходи соціального, економічного, організаційно-управлінського, технічного та іншого характеру, що передбачені, як правило, у загальнодержавних соціальних програмах та інших не менш важливих документах вищих органів влади і управління і реалізація яких розрахована на тривалий строк.

В Україні сьогодні реалізуються, наприклад:

- Концепція розвитку паливно-енергетичного комплексу України до 2010 року, схвалена Постановою Верховної Ради України від 2 лютого 1994 р. № 3907-ХІІ;
- Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологіч-

ної безпеки, затверджені Постановою Верховної Ради України від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР;

– Основні напрями розвитку трудового потенціалу на період до 2010 року, схвалені Указом Президента України від 3 серпня 1999 р. № 958/99;

– Програма підвищення безпеки праці на вугільних шахтах, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2002 р. № 939;

– Державна програма забезпечення безпеки руху на автомобільних дорогах, вулицях міст, інших населених пунктів і залізничних переїздах на 2003–2007 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 січня 2003 р. № 56-р;

– Концепція Загальнодержавної програми поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2006–2011 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. № 269-р;

– Концепція розвитку вугільної промисловості, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 липня 2005 р. № 236-р;

– Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2010 року, затверджена Законом України від 22 лютого 2006 р. № 3458-IV;

– Загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006–2010 роки, затверджена Законом України від 14 березня 2006 р. № 3522-IV;

– Галузева програма поліпшення стану безпеки, гігієни праці та виробничого середовища на 2007–2011 роки, затверджена наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 28 грудня 2006 р. № 1217 та ін.

Успішне виконання заходів, передбачених цими документами, та інших заходів загальносоціального запобігання є запорукою зниження рівня необережної злочинності в Україні. Тим більше, що *спеціально-кримінологічні заходи при запобіганні необережній злочинності мають певною мірою обмежений характер порівняно із запобіганням умисним злочинам*. При вчиненні необережних злочинів відсутні підготовка до злочину або замах на злочин, співучасть, і тому неможливо застосувати деякі форми і методи, що характерні для запобігання умисним злочинам (наприклад, виявлення особи, що готується до злочину, та запобігання злочину, припинення розпочатих злочинів, встановлення співучасників, злочинної організованої групи тощо). Тому в системі

заходів запобігання необережній злочинності питома вага зальносоціальних заходів є значно вищою.

Серед заходів же спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, учиненим з необережності, домінуюче становище повинна займати профілактика, серед головних напрямів якої слід визначити такі.

Вплив на знаряддя і засоби виробництва, джерела підвищеної небезпеки. Цей напрямок передбачає розробку нових, максимально безпечних для людини і оточуючого середовища машин і механізмів; впровадження нових, особливо, екологічно чистих технологій; технічне удосконалення і підвищення надійності устаткування, що вже використовується на виробництві; поліпшення контролю за технічним станом знарядь і засобів, їх своєчасна діагностика; нейтралізація небезпечних факторів, властивих технічним системам, і зменшення можливої шкоди від їх експлуатації; наявність відповідної технічної документації на устаткування, чітка регламентація вимог його експлуатації і правил техніки безпеки при поводженні з ним; недопущення сторонніх або непроінструкованих належним чином осіб до експлуатації машин і механізмів, максимально можливе обмеження доступу до зони їх дії інших працівників; вилучення із побутового обігу небезпечних предметів (зброї, отруйних, вибухових речовин) та ін.

Вплив на криміногенну ситуацію. Цей напрямок передбачає забезпечення належного технічного стану об'єктів, що становлять або можуть становити підвищену небезпеку (дороги, шахти, цехи, технологічні лінії тощо); поступове скорочення, нейтралізацію і ліквідацію джерел підвищеної небезпеки залежно від об'єктивної можливості й економічної доцільності; виведення з експлуатації будівель і споруд, що перебувають в аварійному стані, зменшення кількості робочих місць з небезпечними, шкідливими та несприятливими умовами праці; встановлення надійного попереднього контролю за небезпечною ситуацією, виявлення різних відхилень устаткування від норми на ранніх стадіях; впровадження на виробництві, транспорті спеціальних пристроїв, що сигналізують про наявність небезпечної ситуації, або блокують неправильні дії особи; чітку регламентацію дій у типових небезпечних ситуаціях і відпрацювання стандартів поведінки в них та ін.

Вплив на особу. Цей напрямок передбачає належний підбір працівників для роботи, що пов'язана з джерелами підвищеної небезпеки, не тільки за професійним критерієм, а й з урахуванням психологічних та психофізичних якостей; встановлення і удосконалення контролю за діяльністю осіб, пов'язаною з підвищеною небезпекою, постійний

огляд стану їх здоров'я, наукову організацію їх праці з урахуванням рекомендацій медицини і психології, обов'язковий інструктаж за спеціальними програмами; посилення відповідальності працівників за недотримання встановлених правил безпеки, а посадових осіб — за порушення правил охорони праці; забезпечення реального відшкодування заподіяної шкоди або позбавлення особи можливості заподіяти шкоду (наприклад, позбавлення права на управління транспортним засобом); навчання правилам транспортної і пожежної безпеки, правилам експлуатації і використання побутової техніки та пожежонебезпечних пристроїв, зброї, небезпечних, сильнодіючих на організм людини матеріалів, речовин, ліків; боротьбу з пияцтвом та загальне підвищення культури і дисципліни поведінки громадян, які можуть опинитися у небезпечних ситуаціях, та ін.

Певну специфіку мають заходи профілактики злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту, які полягають у комплексному впливі на всі елементи «людина — дорога — транспорт». До таких заходів необхідно віднести постійний контроль за додержанням правил безпеки дорожнього руху всіма учасниками руху; своєчасне запобігання порушенням незлочинного характеру, які можуть перерости в злочини; виховний і правовий вплив на водіїв, обслуговуючий персонал, населення; вивчення та роз'яснення Правил дорожнього руху та інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху; підтримка в належному стані доріг і дорожнього господарства, технічного стану транспортних засобів; удосконалення діяльності державних органів безпеки руху тощо.

Усі заходи профілактики необережних злочинів мають схожість і можуть збігатися із заходами захисту від випадкового заподіяння шкоди, оскільки вони зорієнтовані не тільки на можливих правопорушників, але і на запобігання випадковій шкоді. Проте це не зменшує їх антикриміногенного впливу, через те що досягається та сама мета — недопущення необережної злочинної поведінки особи.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте структуру сучасної необережної злочинності в Україні.
2. Що є характерним для осіб, які вчиняють злочини з необережності?
3. Яку роль відіграє ситуація при вчиненні злочинів з необережності?
4. У чому виявляється специфіка запобігання злочинам, вчиненим з необережності?
5. Вкажіть причини, умови та заходи запобігання злочинам проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

Розділ 17

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти громадської безпеки в Україні

Розділом IX Особливої частини КК України «Злочини проти громадської безпеки» передбачено 16 статей таких злочинів, зокрема, створення злочинної організації; сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності; бандитизм; терористичний акт; створення терористичної групи чи терористичної організації; сприяння вчиненню терористичного акту; завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності; створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань; напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (статті 255–261); незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263); незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 256); незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію (ст. 265, 265¹) та інші злочинні дії. Як бачимо, коло злочинів проти громадської безпеки є широким та різноманітним, однак не всі

вони охоплюються кримінально-правовою статистикою завдяки відсутності злочинних проявів. Найбільше фіксується злочинів, пов'язаних з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (2003 р. — 11 726, 2004 р. — 11 458, 2005 р. — 11 041, 2006 р. — 10 998, 2007 р. — 11 684); завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (2003 р. — 180, 2004 р. — 136, 2005 р. — 83, 2006 р. — 86), але за рівнем суспільної небезпечності, резонансності, жорстокості проявів, чисельності учасників, озброєності одне з перших місць серед цих злочинів займає бандитизм (ст. 257), який набув в Україні у 90-х роках ХХ ст. значного поширення. Тому в цьому розділі дається кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання одному з найбільш небезпечних проявів злочинності проти суспільної безпеки — бандитизму.

Банда — це заздалегідь організована на основі єдиної мети з розподілом ролей стійка озброєна група з трьох і більше учасників для вчинення нападів на підприємства, установи, організації або на окремих осіб. До ознак банди як організованої групи належать: група (три і більше учасників), озброєність, стійкість їх об'єднання єдиним планом дій з розподілом функцій учасників групи, спеціальна ціль — напад на підприємства, установи, організації, фірми, банки, ферми, магазини, склади або на окремих громадян, квартири, дачі та ін.

Консолідація і організованість банд, їх озброєність, мобільність, характер і способи вчинення злочинів, прояв жорстокості, вбивства, конспірація, створення певної системи безпеки для її членів, наявність у деяких з них «перевертнів» — співробітників (колишніх і працюючих) правоохоронних органів, протидія органам влади, правоохоронній і правозастосовчій системам, знищення свідків та інші дії — усе це робить бандитизм, як прояв організованої злочинності, небезпечним кримінальним явищем для суспільства. Банди своїми нападами тероризують міста, райони, села, з'ясовують «відносини» між собою за допомогою зброї, займаються вимаганням, розбоями, викраденням людей з метою отримання викупу, виконують злочинні замовлення та ін.

Дані про *рівень та динаміку* зареєстрованих фактів бандитизму, кількість виявлених та притягнених до відповідальності осіб за декілька років (1996–2004 рр.) наводяться у таблиці.

Кількісні показники бандитизму в Україні (1996–2004 рр.)

Вид злочинів за КК України 1960 и 2001 рр.	Роки								
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Ст. 69 (257) КК «Бандитизм»	110	104	104	96	81	84	67	52	46
Всього виявлено осіб	264	327	341	409	313	305	314	301	156
З них притягнуто до кримінальної відповідальності	261	317	338	407	307	300	308	289	156

Як видно, за 9 років в Україні офіційно було зареєстровано 744 банди, виявлено 2 730 бандитів і притягнуто з них до кримінальної відповідальності 2 683 особи. Але останніми роками динаміка бандитизму в Україні суттєво знижується. Так, у 2005 р. було зареєстровано 29, у 2006 р. — 25 фактів, у 2007 р. — 23 факти цього злочину. Рівень судимості за бандитизм складає, приблизно, 40 % і засуджено майже 1/4 злочинців (з виявлених). На рівень бандитизму впливає латентність (неправильна правова оцінка дій групи, неповідомлення потерпілими про факти бандитських нападів та ін.).

Структура бандитизму свідчить про те, що понад 60 % виявлених банд встигли вчинити (різні за ступенем суспільної резонансності) від одного до п'яти нападів на підприємства, установи, фірми, окремих осіб тощо. Ці напади нерідко супроводжуються убивствами, завданням тілесних ушкоджень, зґвалтуваннями, розбоями та іншими злочинними діями. Банди найчастіше складаються з 3–5 осіб (майже 60 % усіх банд), але виявлялися банди з кількісним складом до 10 і більше злочинців (до 30 %). Дослідженнями встановлено, що більше 50 % виявлених банд діяли до 1 року, до 3 років — 11 %, понад 3 роки — майже 1 % банд. Решта — виявлені по «гарячих слідах».

В арсеналі банди сьогодні мають різні види вогнепальної і холодної зброї, гранати, міни, вибухівку, засоби зв'язку, маскування та транспорт. У переважній більшості основним мотивом цього злочину є: заволодіння грошима, валютою, майном, ювелірними виробами, технічною апаратурою, комп'ютерами, побутовою технікою, автомобілями.

«Географія» бандитизму в Україні є нерівномірною: у Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Харківській областях та Автономній Республіці Крим було зареєстровано понад 50 % банд. У таких областях, як Полтавська, Волинська, Закарпатська та деяких інших, прояв бандитизму є мінімальним.

Що стосується *узагальненої характеристики особи бандита*, то переважна їх більшість — чоловіки, частка жінок — незначна. В основному учасники банд — особи молодого віку (до 30 років), із середньою, середньоспеціальною і навіть вищою освітою, українці (інші національності складають приблизно 1/3), в основному ті, що не навчалися і не працювали на момент створення банд і вчинення ними злочинів, джерелом існування частки деяких з них були невизначені випадкові заробітки; 3/4 бандитів — це фізично здорові молоді люди, що не зловживають алкогольними напоями та наркотиками. Такі характеристики учасників невідповідні. Організатори банд ретельно підбирають її членів, цілеспрямовано залучаючи тих із них, які мають навички спортивної боротьби, управління транспортом, поведінням з вогнепальною та холодною зброєю, вибухівкою, обізнані з роботою інкасаторів, охорони, з методами оперативно-розшукової діяльності, конспірацією. Сорок відсотків банд склалися з осіб, що раніше засуджувалися, у тому числі за корисливі, корисливо-насильніцькі і насильніцькі злочини, тобто для них участь у банді — продовження злочинної діяльності. Що стосується морально-психологічних якостей, які мають кримінологічне значення, то у всіх із них спостерігається стійка анти-суспільна, престижно-споживацька орієнтація, доведена до автоматизму підкореність організатору банд, вороже ставлення до оточуючих, багато з них не розраховують на пом'якшення покарання, намагаються усунути навіть випадкових свідків та ін.

За рівнем консолідації учасників банд розрізняються:

банди з високим рівнем консолідації, для яких характерним є стабільність, жорсткість дисципліни, диференціація ролей, конспірація, авторитарність керівництва та інше (наприклад, банди, які створені за етнічним принципом);

банди із середнім рівнем консолідації, в яких немає чітко визначених керівників, бригадирів, командирів, але є найбільш авторитетні й активні члени банди, що складаються із родичів, близьких знайомих, друзів; для їх існування характерними є емоційні зв'язки, почуття симпатії та довіри; коштовності, які здобуваються при вчиненні злочинів, як правило, поділяються порівну;

банди з низьким рівнем консолідації їх учасників, які не мають ієрархічної структури, усі виступають у ролі виконавців, немає чіткої спеціалізації, вони часто організуються ситуативно і невдовзі перетворюються в інший тип банд або розпадаються, або виявляються правоохоронними органами.

Типологія банд допомагає суб'єктам боротьби з бандитизмом правильно оцінити ступінь їх кримінальності і небезпеки в регіоні, наявність необхідних сил для їх ліквідації, достатній рівень оперативно-розшукової забезпеченості, розкриття і припинення бандитизму.

Що стосується організатора банди (він же і керівник) — це особа 28–40 років, яка не працює або що займається комерційною діяльністю для прикриття бандитизму. Найчастіше організатори, керівники банд — визнані у злочинному світі «авторитети», лідери. Керівниками банд можуть бути колишні співробітники правоохоронних органів, навіть спеціалізованих підрозділів, спортсмени, військовослужбовці, рецидивісти та ін. Для них (у порівнянні з іншими членами банд) характерними є: підвищений інтелектуальний рівень, організаторські і вольові якості, ініціативність, кмітливість, здатність підкоряти собі інших людей, впливати на них, жорстокість, агресивність, рішучість при застосуванні насильства тощо. Керівник банди виконує організаційно-управлінську, ідеологічну, інформаційну, стратегічну, координаційну і дисциплінарну функції. Тривалість існування і часом невловимість банди свідчать про добре налагоджену безпеку, розвідку і здібності її керівництва.

■ § 2. Причини та умови бандитизму

Попри різноманіття причин та умов проявів бандитизму всі вони можуть бути зведені до трьох груп криміногенних явищ: матеріально-го, духовного та соціально-психологічного характеру.

Явища матеріального характеру обумовлені перш за все соціально-економічною кризою у державі, складовими частинами якої стали зниження рівня життя більшої частини населення, офіційно визнане безробіття, багатоукладність економіки і соціальний прошарок дрібних власників — господарюючих суб'єктів, тіньовий сектор економіки, майнове, часом несправедливе розшарування населення і його злостива поляризація, фактична неможливість більш-менш стерпного задоволення побутових та культурних потреб, житлових умов, належ-

ного виховання дітей. Спад виробництва, безробіття, низька заробітна плата, високі ціни на предмети першої необхідності призвели до падіння життєвого рівня більшості населення України, особливо молодих, енергійних людей і, як наслідок, до втягнення їх у групову злочинну діяльність. Бандитські формування не виникли раптово: існує «багатий» вітчизняний і зарубіжний історичний досвід. Частина прошарку молодих злочинців ще раніше була втягнута ділками тіншової економіки в озброєну злочинну діяльність, яка з розпадом СРСР становила основу різних форм організованої злочинності. Але фактор матеріального характеру слід розуміти і як недостатньо досягнутий у суспільстві рівень матеріального добробуту і обумовлену ним реальну можливість матеріальними ресурсами активно протидіяти причинам, що породжують бандитизм.

Явища духовного характеру — це криміногенні чинники, які формують комплекс переконань, поглядів, оцінки своїх вчинків, почуття відповідальності. Формування світогляду молодої людини, його зміни не слід розуміти спрощено, як тривалий процес, який обов'язково відбувається довгий час. Трапляється і таке, але частіше у періоди соціально-економічного, ідеологічного перевороту, фізичного виживання, безробіття, спокуси «достойного життя», казкового збагачення за рахунок заможних — усе це швидко формує духовну базу організованої злочинності. До негативних явищ, що опосередковано впливають на духовний, правовий та культурний світогляд особи, належать: зниження авторитету влади і послаблення ефективності державного управління у всіх сферах життя, корупція; недостатній професіоналізм співробітників правоохоронних органів і рівень їх ресурсного забезпечення; пропаганда серед населення, незважаючи на прийняті закони, укази, соціально-негативних норм, звичаїв, зразків кримінальної субкультури у ЗМІ; незахищеність населення перед злочинністю; стрімка віктимізація населення та ін.

Явища соціально-психологічного характеру пов'язані з рівнем свідомості, механізмом антисуспільної поведінки різних верств населення в умовах дії вищезгаданих явищ. Як підкреслюється у літературі, йдеться не про механізм поведінки окремих індивідів, а саме про поведінку різних суспільних груп, про обтяження їх свідомості, побуту тими чи іншими настановами (провокуючі явища, пов'язані з первісним накопиченням капіталу; кримінальне минуле 50 % учасників банд; існування — і про це знають усі — злочинного середовища, яке «звеличує» бандитів; консолідація злочинців ще в місцях позбавлення волі

і яка продовжується після відбуття покарання; несприятливі адаптаційні умови; недосконалість методик розслідування і доказової бази, що формує переконання у невразливості банд і безкарності їх учасників; недоліки в діяльності щодо охорони свідків і потерпілих; низка особистісних якостей і рис, як-от: нереалізовані позитивно організаційні здібності осіб; прагнення до влади, наживи, кримінальні зразки, ризику, наявність зброї та ін.).

§ 3. Запобігання бандитизму

Головними загальносоціальними напрямками боротьби з бандитизмом є: а) створення політичних та соціально-економічних умов, які сприятимуть подоланню бандитських проявів; б) рішучість держави з ліквідації організованих злочинних угруповань; в) системний підхід у боротьбі з бандитизмом.

З бандитизмом як соціально-правовим явищем необхідно вести боротьбу, перш за все, за допомогою соціальних заходів. Бандитизм — це груповий, «колективний злочин». Необхідно протиставити груповій злочинній мотивації позитивну перспективу діяльності, дати потенційним учасникам банд альтернативу у виборі лінії поведінки. Таким чином, загальносоціальне запобігання бандитизму полягає в тому, що передбачена стратегія соціально-економічного розвитку країни повинна враховувати і відсікати ті детермінанти, які тісно пов'язані з соціальною та економічною сферою життя людей. Це можуть бути заходи загального оздоровлення соціально-економічного, політичного і духовного клімату в державі, під час розробки і реалізації яких прогнозувалися, враховувалися, нейтралізувалися і запобігалися таким чином акції організованої злочинності; удосконалення способів управління процесами приватизації державної власності, що й здійснюється за теперішнього часу; сильна державна підтримка «малого» і середнього бізнесу з тією метою, щоб люди не боялися займатися цією діяльністю і діяли в межах закону; захист малозабезпечених прошарків населення; контроль за діяльністю тих ЗМІ, які пропагують, усупереч законам України, романтику бандитизму; удосконалення правового регулювання суспільних відносин, які, будучи недостатньо врегульованими, можуть відігравати криміногенну роль у проявах організованих форм злочинності. Політична воля держави у боротьбі з бандитизмом означає, що держава, влада готові послідовно здійснювати рішучі дії, на-

правлені на виявлення і притягнення до кримінальної відповідальності організаторів і активних членів банд, казнокрадів, «перевертнів» і т. ін. Необхідно відновити принцип невідворотності покарання. Бандити й інші злочинці мають бути покарані, справедливість повинна перемогти.

Системний підхід у боротьбі з бандитизмом означає зміну технології розслідування. Головною його особливістю є незвичайний метод розслідування — від окремих злочинців до банди, а від банди — до розкриття злочинів, що вчинені нею. Запобіжний ефект такого підходу полягає не стільки у притягненні до кримінальної відповідальності бандитів, що також важливо, скільки у розформуванні банд.

Спеціально-кримінологічне запобігання бандитизму складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення і припинення злочинів. У межах кримінологічної профілактики бандитизму доцільно здійснювати спеціальними суб'єктами запобіжної діяльності випереджаючі та обмежуючі заходи, зокрема: удосконалення правового регулювання тих суспільних відносин, в яких зосереджуються головні причини і умови, що сприяють вчиненню злочинів, у тому числі й бандитизму (слід використовувати антикримінальний потенціал цивільно-правових та інших галузей права); кримінологічну обізнаність населення про прояви бандитизму і реально відчутні запобіжні заходи, які здійснюються у зв'язку з цим, з боку правоохоронних органів і громади сіл, районних центрів, міст; виховну запобіжну роботу з молоддю (організація інформації, що дискредитує бандитизм, формування у свідомості людей активної протидії бандитам, розкриття діяльності банд і покарання її учасників, зниження віктимності населення і т. ін.); зменшення практичних можливостей бандитизму (заходи, які ускладнюють організацію банд і вчинення ними нападів; заходи, що підвищують ризик нападів; заходи, які знижують «вигідність» бандитизму); залучення спеціалізованих дружин, нічні обходи територій, система оперативного зв'язку з правоохоронними органами і т. ін.

Відвернення і припинення бандитизму має специфічний характер. Організація банди згідно зі ст. 257 КК України — вже закінчений склад злочину. До тактичних заходів відвернення бандитизму належать: заходи переорієнтації антисуспільної направленості особи й активні контрзаходи. Наприклад, проведення економічних і соціально-психологічних програм з надання допомоги молодим людям у працевлаштуванні, фінансуванні житлового будівництва, вихованні дітей; протидія консолідації злочинців у місцях позбавлення волі та після

звільнення з них (облік, нагляд, допомога); широкомасштабна дискредитація кримінальної субкультури; удосконалення системи адаптації засуджених; поліпшення оперативно-розшукової і слідчої роботи; створення в органах міліції сил швидкого реагування по боротьбі з бандитизмом; затримання і арешт бандитів, їх ліквідація під час здійснення озброєного опору; платна інформація за повідомлення про організацію і напади банд, місця їх укриття, учасників тощо.

Активні наступальні контрзаходи під час припинення бандитизму на індивідуальному рівні надто чисельні. Це заходи переконання, примусу, допомоги. Стосовно конкретних учасників банд переконання полягає у схиленні до дійового каяття, до припинення злочинної діяльності, до добровільної відмови від участі у нападі банди. Заходи припинення бандитизму шляхом примусу передбачають для роботи з конкретними особами оперативної інформації про їхні дії з організації банди, що робить продовження злочинної діяльності безглуздим; ліквідація організатора і осіб, які втягують у злочинну діяльність інших; можливість практикувати відбір у осіб, які підозрюються у підготовці банд або які схильні до участі в них, «застережних підписок», порушення кримінальних справ, притягнення до відповідальності. За необхідності здійснюється допомога у працевлаштуванні, вирішенні житлово-побутових проблем, отриманні нової спеціальності і т. ін.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте типологію банд.
2. Назвіть особливості структури та динаміки бандитизму в Україні.
3. Серед явищ матеріального, духовного і соціально-психологічного характеру виберіть ті найбільш важливі з них, що детермінують бандитизм.
4. У чому полягає спеціально-кримінологічне запобігання бандитизму?

Розділ 18

ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРКОМАНІЄЮ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із наркоманією

Етимологія слова «наркоманія» має грецьке походження і буквально означає пристрасть до заціпеніння. Первісно наркоманія, як хвороблива тяга до вживання одурманюючих речовин, цікавила лише медицину. Але, коли з'ясувалося, що ця хвороба завдає шкоди не лише особі, що страждає на патологічну залежність від певного наркотичного препарату, а й має суспільне відлуння, проблема стала предметом дослідження юристів та соціологів. Законом України «Про основи національної безпеки України» (статті 7–8) наркоманія визнана явищем, що становить загрозу національним інтересам і національній безпеці України в соціальній сфері. За роки незалежності кількість осіб, хворих на наркоманію, зросла більш ніж у сорок разів. Так, станом на 2006 р. на обліку перебувало 154 447 споживачів наркотиків. На кожні 10 тис. населення у 2006 р. припадало 32,8 незаконних споживача наркотиків.

Як приклад, у 2006 р. і у 2007 р. зареєстровано відповідно 64 630 і 63 838 злочинів, пов'язаних із наркоманією. Найбільшу питому вагу в структурі злочинності цього виду займає виробництво, придбання, перевезення наркотиків без мети збуту (ст. 309 КК України). Цих зло-

чинів у 2006 р. виявлено 35 477, а у 2007 р. — 36 095, що складає більше 55 % від загальної кількості злочинів, пов'язаних з наркотизмом. На незаконне виробництво, придбання, перевезення чи збут наркотиків (ст. 307 КК України) припадає 28 % (17 902 випадки) злочинів. Загальна кількість осіб, які вчинили, злочини, пов'язані з наркоманією, у 2006 р., становила 42 582. Того ж року викрито 249 міжнародних каналів надходження в Україну наркотичних засобів. Порівняно з 2005 р. темп приросту за цим показником склав 50 % і продовжує збільшуватися.

У кримінологічній науці проблема наркоманії розглядається у двох аспектах: 1) як «фонове» явище, елемент додаткового предмета кримінології; 2) як елемент Особливої частини кримінології, в якому висвітлюються основні кримінологічні параметри злочинності, безпосередньо пов'язаної з цим суспільно негативним явищем. Це пояснюється тим, що, з одного боку, вживання наркотичних засобів, їх аналогів чи одурманюючих речовин не знаходяться під кримінальною заборонаю (окрім публічного або вчиненого групою осіб незаконного вживання наркотичних засобів — ст. 316 КК України), але містить у собі небезпеку спричинення таких змін в особистості людини, які ставлять під загрозу законні інтереси та блага інших осіб і держави. За аналогією з алкогольним сп'янінням стан, викликаний вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів, визнається обставиною, що обтяжує покарання (ст. 67 КК України), а на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням, суд може покласти обов'язок пройти курс лікування від наркоманії, так само, як і від іншого захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб (п. 5 ст. 76 КК України).

З другого боку, оскільки за своєю сутністю наркоманія — це корпоративне явище і не може існувати без ієрархічно побудованої організації та розгалуженої інфраструктури, суспільно небезпечними визнаються ті організаційні дії, які сприяють виникненню нових наркозалежних осіб, розповсюдженню та самовідтворенню наркотичної мережі. Під кримінальною заборонаю знаходяться також незаконні дії щодо прекурсорів — речовин, які можуть бути використані для виготовлення наркотичних речовин.

Структура злочинності у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів відображена у Розділі XIII Кримінального кодексу України. Статтями 305–324 КК України передбачено кримінальну відповідальність за дії, завдяки яким наркотичні речовини матеріалізуються поза межами дозволеного обігу. Це

контрабанда наркотичних засобів, їх аналогів або прекурсорів, їх незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут, або ті ж дії без мети збуту, посів або вирощування снотворного маку чи конопель; викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням.

Суспільно небезпечним, а, отже, й кримінально караним є також викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем, порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин, незаконне введення в організм іншої людини наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, схиляння до вживання таких засобів та речовин. Під загрозою кримінального покарання заборонено організацію або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або одурманюючих засобів.

Законодавець досить чітко окреслив коло суспільно небезпечних діянь, за допомогою яких дії з наркотичними речовинами можуть бути «легалізовані» й передбачив відповідальність за незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів. Злочином також вважається розміщення коштів, здобутих від незаконного обігу означених речовин, у банках, на підприємствах, в установах, організаціях та їх підрозділах або використання таких коштів для придбання об'єктів, майна, що підлягають приватизації, чи обладнання для виробничих чи інших потреб, або використання таких доходів (коштів і майна) з метою продовження незаконного обігу використання цих коштів.

Але перелік заборонених Кримінальним кодексом України дій, зафіксований у Розділі XIII, не вичерпує кримінологічного розуміння злочинності, пов'язаної з наркоманією. З позицій кримінологічної науки *злочинність у сфері обігу наркотичних речовин тісно пов'язана з іншими структурними елементами злочинності взагалі. Такими, наприклад, як організована злочинність, причому в найбільш небезпечній її формі — транснаціональній злочинності.*

Особлива небезпечність наркоманії полягає в тому, що вживання наркотичних засобів (або їх аналогів) у більшості випадків викликає незворотні зміни в організмі індивіда, руйнує його психіку, викривляє систему загальнолюдських цінностей, завдяки чому особа легко переступає межу не тільки моральних, а й кримінальних заборон і може стати «зряддям» в інших руках.

З огляду на наявність подібності організаційної структури наркомережі до структури організованої злочинності, характеристика особи, що вчиняє злочини, пов'язані з наркоманією, також вирізняється широким спектром типів. У кримінологічній літературі зустрічаються різні типологічні розподіли злочинців означеного виду, але сутність їх зводиться до виділення: а) осіб найнижчої ієрархічної ланки, які здебільшого є людьми молодими (від підліткового віку до 30 років), учиняють злочини, передбачені статтями 307, 309 КК України, й складають більшість виявлених правоохоронними органами осіб; б) осіб середньої ланки, які виконують певні розпорядчі функції, досить часто мають кримінальне минуле й так само порівняно часто потрапляють у коло зору суб'єктів запобіжної діяльності; в) осіб, які у структурній мережі наркобізнесу займають найвищі ієрархічні сходинки, і мають багато спільного зі злочинцями «білокомірцевого» типу. Такі особи, на жаль, у більшості випадків уникають кримінальної відповідальності.

§ 2. Причини та умови злочинів, пов'язаних із наркоманією

З природи наркоманії випливає й розуміння причин та умов злочинів, пов'язаних з нею. На індивідуальному рівні співвідношення чинників соціального та біологічного походження може схилитися у бік останніх. Але біологічні чинники наркоманії найчастіше відіграють визначальну роль лише стосовно осіб найнижчої ієрархічної ланки, які здебільшого є безпосередніми споживачами наркотичних речовин і займаються збутом такої «продукції» заради задоволення власних потреб наркотичної залежності. Дія біологічного чинника виявляється як у соматично обумовленої схильності до швидкого звикання до наркотиків, так і в особливостях психоемоційної сфери, які виявляються у нездоланній потребі особи до «гострих» відчуттів, «творчого натхнення» тощо. Але все ж наявність таких біологічних передумов може бути компенсована відповідним виховним впливом чи кваліфікованою

медичною допомогою, тому соціальний чинник навіть за таких умов відіграє значну роль. Стосовно осіб середньої та найвищої ієрархічних сходинок домінування соціального чинника не викликає сумніву, оскільки наркобізнес вважають одним із найприбутковіших.

Наркоманія визнана соціальною хворобою. І якщо вона існує і набуває поширення, слід звернути увагу на функціонування основних соціальних інститутів, від яких залежить життєздатність та стабільність даного соціуму. На рівні суспільства сприяти виникненню, існуванню, розповсюдженню та самовідтворенню злочинності, пов'язаної з наркоманією, можуть не тільки соціально негативні фактори, а й брак уваги до окремих сфер суспільного життя, соціальних інститутів, які не отримують від держави належної підтримки, через що вони припиняють виконання суспільно корисних функцій, що спричиняє руйнівний вплив на соціум. Так, наприклад, якщо інститут освіти не виконує освітньо-виховної функції, суспільство поповнюється особами з асоціальними та навіть антисоціальними настановами.

За масштабами дії чинники наркоманії і пов'язаної з нею злочинності можна розподілити на: *чинники первинної соціалізації особи* — сім'я, найближче оточення, школа; *чинники подальшої соціалізації* — вищі навчальні заклади, трудовий колектив; *чинники на державному рівні* — проблеми суспільства в межах країни та *чинники світового масштабу*, які можуть бути дуже впливовими.

За змістом чинники можна розподілити на нормативно-правові, організаційні, науково-технічні, а також чинники просвітницько-виховного та медичного характеру. Відповідно до вирішення існуючих у перелічених сферах проблем має бути побудована й система запобіжних заходів цього різновиду злочинності.

§ 3. Запобігання злочинам, пов'язаним із наркоманією

Оскільки важко знайти сферу суспільного життя, яка б тією чи іншою мірою не торкалася проблеми наркоманії, коло суб'єктів, на які державою покладено ті чи інші запобіжні заходи, є досить широким. Загальносоціальне запобігання наркоманії, а, отже, й злочинам, пов'язаним з нею, здійснюється, перш за все державними органами, які визначають пріоритетні напрями розвитку суспільства, здійснюють нормотворчу діяльність, підтримують суспільну стабільність, забез-

печують соціальну захищеність найбільш уразливих верств населення, — це Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України. Важливу роль у запобіганні наркоманії повинні відігравати Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, Міністерство у справах сім'ї та молоді, Міністерство культури, Держтелерадіо, Міністерство охорони здоров'я, Академія педагогічних наук та ін. Суб'єктами запобіжної діяльності також можуть бути підприємства, установи, громадські організації, благодійні фонди та фізичні особи.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, здійснюється суб'єктами, головними функціями яких є виявлення, розкриття та запобігання злочинам, пов'язаним з наркоманією. Це такі державні органи, як МВС України, Рада національної безпеки та оборони України, Генеральна прокуратура України, Державна митна служба України, Державний департамент з питань виконання покарань та ін. Для координації дій суб'єктів запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, вищими органами державної влади видаються закони та підзаконні нормативні акти. Стосовно проблем боротьби з наркоманією взагалі та злочинами, пов'язаними з нею, на найближчий період часу визначальними є Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767 та Програма реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 р. № 877. Комплекс заходів щодо запобігання наркоманії як соціально негативному явищу та системі злочинних діянь, пов'язаних з означеним явищем, за змістом можна розподілити на такі.

Нормативно-правові заходи передбачають удосконалення правової бази для боротьби з незаконним обігом наркотиків, їх аналогів та прекурсорів. Зокрема, це стосується розробки нормативно-правових актів щодо удосконалення порядку транзиту через територію України наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, впорядкування процедури знищення конфіскованих або вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин, а також обладнання, що використовувалося для незаконного виготовлення таких речовин; вдосконалення ліцензування та розробка ефективної системи контролю діяльності, пов'язаної з виробленням, виготовленням, зберіганням, транспорту-

ванням, відпуском наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та культивуванням нарковмісних рослин.

Організаційні заходи покликані посилити ефективність державного контролю за дотриманням закладами та установами, діяльність яких пов'язана з виробництвом або обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, чинного законодавства щодо такої діяльності. Необхідно створити удосконалену систему методів експрес-аналізу наркотичних засобів та психотропних речовин у позалабораторних умовах, розробити технічні засоби дистанційного виявлення наркотичних засобів і психотропних речовин за одорологічним принципом.

Важливим є забезпечення перекриття на ділянках державного кордону каналів проникнення в Україну наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів шляхом систематичного проведення міждержавних операцій «Канал», комплексних операцій «Допінг» та «Батискаф», щорічної оперативно-профілактичної операції «Мак» з метою виявлення і знищення незаконних посівів маку та конопель, недопущення незаконного отримання наркосировини. Необхідним також є створення банку даних усіх видів об'єктів, функціонування яких пов'язано з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Одним із шляхів поліпшення запобіжної роботи є вдосконалення кадрового забезпечення. Ця робота має здійснюватися за двома напрямками — інтенсивним та екстенсивним. Інтенсивний напрямок передбачає підвищення кваліфікації працівників підрозділів, які у своїй щоденній роботі стикаються з проявами злочинності, пов'язаної з наркоманією. Для цього доречним є створення міжвідомчого центру підготовки та підвищення кваліфікації співробітників МВС, СБУ, Державної митної служби, кримінально-виконавчої системи та ін. Зміст екстенсивного напрямку — у збільшенні штатної чисельності підрозділів, які ведуть боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів. Таке збільшення чисельності відповідних працівників передбачено Програмою реалізації державної політики у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів на 2003–2010 роки.

Заходи просвітницько-виховного характеру мають охоплювати широкі верстви населення, починаючи із шкільного віку, які необхідно інформувати про наслідки вживання наркотичних засобів. Роз'яснювальна робота може проводитися із залученням аудіовізуальних засобів масової інформації, у формі друкування буклетів, плакатів, які

можуть бути розміщені у транспортних засобах, на вулицях, у місцях дозвілля тощо; створення циклу телепередач антинаркотичної спрямованості, освітньо-розважальних програм, фільмів з популяризації здорового способу життя, проведення культурно-мистецьких заходів під гаслом «Життя без наркотиків», видовищно-освітніх акцій до Всесвітнього дня боротьби з наркоманією: «Мистецтво проти наркоманії», «Рок проти наркотиків» тощо. Перспективним заходом є розробка (з урахуванням вікових особливостей споживача) комп'ютерних ігор, які містять застереження щодо незаконного вживання наркотичних засобів або психотропних речовин.

Заходи у сфері міжнародного співробітництва мають створювати умови для обміну із спецслужбами зарубіжних країн досвідом та інформацією щодо суб'єктів підприємницької діяльності, які беруть участь у міжнародних операціях з контрольованими речовинами. Доцільно розширювати партнерські відносини з Об'єднаною програмою ООН/СНІД та іншими міжнародними організаціями, що працюють у сфері протидії наркоманії та СНІДу, забезпечити участь України в роботі Комісії ООН з наркотичних засобів та реалізацію схвалених нею стратегій, сприяти виконанню міжнародних програм та проєктів щодо запобігання поширенню у суспільстві цих негативних явищ. Україною вивчається питання про можливість приєднання до Взаємовигідної програми PHARE стосовно інформаційних систем у сфері боротьби з наркоманією в країнах Центральної та Східної Європи.

Заходи медичного характеру важко переоцінити у контексті даної проблеми. Перспективним є забезпечення можливості вивчення найбільш ефективного і перспективного світового досвіду лікування та соціальної реабілітації осіб, хворих на наркоманію, вдосконалення методик «замісної терапії» та ін. Для удосконалення фахової підготовки медичних працівників розглядається питання про включення до кваліфікаційного реєстру спеціальності «адиктолог», завданням якого буде робота в напрямі медичної і соціальної профілактики наркотичної залежності.

Науково-технічні заходи мають здійснюватися за багатьма галузями науки: широкий спектр проведення селекційних робіт, пов'язаних із створенням безнаркотичних сортів рослин маку та конопель; впровадження науково-технічних розробок щодо медико-соціального та економічного розв'язання проблеми скорочення попиту на наркотичні засоби та ін.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Які риси злочинності, пов'язаної з наркоманією, відрізняють її від інших видів злочинності?
2. З якими різновидами злочинності злочини, пов'язані з наркоманією, мають спільні риси? Назвіть їх.
3. Яким заходам запобігання злочинності, пов'язаної з наркоманією, слід приділяти найбільшу увагу при роботі з особами молодого віку?
4. Складіть проект річного комплексного плану запобігання розповсюдженню наркотиків у школі. Яких суб'єктів доречно залучити до такої роботи?

Розділ 19

ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності

Чинне кримінальне законодавство України до службових злочинів відносить сім складів злочинів: зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службове підроблення, службова недбалість, одержання хабара, давання хабара, провокація хабара (статті 364–370 КК). Але з використанням службового становища можуть вчинятися і злочини, передбачені іншими розділами КК України, такі, наприклад, як злочини проти правосуддя, господарські, військові злочини тощо. Тому поняття «службова злочинність» розуміється і у широкому значенні, тобто вся сукупність злочинів, учинених службовими особами, і у вузькому — як сукупність злочинів, передбачених тільки Розділом XVII КК України. У цьому розділі ми будемо дотримуватися вузького тлумачення цього терміна, оскільки вчинення службовими особами інших видів злочинів виходить за межі нашого аналізу і розглядається у відповідних розділах підручника.

Службові злочини створюють реальну загрозу конституційним правам і свободам громадян, справляють негативний вплив на всі

важливі сфери суспільного життя (економіку, політику, управління, соціальну і правову сферу, громадську свідомість), підривають авторитет держави у міжнародних відносинах, перешкоджають утвердженню демократичних основ суспільства, функціонуванню державного апарату, порушують принципи верховенства права і закону, сприяють криміналізації та тінізації економічних відносин, живлять організовану злочинність, нищать духовні та моральні цінності.

Усі службові злочини можуть бути класифіковані на: службові злочини корисливої спрямованості (хабарництво) і некорисливої (зловживання владою, перевищення влади, службова недбалість, службове підроблення). Серед них найбільшу суспільну небезпечність становить *хабарництво*. Воно призводить до дезорганізації управлінської діяльності, підриву авторитету органів влади і управління. Досить часто хабарництво поєднується із вчиненням різноманітних економічних злочинів.

Останнім часом, за даними соціологічних досліджень кримінально-правової статистики, рівень службових злочинів значно зріс. Так, якщо у 1990 р. було зареєстровано 3199 службових злочинів, то у 2001 р. — вже 18 871, у 2007 р. — понад 15 тис. У 1994 р. було виявлено 1501 факт хабарництва, а у 2001 р. — 2304, у 2007 — майже 3 тисячі. Рівень судимості за вчинення службових злочинів за останні роки суттєво зріс. Втім кримінально-правова статистика не відображає дійсних обсягів цих злочинів через високий рівень їх латентності, труднощі виявлення і низьку ефективність діяльності правоохоронних органів. За оцінками деяких спеціалістів, до кримінально-правової статистики потрапляє від 2 % до 5 % фактів хабарництва. На нашу думку, рівень латентної злочинності хабарництва набагато вищий. За даними кримінологічних досліджень, майже кожний з опитаних громадян давав хабара службовим особам, а понад 70 % вчиняли це неодноразово. Випадків хабарництва, вчиненого за попередньою змовою групою осіб, — близько 1/4. Однак у цілому навіть дані лише про зареєстровані злочини свідчать про неухильну тенденцію до зростання службових злочинів.

Аналіз судової статистики дозволяє дійти висновку, що у структурі службових злочинів домінує такий вид злочину, як одержання хабара, а потім — давання хабара; на третьому місці — зловживання владою або службовим становищем. Інші види зустрічаються значно рідше.

Особливістю кримінологічної характеристики службових злочинів є відносно велика питома вага жінок. Їх частка у цих злочинах у 4–6

разів перевищує загальні тенденції цього показника серед інших видів злочинності. Це пов'язано з переважною кількістю жінок серед працівників сфери господарського управління, торгівлі, побутового обслуговування тощо, де передусім вчиняються службові злочини.

Також характерною є та обставина, що службові злочини вчиняють особи у більш зрілому віці, ніж інші злочини (переважно особи старше 30 років). Це пояснюється віковою зайнятістю осіб, що працюють на відповідних посадах. Зокрема, особи призначаються на посаду, пов'язану з матеріальною відповідальністю, як правило, тоді, коли вони мають значний трудовий стаж і життєвий досвід. Відповідно у цих осіб вищим є і освітній рівень порівняно із злочинцями інших категорій.

Особи, що вчиняють злочини, пов'язані з порушенням службових обов'язків, належать, як правило, до працівників, що мають безпосередній доступ до майна (комірники, касири, старші продавці, завідувачі відділів, складів, магазинів), або до співробітників, що здійснюють контроль за діяльністю останніх (бухгалтери, ревізори, інвентаризатори).

Службові особи адміністративного апарату становлять невеликий відсоток від загальної кількості тих, хто вчинив службові злочини. Разом з тим серед одержувачів хабара вони складають, за вибірковыми даними, майже 1/3.

Особам, що вчиняють службові злочини, властиві такі риси, як корисливість, потяг до зловживання владою, адміністрування (це особливо характерно для тих, хто допускає перевищення повноважень), зневага до закону і нехтування обов'язками виконувати його, підлабузництво, формальне або легковажно-безвідповідальне ставлення до наслідків своїх дій і рішень, зневага до людей тощо. Нерідко має місце і схильність до пияцтва, розгульного способу життя.

Серед службових осіб, засуджених за службову недбалість, переважають працівники господарського апарату (4/5). Серед останніх перше місце посідають (ненабагато більше половини) працівники торгівлі, передусім службові особи, які несуть матеріальну відповідальність за майно, нестача якого виявляється при інвентаризації і ревізіях. На другому місці — особи, зайняті у виробництві (1/4). Аналогічна картина спостерігається і з таким видом службових злочинів, як зловживання владою або службовим становищем. Тут домінують зловживання працівників господарського апарату, при цьому в таких його галузях, як торгівля (половина усіх випадків) і виробництво (1/5).

Переважна більшість (до 95 %) службових осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, — представники середньої і найнижчої управлінської ланки. Серед них перше місце посідають низові працівники, які безпосередньо несуть матеріальну відповідальність за майно, що їм доручене, — продавці, касири, комірники, завідувачі відділів баз, магазинів. Рахівники, які відповідають за постановку обліку майна (бухгалтери), а також за здійснення безпосереднього контролю за його зберіганням (інвентаризатори, ревізори), становлять 1/10 засуджених. Це рівною мірою стосується і суб'єктів службової недбалості, і суб'єктів службового підроблення.

За морально-психологічною спрямованістю особистості суб'єктів зловживання владою і халатності можна розподілити на кілька умовних типів.

1. Працівник господарського апарату, який розглядає своє службове становище головним чином з корисливих позицій або інших особистих вигод; упевнений у владі грошей; одержує особисті матеріальні вигоди за рахунок державних або громадських організацій чи окремих громадян; знає справу, вмілий організатор, але ігнорує інтереси служби, цікавиться ними лише для того, щоб залишатися на посаді, яку він обіймає. Звичайно приховує злочини, які вчиняють підлегли, чим зміцнює своє становище серед них.

2. Службова особа господарського і адміністративного апарату, в якій домінуючим мотивом злочинних зловживань є кар'єризм. Така особа стає на злочинний шлях, маючи на меті у першу чергу особисті інтереси, що виявляються у бажанні репрезентувати себе як працівника, який заслуговує на подальше просування по службі.

3. Службова особа, як правило, низової або середньої ланки господарського апарату, яка не має достатньої кваліфікації. Мотиви службових злочинів — забезпечення нібито інтересів підприємства, вузьковідомчий підхід до вирішення службових завдань. Нерідко вона керується порочною практикою протиставлення доцільності і законності. Не вміючи організувати роботу, долати труднощі, що виникають, законним шляхом, легко йде на правопорушення.

4. Серед суб'єктів службових злочинів певне місце посідає особа, яка дала згоду на виконання службових обов'язків, але є недостатньо компетентною для успішного їх виконання. Така особа від самого початку виявляє самовпевненість, не підкріплену необхідними знаннями, навичками і здібностями для виконання відповідних організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків. Для неї

характерний мотив безвідповідального, легковажного, недисциplinованого ставлення до служби.

5. Окремо стоїть суб'єкт службового злочину, у службовій поведінці якого визначальною є схильність до пияцтва. Звичайно така особа буває представником нижчої ланки, яка розпоряджається ввіреними їй матеріальними цінностями або здійснює контроль за їх зберіганням. Потяг до надмірного вживання алкогольних напоїв (звичайно, у компанії) нерідко пов'язаний із витратами, які перевищують легальні можливості суб'єкта злочину, призводить до зловживань, злочинних дій з придбання спиртного. Цей же потяг визначає злочинно-халатне ставлення до службових обов'язків по забезпеченню зберігання майна і здійсненню контролю за ним.

За морально-психологічною спрямованістю хабарників можна класифікувати на два типи:

а) звичайний хабарник, який займається своєю злочинною діяльністю тривалий час, оскільки вміло маскує її. Він дуже активний у відшуванні можливостей одержати хабара, готовий одержувати його у будь-якому вигляді, але краще за все — грошима. Нерідко дотримується твердого «тарифу» за виконання службових дій, пов'язаних з наданням громадянам конкретних благ матеріального або іншого характеру. Такий тип хабарництва є найбільш суспільно небезпечним;

б) хабароодержувач порівняно нестійкого типу, який виявляє нездатність утримуватися від спокуси одержати «винагороду» за виконання службових обов'язків. Активних дій, спрямованих на відшукування можливостей одержати хабара, він не здійснює. Значно частіше подібному суб'єкту злочину властива схильність до алкоголізму; прийняття рішення одержати хабар здійснюється під впливом компанії «друзів».

Серед хабародавців можна виділити два типи, які різко відрізняються один від одного:

а) «злісний» хабародавець, який часто користується хабаром та іншими видами «подяки» для досягнення як законних, так і протиправних цілей; додержується поглядів, що «все продається і все купується». Якщо він є службовою особою, то використовує і свої обов'язки відповідно до наведеної формули. У разі коли зустрічається з відмовою прийняти від нього «подяку», пояснює це тим, що не «знайшов підходу»;

б) «випадковий» хабародавець, який йде на давання хабара після тривалих вагань, використавши всі можливі, на його погляд, законні засоби. Нерідко ним може бути малоосвічена людина, яка недостатньо чітко уявляє собі легальні можливості здійснення своїх прав.

§ 2. Причини та умови вчинення злочинів у сфері службової діяльності

Тривалий час у радянській кримінології існування службових злочинів пояснювалося наявністю дефектів у психології індивідів і соціальних спільнот, тобто службова злочинність пояснювалася виключно суб'єктивними факторами. Об'єктивні ж фактори, пов'язані з економічним буттям суспільства, роллю і становищем службових осіб у системі суспільних відносин, розглядалися лише як умови службових злочинів.

Такий погляд на причини службових злочинів зустрічається іноді й нині. Він уявляється нам недостатнім. Зрозуміло, що соціально-психологічні моменти відіграють важливу роль у генезі індивідуальної злочинної поведінки, але визнавати їх головними є помилкою, адже у взаємодії суспільного буття і суспільної свідомості визначальною є роль суспільного буття. Таке тлумачення причин службової злочинності не може і правильно пояснити зміни у динаміці цих злочинів, і гарантувати цінність практичних рекомендацій щодо боротьби з ними, яка обмежується переважно рекомендаціями морально-виховного характеру або посиленням кримінально-правової репресії.

Глибокий кримінологічний аналіз причин службових злочинів можливий передусім з урахуванням базисних економічних процесів і становища службових осіб у системі існуючих суспільно-економічних відносин. Криміногенні фактори, які визначають причини і умови службових злочинів, досить численні, різноманітні і визначені наперед істотними змінами у соціально-економічному житті суспільства. За сутнісною характеристикою їх можна розподілити на п'ять основних груп: політичні, економічні, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, правові фактори.

Специфіка дії *політичних факторів* в Україні обумовлюється радикальним переходом суспільства від партійно-тоталітарної системи до демократичної, соціальної, правової держави. При цьому гіпертрофовані командно-адміністративні методи і функції управління різними сферами суспільного життя (закритість державного апарату, відсутність ефективного громадського контролю за його діяльністю, тотальність державного регулювання тощо) не були змінені відповідно до обраного шляху реформування політичного та соціально-економічного життя держави.

Стратегічні помилки, допущені в процесі переходу від бюрократично-планового регулювання економіки до регулювання, що базується на ринкових відносинах, призвели до специфічних проявів корпоративного та локального регулювання, які не вдалося вчасно усунути або нейтралізувати. Вплив на економічні і політичні процеси в суспільстві почали здійснювати корпоративно-бюрократичні структури (клани), що призвело до дисбалансу в системі розподілу ресурсів і, як наслідок, до появи сфер діяльності з надприбутками (бізнес у сфері виробництва та торгівлі металобрухтом, енергоносіями, банківська діяльність тощо) та сфер з низькою концентрацією ресурсів (сільськогосподарське виробництво, виробництво товарів народного споживання тощо).

Наслідком цього стала активізація *економічних факторів* службових злочинів: виникнення сфер економіки з одержанням надприбутків; утворення монопольних об'єднань і надання їм переваг у фінансуванні та кредитуванні з боку державних чиновників; створення фінансових структур для обслуговування економічної діяльності, пов'язаної з надприбутками; протиправне перекачування державних ресурсів недержавним суб'єктам підприємницької діяльності; створення фінансової бази для організації корпоративно-бюрократичних структур; перекося в ціноутворенні; значний спад виробництва у сфері економіки з низькою концентрацією ресурсів; наявність великих нефіксованих коштів в організованих злочинних угруповань, що використовуються для підкупу осіб, уповноважених виконувати функції держави.

Обрані способи приватизації та її фактичне здійснення призвели до перерозподілу державної власності на користь корпоративно-бюрократичних структур. У результаті відбулися різке зменшення валового національного продукту та відповідне зменшення прибуткової частини бюджету, що зумовило потребу збільшувати видатки на соціальний захист осіб з низькими доходами, кількість яких неухильно зростала. Для вирішення цих проблем були обрані не зовсім виправдані шляхи, а саме: посилення податкового пресу на суб'єктів підприємницької діяльності; значне розширення цільових фондів; збільшення кількості контрольно-фінансових органів.

Ці та інші обставини зумовили різке розшарування суспільства за рівнем доходів, що призвело до знецінення чесної праці, поляризації населення за соціальним статусом, появи нової соціальної верстви надбагатих людей і відповідно зростання їх впливу на політичну сферу, включаючи їх безпосереднє проникнення у владні структури.

Зазначені обставини не дали можливості створити ефективну систему політичних, економічних і соціальних інститутів, а навпаки, призвели до ще більшого загострення суперечностей, які сприяли значному зростанню злочинності, у тому числі й службової.

До *організаційно-управлінських факторів*, що безпосередньо зумовлюють службові злочини в Україні, належать недоліки механізму функціонування системи державного управління та формування його апарату, а саме:

- система державного управління залишається спрямованою на державне регулюванням широких сфер суспільного життя, особливо в економіці, без реальної на те необхідності;

- діяльність державного апарату здійснюється без належної її регламентації, що в багатьох випадках дає можливість службовим особам використовувати свої повноваження всупереч інтересам служби;

- у нормативних актах необґрунтовано закріплюється альтернативність при прийнятті того чи іншого рішення без чітко визначених критеріїв такого вибору;

- управлінська вертикаль формується за принципом особистої відданості працівників;

- відсутня система детального регламентування підбору та розстановки кадрів апарату управління на конкурсних засадах з урахуванням їх професійного рівня та належних моральних якостей;

- недооцінюються механізми, які б обмежували можливість робити політичну кар'єру лідерам і членам злочинних угруповань і відповідно впливати на управлінський апарат держави;

- відсутній механізм постійної ротації та горизонтального переміщення державних службовців.

Соціально-психологічні фактори виявляються, зокрема, в тому, що:

- система соціального контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, їх службових осіб не є дійовою і не забезпечує виконання покладених на неї функцій;

- система державного контролю розвивається екстенсивним шляхом;

- фактично поза державним контролем залишається діяльність службових осіб у таких важливих сферах, як формування і використання бюджету, приватизація, ліцензування, діяльність митних і податкових, правоохоронних і судових органів;

- у системі державних органів, покликаних здійснювати соціальний контроль, має місце тенденція до створення замкнутого середовища

з певною системою взаємопідтримки та самозбереження, корупційними зв'язками контролюючих і контрольованих органів;

– відсутній належний механізм залучення громадян до здійснення соціального контролю за діяльністю службових осіб органів влади і місцевого самоврядування;

– засоби масової інформації недостатньо виконують у сфері громадського контролю притаманні їм функції «четвертої влади».

Соціально-психологічна обстановка в суспільстві сприяє зростанню корупції і характеризується такими явищами, як наявність негативних поглядів у груповій та індивідуальній свідомості щодо можливості лише шляхом корупції добитися певних благ; деморалізація значної частини державних службовців та працівників правоохоронних органів і, що особливо небезпечно, деморалізація тих, які займають відповідальне або особливо відповідальне становище; зміна стереотипів поведінки багатьох державних службовців, їх готовність без вагань порушити закон, норми моралі та професійної честі за винагороду; девальвація в суспільстві низки моральних цінностей та втрата соціально-вартісних орієнтирів; невіра громадян у здатність органів державної влади і органів місцевого самоврядування розв'язувати їх проблеми і зумовлене цим намагання вирішувати їх незаконним шляхом; суперечності між потребами державних службовців, зумовленими їх соціальним статусом, та можливостями їх задоволення офіційним шляхом.

Правові фактори — це перш за все недосконалість чинного законодавства, яка знаходить свій вияв у тому, що воно не передбачає цілісної системи заходів протидії корупції, необхідного впливу на її причини та умови; окремі чинні правові норми мимоволі сприяють хабарництву; відсутні спеціальні правові норми, які б передбачали відповідальність юридичних осіб за їх участь у службових злочинах; залишаються неврегульованими відносини особи з державою у сфері контролю за доходами та видатками, у тому числі відсутній обов'язок особи доводити правомірність одержаних доходів; мають місце значні недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо виявлення, розслідування та судового розгляду фактів корупції.

Причини та умови службових злочинів відображають як загальний стан суспільства, об'єктивно існуючі в ньому суперечності, так і суб'єктивні фактори, у тому числі недостатність політичної волі керівних найвищих органів державної влади вести рішучу боротьбу з цим негативним соціальним явищем.

§ 3. Запобігання злочинам у сфері службової діяльності

Запобігання службовим злочинам становить узгоджену систему заходів політичного, економічного, соціального, організаційно-правового характеру, спрямованих на випередження появи передумов цих злочинів, їх послаблення, нейтралізацію та усунення. Здійснення цих заходів повинно сприяти реалізації антикриміногенного потенціалу суспільства, його окремих інститутів. Тільки таким шляхом має бути закладено підґрунтя успішної роботи зі зменшення службових злочинів до мінімального рівня.

Запобіжні заходи політичного характеру зводяться до програмованості та предметності у впровадженні демократичних засад у різних сферах суспільної організації, зокрема у системі управління суспільством; виховання у службовців патріотичних почуттів, моральних, професійних якостей, розуміння, що службова злочинність підриває авторитет і силу держави, етичні основи суспільної свідомості; послідовності й активізації проведення антикорупційної політики щодо службовців, схильних до корупційних вчинків; створення громадських формувань, незалежних державних структур для участі населення у боротьбі зі службовими злочинами.

В економічній сфері заходи із запобігання службовим злочинам включають:

- визначення чітких критеріїв державного фінансування економіки і відповідальності за нецільове використання бюджетних коштів;
- суворе дотримання встановлених механізмів обмеження легалізації «брудних» грошей;
- розроблення системи заходів щодо зменшення сфери і обсягу тіньової економіки, для чого, зокрема, слід створити умови для природної конкуренції та законної приватизації;
- створення сприятливих умов для внутрішнього інвестування легальної економіки;
- запровадження ефективної системи контролю за доходами і видатками державних службовців та інших осіб через систему оподаткування;
- забезпечення поступового зменшення готівкових розрахунків у цивільному обороті за участю громадян;
- запровадження загальнонаціонального інформаційного комплексу, в рамках якого — постійний моніторинг кредитно-фінансового становища та грошових операцій населення;

– вдосконалення порядку реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності і запровадження практики продажу примусово вилученого майна, а також майна підприємств, оголошених банкрутами, шляхом публічних торгів;

– звуження переліку видів підприємницької діяльності, які підлягають ліцензуванню;

– організацію гласних і конкурентних систем державного замовлення, приватизації, оренди державного майна;

– передбачення можливості повної або часткової деприватизації, якщо приватизація здійснена з порушенням передбачених законом умов та порядку її проведення.

Заходи запобігання службовим злочинам соціального характеру передбачають: доведення рівня оплати праці державних службовців до рівня задоволення соціально значущих потреб відповідно до їх соціального статусу; зміну системи соціального забезпечення населення через зменшення питомої ваги виплат на соціальні потреби у валовому національному продукті, що здійснюється через державний бюджет та загальнодержавні фонди; запровадження дійових механізмів задоволення окремих потреб державних службовців через довгострокове, у тому числі й поточне, кредитування; реорганізацію чинної системи соціального страхування.

Запобігання службовим злочинам заходами правового характеру означає:

– запровадження кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів;

– проведення ревізій норм чинного законодавства на предмет виявлення та вилучення положень, які сприяють проявам корупції;

– здійснення повної систематизації антикорупційного законодавства;

– законне обмеження повноважень працівників органів дізнання, досудового слідства, прокуратури щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності за нереабілітуючих обставин осіб, стосовно яких порушено кримінальну справу.

У сфері державного управління з метою запобігання злочинам необхідно:

– в обов'язковому порядку дотримуватися правил підбору та розстановки кадрів, які базуються на конкурсній основі;

– ввести обов'язкові спеціальні перевірки кандидатів на зайняття відповідальних посад в органах державної влади, а також осіб, які обіймають ці посади, та визначити порядок їх призначення;

- вдосконалити систему спеціальних обмежень, встановлених для державних службовців, з метою уникнення конфлікту інтересів;
- запровадити практику обов'язкової ротації керівних працівників та інших працівників правоохоронних органів;
- чітко регламентувати процедури прийняття управлінських рішень;
- обов'язково розглядати на засіданнях колегій міністерств і відомств питання про виконання законодавства про державну службу, боротьбу з корупцією, державну, виконавчу та трудову дисципліну, звернення громадян;
- регламентувати умови і порядок правомірного одержання державними службовцями подарунків;
- установити дисциплінарну відповідальність службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за ухилення від реагування відповідно до закону на критичні виступи засобів масової інформації щодо оприлюднення ними фактів корупції, порушень прав і свобод громадян;
- законодавчо врегулювати механізм обмеження політичного і управлінського лобізму.

Попри всю важливість заходів запобігання через об'єктивні та суб'єктивні обставини вони не завжди досягають своєї мети. Тому особливо гострою залишається проблема оптимізації шляхів виявлення, розслідування конкретних фактів службових злочинів і притягнення винних службових осіб до передбаченої законом відповідальності.

Виявлення службових злочинів через специфіку їх прояву становить надзвичайну складність. Це зумовлює високий рівень їх латентності, перебування поза сферою юридичної відповідальності значної кількості осіб, діяльність яких є суспільно небезпечною. У зв'язку з цим є нагальна потреба в підвищенні ефективності діяльності спеціальних органів по виявленню конкретних фактів злочинної поведінки; проведенні спеціальних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення злочинів; забезпеченні цих заходів відповідними матеріально-технічними, криміналістичними, науково-методичними розробками та засобами.

З метою вдосконалення діяльності спеціальних органів, які виявляють і запобігають службовим злочинам, необхідно:

- переорієнтувати їх із виявлення незначних фактів корупції на виявлення найбільш небезпечних злочинів та проявів у найбільш важливих сферах життя держави, а також там, де ця злочинність набула найбільшого поширення;

– розробити і запровадити в діяльність правоохоронних органів необхідні методики виявлення та збирання інформації про факти корупції на різних рівнях державного управління, в тому числі на найвищих, у сферах розпорядження державними коштами, приватизації, охорони здоров'я, освіти, інших сферах суспільного і державного життя;

– чітко визначити порядок повної та своєчасної реєстрації повідомлень про вчинені злочини та інші правопорушення і встановити юридичну відповідальність за його порушення працівниками правоохоронних органів;

– розв'язати колізію, яка існує у чинному законодавстві, щодо порядку надання інформації правоохоронним органам стосовно коштів та майна окремих юридичних і фізичних осіб; уніфікувати та конкретизувати в єдиному законодавчому акті умови і порядок надання такої інформації правоохоронним та іншим органам.

Сучасний стан розслідування кримінальних справ і адміністративного провадження у справах про адміністративні правопорушення свідчить про те, що через низьку якість наданих судам матеріалів остаточні рішення у цих справах не завжди приймаються своєчасно. Таке становище є результатом певних недоліків чинного законодавства, а тому з метою вдосконалення діяльності щодо притягнення до відповідальності винних у вчиненні службових злочинів необхідно:

– запровадити оновлені методики розслідування кримінальних справ і адміністративного провадження у справах про корупційні правопорушення;

– привести кримінально-процесуальне та адміністративно-процесуальне законодавство в частині доказування у відповідність до сучасних вимог;

– забезпечити дійовий механізм захисту від посягання на життя, здоров'я, свободу та гідність свідків, потерпілих, інших учасників процесу.

Ефективна боротьба зі службовими злочинами не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на певному рівні, а *потребує довгострокових соціально-економічних, політичних і правових перетворень*. Ця діяльність повинна базуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів. При цьому пріоритетна роль має надаватися запобіжним заходам на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівнях.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть найбільш характерні кримінологічні риси злочинності у сфері службової діяльності.
2. Розкрийте сукупність соціальних передумов хабарництва.
3. Чи є якісь кримінологічно значущі особливості злочинця-посадовця?
4. Перерахуйте основні напрямки запобігання злочинності у сфері службової діяльності.
5. Використовуючи статистичні дані про злочини у сфері службової діяльності за останні 5 років, поясніть коливання її динаміки.

Розділ 20

ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти правосуддя

Для успішної розбудови правової держави велике значення має забезпечення належної поваги до закону, законних прав людини, органів, що здійснюють ті чи інші дії для підтримання режиму законності та правопорядку. У розділі XVIII КК України (статті 371–400) нормативно закріплено ті дії, які, з точки зору законодавця, є небезпечними для правосуддя.

Останніми роками в Україні спостерігається тенденція до збільшення кількості злочинів, що тією чи іншою мірою порушують суспільні відносини у сфері правосуддя. У 2004 р. органами МВС та прокуратури було зареєстровано 11 127 злочинів проти правосуддя, у 2005 р. — 11 751 злочин, у 2006 р. — 13 017, у 2007 р. — 14 565. Отже, за 4 роки спостерігається 30-відсотковий приріст означених злочинів.

Найбільшу питому вагу в структурі злочинності проти правосуддя складають злочини, пов'язані з порушенням правил адміністративного нагляду (ст. 395 КК України) та ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389 КК України). У 2004 р. було зареєстровано 2 026 злочинів, передбачених ст. 395 КК України,

у 2005 р. — 2 040 злочинів, у 2006 р. — 1 845, у 2007 р. — 1 918 злочинів. Злочинів, передбачених ст. 389 КК України, у 2004 р. було зареєстровано 415, у 2005 р. — 630, у 2006 р. — 860, у 2007 р. — 734.

Кримінологічне структурування злочинності взагалі та структурування її окремих різновидів повинно відповідати основній меті цієї науки — запобігання злочинності. Ефективності при досягненні цієї мети може сприяти розробка запобіжних заходів з урахуванням особливостей тих, хто вчиняє такі злочини. За критерієм особливостей особи злочинців, які вчиняють злочини проти правосуддя, можна виділити п'ять груп осіб.

Перша група характеризується такою специфічною соціально-демографічною ознакою, як наявність досить високого соціального статусу, що надає можливість приймати рішення стосовно обмеження основних конституційних прав окремих фізичних осіб. Цими особами можуть вчинятися такі діяння, як завідомо незаконне затримання, привід або арешт; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання, порушення права на захист; постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови; розголошення даних досудового слідства, дізнання, відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист, невжиття заходів безпеки стосовно такої особи. Особи, які вчиняють означені злочини, займають відповідальні посади у державних структурах і їх віковий ценз обмежений 18 роками. Це здебільшого посадовці середнього віку (35–55 р.) Їм притаманні достатньо високий рівень інтелекту, емоційна збалансованість та розвинені вольові якості, чим і обумовлено їх достатньо високе соціальне становище. Соціально-рольова складова структури таких осіб має багато спільного з тими, хто вчиняють посадові злочини, корупційні діяння. Майнове становище таких осіб характеризується явною (чи прихованою) невідповідністю рівня проживання рівню їхніх доходів.

Друга група осіб, що вчиняють злочини проти правосуддя, є більш широкою і різноманітною як за віковим складом, так і за соціальним статусом. Цими особами вчиняються такі злочини, як приховування майна, яке описано або підлягає конфіскації, або на яке накладено арешт; невиконання судового рішення. Особистісні характеристики цих осіб мають багато спільного з характеристиками особистості пересічного мешканця України, але відзначальною їх рисою є наявність обов'язку виконання певних дій, призначених судом, або утримання від окремих дій.

Третя група осіб, характеризується яскраво відбитими рисами злочинців насильницького та корисливо-насильницького типів. Дії таких осіб проти правосуддя виражаються у втручанні в діяльність судових органів, захисника чи представника особи; умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного, захисника чи представника особи; перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку. У найбільш тяжких випадках має місце посягання на життя, погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, або посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги.

Четвертій групі осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя, притаманний яскраво виражений правовий нігілізм. Ці особи, як правило, вводять правоохоронні органи в оману, даючи неправдиве повідомлення про вчинення злочину, дають завідомо неправдиві показання, будучи свідком, або беручи участь у кримінальному провадженні як експерт чи перекладач, відмовляються від виконання покладених на них обов'язків.

Відмітною рисою *п'ятої групи осіб* є наявність стосовно них чинного обвинувального вироку. Ці особи можуть вчинити злочини у вигляді ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, покарання у вигляді обмеження волі та у вигляді позбавлення волі. Під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі вони можуть чинити суспільно небезпечні дії у вигляді злісної непокори вимогам адміністрації виправної установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ, втечі з місця позбавлення волі або з-під варти, втечі із спеціалізованого лікувального закладу. Найбільш схильними до втеч є неодноразово судимі за тяжкі злочини особи, яким призначено тривалі строки відбуття покарання у вигляді позбавлення волі (понад 5 років). Здебільшого це молоді люди, які не мають сім'ї, постійного місця проживання. Психологічними тестуваннями (питальник Кеттела) у цих осіб зафіксовано такі якості: низькі розумові здібності, схильність до акцентуацій, песимізму та емоційна нестійкість, відсутність навичок до абстрактного мислення та узагальнень, конформність, скритність, небажання спілкуватися, обережність, схильність до постійних роздумів та самоаналізу (інтроверсія), підвищена тривожність.

§ 2. Причини та умови злочинів проти правосуддя

Усіх осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя, об'єднує наявність такої психологічної вади, як правовий нігілізм, що проявляється більшою чи меншою мірою і об'єктивується у формі тих чи інших суспільно небезпечних діянь. Ця властивість є стрижнем психологічних деформацій осіб, які вчиняють злочини проти правосуддя. Але, з урахуванням *особливостей кожної з п'яти вищезазначених груп, можна виділити специфічні причини, притаманні кожній цій групі.*

Настанова на вчинення злочину у першій групі здебільшого сформована слабкою впливовістю соціальних інститутів, покликаних виховувати повагу до законних прав інших осіб. Настанови другої групи осіб характеризуються несформованістю належної поваги до своїх громадянських обов'язків, що частіше за все має коріння у вадах їх первинної соціалізації (сім'ї, школі, найближчому побутовому оточенні). Третя група має схильність до насильницьких дій через десформованість емоційної сфери, недостатню розвиненість інтелектуальної та слабкість вольових стримань. Причини вчинення злочинів проти правосуддя у четвертій групі осіб певною мірою схожі з другою, але, те, що прояв антисоціальних настанов у них має більший ступінь суспільної небезпечності, свідчить про більший ступінь їх моральної деформованості.

П'ятій групі, яка перебуває під дією спеціальної превенції, притаманний вторинний тип антисуспільної настанови, який може сформуватися під впливом конфліктної ситуації у період відбування цими особами покарання, пов'язаного з обмеженням чи позбавленням волі. Приблизно кожна десята втеча породжена гострою конфліктною ситуацією між самими засудженими (програвання в азартні ігри, спонукання до гомосексуальних актів, розправа за участь у самодіяльних організаціях тощо). Інколи на втечу штовхає гостра нудьга за домом, сім'єю. Серед неповнолітніх трапляються втечі «на спір». Поживним підґрунтям для вчинення засудженими особами злочинів проти правосуддя є глибоке переконання більшості засуджених у несправедливості розміру або виду призначеного їм покарання. Подальшому розвитку правового нігілізму сприяє дійова участь засуджених у субкультурних проявах, життя відповідно до злодійських традицій, побудованих на викривленій системі цінностей і подвійній моралі.

На формування вторинної настанови на вчинення злочинів проти правосуддя суттєво впливають злочинні прояви з боку працівників установ по виконанню покарання у вигляді зловживання службовими повноваженнями, халатності, хабарництва тощо. Такі дії викликають справедливе обурення в засуджених осіб і є одним з найнебезпечніших криміногенних чинників. Своєрідними каталізаторами морально-психічних деформацій засудженої особи є такі фонові явища, як алкоголізм, наркоманія, чифіризм (вживання чаю високої концентрації) та токсикоманія. Хворобливий потяг до означених речовин розбалансовує психіку, а наявність залежності може бути використана іншими особами для примушення залежної особи до злочинних дій.

Серед умов, які сприяють вчиненню злочинів проти правосуддя, можна виділити відсутність належного контролю за діяльністю посадових осіб, які мають повноваження вирішувати питання про обмеження конституційних прав інших фізичних осіб, недостатня впливовість громадської думки на суспільне життя держави, недосконалість організаційно-технічних засобів по встановленню та розшуку осіб, які дають неправдиве повідомлення про вчинення злочину. Організаційно-технічними умовами, що сприяють втечам з місць позбавлення волі, є недоліки в обладнанні споруд, інженерно-технічних заходів охорони (ІТЗО), недостатня уважність вартових та іншого персоналу виправних колоній, слабка робота оперативних підрозділів з перевірки найбільш зручних для цього шляхів та виявлення осіб, схильних до втеч.

§ 3. Запобігання злочинам проти правосуддя

При запобіганні злочинам проти правосуддя значну увагу потрібно приділяти загальносоціальному напрямку запобіжної діяльності. Зокрема, на рівні первинної соціалізації важливим є прищеплення людині поваги до законних прав та інтересів інших, виховання в неї адекватного сприйняття правосвідомості, підвищення її загальнокультурного рівня.

На спеціально-кримінологічному рівні важливо забезпечити ефективний контроль за діяльністю осіб, які мають доступ до інформації, що міститься у кримінальних справах і не підлягає розголошенню. Запобігання злочинам, що вчиняються посадовими особами, які мають повноваження щодо обмеження конституційних прав фізичних осіб,

може сприяти правильна кадрова політика при призначенні таких осіб на відповідальні посади. Доречним було б відновлення інституту термінової виборності суддів. Виявленню фактів злочинів проти правосуддя з боку суддів, слідчих, співробітників прокуратури та ін. може сприяти громадський контроль за діями цих посадових осіб, зокрема, належне реагування на скарги громадян, засуджених осіб, планові та позапланові перевірки діяльності посадових осіб компетентними органами. Значна увага має приділятися зіставленню доходів та видатків посадовців та членів їх сімей.

Протидія насильницьким злочинам проти правосуддя може заключатися у посиленні захисту суддів, народних засідателів, присяжних, захисників, представників осіб, свідків, потерпілих, експертів. Причому в необхідних випадках такий захист не повинен обмежуватися часовими рамками провадження по справі (судового провадження), а забезпечувати безпеку цих осіб й по закінченні процесу. Корисним може стати переймання досвіду інших держав щодо забезпечення анонімності свідків по справах, де їх життю загрожує особлива небезпека.

Меті запобігання неправдивим повідомленням про злочин може сприяти створення в Україні аналогу «Системи технічних засобів щодо забезпечення оперативно-розшукових заходів», яка функціонує в Російській Федерації. Ця система забезпечує можливість моніторингу змісту повідомлень, переданих і прийнятих будь-яким користувачем (абонентом) і забезпечує можливість повної ідентифікації цих абонентів.

При запобіганні злочинів, пов'язаних з ухиленням від відбування покарання у вигляді обмеження волі та у вигляді позбавлення волі, на рівні усього спецконтингенту виправної колонії ефективними можуть бути універсальні профілактичні заходи, що знижують напруженість, поліпшують мікроклімат у закритому середовищі. Значна частина успіху залежить від продуманої системи організаційно-технічних заходів профілактики втеч. Особливу увагу слід приділяти обладнанню всього периметру установи інженерно-технічними засобами охорони, а житлових і виробничих зон — сучасним обладнанням для стеження. При здійсненні спостереження за засудженими особливу увагу потрібно приділяти тим ділянкам, де зусиллями засуджених споруджуються «ширми», які ускладнюють чи унеможливають огляд території, де можуть виготовлятися заборонені предмети, таємно збиратися засуджені з різних змін, бригад, відділень (загромадження промислових зон, будівля непередбачених планом споруд тощо). Про підготування втечі можуть свідчити такі речі, як дуже довгі дошки, драбини, мотуз-

ки, крюки, важкі болванки (для тарану), листи металу (для вкриття від обстрілу), компаси, цивільний одяг, підробні документи, перуки тощо. Про підготування підкопу можуть свідчити самовільно споруджені будівлі або комори, купи сміття, виявлення нових анонімних споживачів електроенергії, виникнення непередбачених планами вентиляційних шахт, люків, сліди свіжого ґрунту тощо.

На індивідуальному рівні перш за все треба вжити заходів задля виявлення осіб, схильних до втеч. Виявленню таких осіб може сприяти як вивчення матеріалів їх особистих справ, так і спостереження за засудженими: ті, хто має умисел на втечу, можуть без якихось зовнішніх причин кардинально змінити лінію своєї поведінки. Так, наприклад, ті, хто були емоційно нестійкими, стають стриманими, емоційно стабільними; відкриті до спілкування «перетворюються» на прихованих, замкнутих; злісні правопорушники, які завжди впадали у вічі, наче зникають з очей, стаючи дисциплінованими, тактовними тощо. Такі «метаморфози» можна виявити методами включеного та невключеного спостереження. Досить точну картину дійсного психічного стану таких осіб можна отримати, застосувавши кольоровий тест Люшера.

З огляду на те що чверть втеч здійснюється у схованках транспортних засобів, актуальним є створення й вдосконалення технічних засобів для виявлення живих істот, а також застосування службово-розшукових собак у кожному випадку проїзду через КПП. Для полегшення втечі засуджені під час виїзду транспорту можуть неподалік створювати відволікаючі ситуації (затівати бійку, піднімати шум тощо), тому в цьому випадку рекомендується припинити в'їзд і виїзд, викликати додатковий наряд, ретельно оглянути транспорт. Для більш оперативного виявлення та реагування на можливу втечу в приміщенні чергової частини мають бути стенди та/або альбом з установчими даними та фотокартками осіб, які схильні до втеч, нападу на співробітників виправної колонії або захоплення заручників.

Інколи втеча з місця позбавлення волі для засудженого є єдиним засобом уникнути переслідування й насильства. Тому ігнорування адміністрацією звернень засудженого щодо насильства стосовно нього з боку інших засуджених може спровокувати вчинення цього злочину. Запобігти вчиненню злочину проти правосуддя в даному випадку може своєчасне реагування на такі звернення, а при необхідності життя заходів щодо ізоляції означених осіб.

З урахуванням особистісних та ситуаційних детермінант запобігання злочинності проти правосуддя у місцях позбавлення волі може

сприяти надання необхідної психологічної (психіатричної) допомоги окремим особам, сприяння отриманню додаткового побачення з родичами, або телефонної розмови. Засудженим, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, дільницях соціальної реабілітації виправних колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях у випадках смерті або тяжкої хвороби близького родича, що загрожує життю хворого, стихійного лиха, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї, можуть бути дозволені короткочасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть детермінанти злочинності проти правосуддя.
2. Охарактеризуйте особистість тих, хто вчиняє злочини проти правосуддя.
3. Неповнолітній засуджений Н. неодноразово виявляв злісну непокору вимогам адміністрації виховної колонії, а при спробі вчинити втечу був поранений. При розслідуванні обставин втечі з'ясувалося, що у Н. тяжко хворіла мати і він неодноразово звертався до адміністрації з проханням надати йому можливість відвідати її, але начальник виховної колонії відмовляв йому, посилаючись на те, що законом не передбачено такої можливості. Назвіть причини вчинення Н. злочину проти правосуддя. Охарактеризуйте конкретну життєву ситуацію вчинення втечі.

Розділ 21

ЗЛОЧИННІСТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі іноді називається «карною» злочинністю (тобто такою, яка має місце під час відбування покарання), іноді «пенітенціарною» злочинністю, до якої відносять сукупність злочинів, що вчиняються в місцях позбавлення волі. Але так чи інакше цей різновид злочинності характеризується такими ознаками: специфічним місцем вчинення злочину (виправні установи, слідчі ізолятори тимчасового утримання); своєрідним суб'єктом злочину (тільки особи, позбавлені волі); його спрямованістю проти інших засуджених або проти осіб адміністративного персоналу установи. Крім цього, слід пам'ятати, що розглядувана злочинність є складовою частиною рецидивної злочинності.

В Україні на цей час діють 180 установ Державного департаменту з питань виконання покарань, в яких утримуються близько 200 тис. осіб, у тому числі в 128 виправних установах — понад 170 тис., в 11 виховних установах — понад 3 тис. підлітків, у 32 слідчих ізоляторах — понад 46 тис. ув'язнених та ін. Ці дані можуть істотно коливатися за-

лежно від певних обставин (декриміналізація, помилування, амністія та ін.). Довічне позбавлення волі в Україні застосовано до більш ніж 1,5 тис. осіб.

Отже, у місцях позбавлення волі у специфічних умовах утримання і людських стосунків перебуває значна кількість суспільно небезпечного контингенту, що обумовлює своєрідність злочинності у сфері виправних відносин.

У середньому щорічно в установах Департаменту з питань виконання покарань реєструється до 400 злочинів. Динаміка злочинності в місцях позбавлення волі знижується. При аналізі злочинності в місцях позбавлення волі слід враховувати значну латентність окремих видів злочинів (побої і мордування, хуліганство, тілесні ушкодження, насильницьке мужолозтво та ін.) і певне коливання їх динаміки.

Кримінально-правова структура злочинності місць позбавлення волі характеризується відносною стабільністю. Усі їх можна розподілити на три групи. Основна маса злочинів припадає на таку першу групу: втеча з місця позбавлення волі або з-під варти і злісна непокора вимогам адміністрації виправних установ, які загалом складають більше половини всіх учинених у місцях позбавлення волі злочинів.

Форми і способи втечі можуть бути різні залежно від виду установ виконання покарань: від самовільного залишення особою, яка відбуває покарання, місця позбавлення волі до підкопів і втеч з використанням насильства над охороною, зброї, технічних засобів. Утечі бувають одиночні, групові і масові під час масових заворушень у колоніях. Але часто підготовка до втечі та й сама втеча мають або спрощений, або ситуативний характер і вчиняються чи то за допомогою примітивних засобів подолання огорожі (мотузка з кішкою та ін.), чи то шляхом використання недоліків засобів охорони. Тому динаміка показників втечі багато в чому залежить від стану і організації охорони тієї чи іншої установи.

Непокора адміністрації установ виконання покарань виникає тоді, коли, на думку в'язнів, вона порушує їх права або незаконними діями позбавляє деяких благ. Причому ця думка може бути як обґрунтованою, так і надуманою, коли лідери засуджених здійснюють спробу взяти фактичне керівництво в колонії в свої руки. У цих випадках необґрунтоване потурання вимогам «авторитетів» може повністю дезорганізувати роботу установи виконання покарань.

Другу (за кількісними показниками) групу становлять злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних або інших заборонених речовин, предметів, зброї. Рівень даних злочинів підвищується. Але

й тут треба брати до уваги значну латентність цих злочинів. Незначне їх підвищення або зниження говорить про випадковість показників, а не про дійсний стан цього різновиду злочинів. Разом з тим підвищення обігу в «зоні» наркотичних речовин може свідчити про посилення впливу кримінальної субкультури.

Третю, хоча й меншу за кількісними показниками, але небезпечнішу за видами, групу становлять насильницькі злочини: умисні вбивства, замах на вбивство, умисні тяжкі тілесні ушкодження, хуліганство, погроза або насильство. Слід відзначити несталу динаміку цих злочинів. Коливається також рівень умисних тяжких тілесних ушкоджень, хуліганства, погроз та інших видів насильства.

За останні роки значно знизився рівень таких злочинів, як дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, масові заворушення, захоплення заручників.

Окрему групу злочинів у місцях позбавлення волі становлять крадіжки, грабежі і розбої. Частіше крадуть засуджені в інших засуджених. Нерідко речі і продукти харчування та передачі відбираються тими, хто займає в колонії становище лідера. Ці факти, як свідчить практика, часто невідомі адміністрації установ виконання покарань, а коли й стають відомими, то на них або не реагують, або застосовують заходи дисциплінарного характеру. Що стосується грабежів і розбоїв, то вони не поширені у місцях позбавлення волі.

Специфічним злочином у місцях позбавлення волі, який має майже повністю латентний характер, є насильницьке мужолозтво. Дуже висока латентність злочинності в місцях позбавлення волі пов'язана з певними недоліками в системі оцінки показників роботи установ виконання покарань.

За деякими кримінологічними показниками структури злочинності в місцях позбавлення волі більшість злочинів учиняються у колоніях середнього і максимального рівнів безпеки, що пояснюється контингентом засуджених, видами вчинених злочинів, строками покарання, наявністю кримінального середовища тощо. Злочини вчиняються у жилих і виробничих зонах установ, на виїзних об'єктах, найчастіше від 6 до 18 години, у робочі дні тижня. Знаряддям злочинів у місцях позбавлення волі, особливо насильницьких і корисливо-насильницьких, є: кухонні ножі, металеві пластини, «заточки», шнури та інші побутові або пристосовані предмети.

Що стосується динаміки злочинності в місцях позбавлення волі, то, за офіційними даними, майже за всіма кількісно-якісними по-

казниками вона має тенденцію до зниження. Факт зменшення кількості тяжких насильницьких злочинів проти життя і здоров'я засуджених і співробітників адміністрації установ пов'язаний, по-перше, зі змінами динаміки тяжкої насильницької злочинності в Україні взагалі; по-друге, з протидією злочинній субкультури в місцях позбавлення волі; по-третє, з підвищенням рівня профілактичної роботи зі злісними порушниками режиму в установах виконання покарання.

Основні соціально-демографічні, кримінально-правові та моральні риси, притаманні особам, які вчинили злочини у місцях позбавлення волі, особливо насильницькі злочини, непокору вимогам адміністрації, втечу з-під варти та ін., мають певні особливості. За даними деяких досліджень, переважна більшість з них — чоловіки; за віком — до 30 років; з базовою і неповною базовою освітою; за службовим становищем — переважно некваліфіковані робітники. Ті, хто застосовував насильство, мали судимість за корисливі, корисливо-насильницькі злочини, хуліганство, згвалтування; перебували на профілактичному обліку; були порушниками режиму утримання тощо.

Стосовно моральних рис можна зауважити, що більшість засуджених мають обмежений світогляд і відповідну до нього примітивну структуру потреб. Найбільш характерні для в'язнів своя мораль і звичаї, які підтримуються в місцях позбавлення волі певними колами засуджених. Значна кількість їх хворі на різноманітні соматичні і психічні захворювання (туберкульоз, СНІД, виразки шлунка та інші шлункові хвороби, невротичні відхилення, алкоголізм, психічні аномалії тощо). Ці відхилення і хвороби ускладнюють відбування покарання, заважають адекватно оцінювати конкретні життєві ситуації, заходи виправного характеру тощо. Дослідження свідчать про те, що емоційна нестабільність, нестійкість, нестриманість, обмеженість можливості самовладання у криміногенних сутичках, переважання збудження над гальмуванням, емоцій над розумом, залежність від інших засуджених, неможливість за власним бажанням змінити навколишнє середовище, надмірна підозрілість, песимізм, підвищена тривожність, упертість, брутальність, негативне ставлення до праці і режиму відбування покарання, байдужість до розвитку конфліктних стосунків, агресія, прийняття і підтримка злочинної субкультури та схвалення злочинів, які протидіють адміністрації, а також різний психічний стан (стрес, фрустрація, афект, істерія) — все це руйнує особу, викликає у неї відторгнення «офіційних» цінностей. Але є й такі засуджені, які

добре почувають себе в місцях позбавлення волі, зараховують себе до «авторитетів», «зłodіїв у законі», лідерів тощо.

За основними кримінологічними рисами особа потерпілого від злочинів у місцях позбавлення волі мало чим відрізняється від особи злочинця взагалі (це стосується, зрозуміло, самих засуджених, а не представників адміністрації). Однак особливу групу — штучно ізольовану від інших засуджених — утворюють так звані «опущені». До неї належать засуджені, щодо яких було вчинено гомосексуальне насильство або які добровільно вступили в гомосексуальні стосунки, а також засуджені, які нехтують особистою гігієною, дворушники, особи з жіночими рисами обличчя і тіла, взагалі слабкі за характером і фізично нездатні протистояти погрозам і насильству. Це один з елементів кримінальної субкультури, страхіття для засуджених, за допомогою якого злочинні «авторитети» примушують інших засуджених підкорятися їх владі, схвалювати зłodійські традиції. Відчуття страху, тривоги, погроза глуму впливають на психіку засуджених, спонукають частину з них підтримувати нелюдські звичаї, стимулюють злочинну поведінку.

§ 2. Причини та умови злочинності у місцях позбавлення волі

Причини та умови злочинності засуджених у місцях позбавлення волі, пов'язані з низкою явищ.

Соціально-економічні та «ідеологічні» явища. Обмеженість матеріальних ресурсів і намір одержати доступ до них що б то не було, навіть ціною життя інших, стають рішучою домінантою користолюбства, насильства, жорстокості. Різко змінився склад злочинців, погіршилися їх основні кримінологічні риси. Як зазначалось у відповідних документах МВС України, на рівень злочинності істотно впливає криміногенний склад спецконтингенту, серед якого у слідчих ізоляторах утримуються особи, які зараховують себе до «зłodіїв у законі», «авторитетів» злочинного середовища, лідерів злочинних угруповань; значна кількість осіб притягалися до кримінальної відповідальності за бандитизм, умисні вбивства, вчинені на замовлення, були учасниками організованих злочинних угруповань тощо. І вся ця маса «загартованих», найнебезпечніших, жорстоких і лютих злочинців потрапляє в місця позбавлення волі, створюючи в них — на довгі роки — тяжкий

криміногенний клімат, провокуючи на вчинення злочинів з боку засуджених.

До своєрідних, так би мовити, «ідеологічних» явищ, які відіграють значну, а іноді й вирішальну роль у причинному комплексі злочинності в місцях позбавлення волі, належать кримінальні традиції і звичаї. За дослідженнями деяких вчених (О. Гуров, В. Бистрих, В. Анісімков, С. Лукашевич, О. Колб та ін.), у місцях позбавлення волі кримінальна субкультура — неписані норми злочинного світу — регулює відносини як у цілому, так і в малих групах засуджених. Переважна більшість в'язнів об'єднується в малі неформальні групи за різними критеріями. При цьому засуджені не тільки підтримують злочинні традиції, а й зацікавлені у розширенні своїх лав. Тому живучість кримінально-злочинських традицій і звичаїв — об'єктивне явище, обумовлене відповідною реакцією антисуспільних елементів на законні вимоги правоохоронних органів і суспільства взагалі. Потрапляючи в установи виконання покарань і тюрми, засуджені підпадають під вплив професійних злочинців, унаслідок чого багато з них засвоюють певні моделі поведінки, включаються до груп з негативною суспільною мотивацією, налагоджують певні зв'язки з досвідченими злочинцями, які підтримують і після звільнення з місця позбавлення волі.

Соціально-правові явища. Сутність покарання у вигляді позбавлення волі полягає в ізоляції особи від суспільства, примусовому розміщенні її в одностатеві колективи, наявності певних обмежень. Цей вид покарання виявляється в тому, що засуджений зазнає певних втрат і страждань, передбачених чинним кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством. Вони виражаються в обмеженні життєвого простору і вільного спілкування з іншими членами суспільства. Кара, притаманна покаранню у вигляді позбавлення волі, особливо проявляється в місцях позбавлення волі, де навколишнє середовище поглиблює фізичні і духовні страждання особи. Покарання у вигляді позбавлення волі, з одного боку, нерідко виступає необхідним «поштовхом», «каталізатором» для значної частини засуджених, який спонукає особу до правильного сприйняття заходів виправного впливу, самовиховання, спокутування вини, а з другого — воно (особливо тривале і неодноразове), на жаль, відіграє роль засобу відчуження від суспільства, у багатьох випадках травмує особистість, руйнує соціальні, у тому числі важливі для особи сімейні і родинні зв'язки, що викликає фрустраційні настрої, песимістичне ставлення до життя, відчай, але в той же час формує і живить певні негативні риси особи і форми

поведінки, які з них випливають: агресивність, примітивність потреб і способів їх задоволення, негативне ставлення до покарання та вимог адміністрації тощо.

Примусове одностатеве скупчення на обмеженому просторі великої кількості не кращих представників суспільства (будь то чоловіки чи жінки), нав'язування небажаних стосунків, постійне підґрунтя для виникнення конфліктних ситуацій, відчуття незахищеності, вороже середовище, прояв стадних інстинктів, потурання примітивним бажанням, постійне очікування образи, глузу, нападу, насильства з боку тих, хто і до арешту вирішував свої проблеми за допомогою сили, а також наявність можливості безкарно (що добре знають засуджені) вчинити ті чи інші форми насильства — усе це штовхає засуджених до різних за мотивами і цілями злочинів. Насильство, таким чином, неодмінно притаманне такій системі виконання покарання.

Зрозуміло, що фізичні та духовні обмеження по-різному впливають на засуджених. Це залежить насамперед від особистісних якостей людини. Найбільш гостро втрату волі переживають засуджені віком до 30 років та ті, які мають сім'ї й дітей. Дослідженнями встановлено, що існує тісна залежність між рівнем переживання засудженим втрати волі і тривалістю строків покарання: чим більш тривале покарання, тим значніші психологічні переживання втрати волі. Це закономірно, оскільки довготривалість строків позбавлення волі значною мірою перекреслює життєву перспективу.

На поведінку деяких груп засуджених певним чином впливають умови режиму відбування покарання, що може викликати протидію їм або підвищене бажання уникнути їх шляхом конфлікту чи заподіяння собі ушкоджень (ковтання різноманітних предметів, ламання кінцівок тощо).

Очевидно, що багато негативних наслідків позбавлення волі належать і від системи відбування покарання, яка далеко ще не відповідає міжнародним актам, таким, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Мінімальні стандартні правила поведіння із в'язнями (1955 р.), Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поведіння і покарання (1984 р.), Європейські тюремні правила (1997 р.), у яких проголошено, що метою поведіння з ув'язненими особами є підтримання їх здоров'я та почуття особистої гідності, а також, наскільки це дозволяє призначений вироком строк позбавлення волі, розвиток у них почуття відповідальності та тих здібностей, які допоможуть їм повернутися до суспільства,

жити з повагою до закону та самостійно заробляти на своє життя після звільнення.

Між змістом переживання засудженим покарання у перший період перебування у виправних установах та їх антисуспільною поведінкою існує певний зв'язок. У перший період відбування покарання у засуджених частіше виникають емоційно нестабільний стан, прагнення діяти під впливом першого спонукання, постійне почуття тривоги, напруженість, пригніченість, нестриманість, агресивність, підозріле ставлення до оточуючих тощо. У літературі різних років неодноразово підкреслювалося, що засуджені в першу третину відбування покарання з найнезначніших приводів учиняють правопорушення, порушення режиму утримання і злочини. Такі неадекватні реакції особливо характерні для в'язнів, які мають дефекти психіки.

Організаційно-управлінські явища пов'язані з широким колом недоліків і пороків усієї системи відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Наукові дослідження і практика службових розслідувань свідчать про те, що основними причинами і умовами вчинення злочинів засудженими є істотні недоліки в організації режиму, нагляду та контролю за засудженими, недоліки та вади в роботі адміністрації установ виконання покарання в частині організації належної охорони, конвоювання, проведення обшуків, недбале ставлення їх працівників до службових обов'язків із нагляду за засудженими.

До зазначених явищ належать також: переповнення місць позбавлення волі засудженими, що, зрозуміло, загострює питання їх розміщення; неукомплектованість адміністрації місць позбавлення волі кадрами; низький рівень професіоналізму працівників виправних установ; слабкість оперативно-розшукової і запобіжної діяльності відповідних підрозділів місць позбавлення волі; порушення законності при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання і переведенні до інших видів установ виконання покарань. Усупереч інструкціям з організації нагляду за засудженими, які відбувають покарання у виправних колоніях, не вживаються належні заходи щодо надійної ізоляції засуджених, повного перекриття каналів надходження до них заборонених предметів, профілактики заборонених стосунків працівників установ із засудженими. До них продовжують потрапляти заборонені предмети, канали надходження яких у деяких випадках залишаються невідомими. Для доставки в установи виконання покарання заборонених предметів засуджені нерідко залучають військовослужбовців і працівників установ.

Технічна недосконалість охоронної сигналізації, інженерно-технічного устаткування, систем цілодобового стеження за засудженими, відсутність необхідної апаратури для перевірки посилок і передач, догляду автотранспорту, поїздів — усе це також сприяє правопорушенням і вчиненню злочинів засудженими.

Взаємозв'язок і взаємодія цих та інших явищ породжують пенітенціарну злочинність.

§ 3. Кримінальна субкультура в системі причин та умов рецидиву злочинів з боку засуджених

Під кримінальною субкультурою в науковій літературі розуміють систему цінностей кримінальних об'єднань. Потрапивши до кримінальної групи і сприйнявши її субкультуру, особа звільняється від соціальних заборон, а нерідко порушення цих заборон не тільки схвалюється, а є однією із норм кримінальної субкультури, що впливає на рецидивну злочинність у місцях позбавлення волі.

Засуджені постійно перебувають на «перехресті» двох нормативно-ціннісних систем — формальної, або офіційної (норми її встановлено державою і закріплено в законодавстві) і неформальної. Формальні норми мають регламентуючий характер, і пропонують індивіду певні правила поведінки. Неформальні норми діють у мікрогрупах засуджених у формі традицій і звичаїв. Також елементами кримінальної субкультури засуджених є особлива мова (жаргон), пісні, татування, системи таємного зв'язку та ін.

Традиція (від лат. *traditio* — передача) означає історично зумовлені і такі, що передаються від покоління до покоління, правила поведінки. На традиції засноване культурне життя суспільства.

Звичай у широкому розумінні означає історично зумовлений, що міститься в позитивному праві, порядок суспільного життя, звичний спосіб дій і вчинків, пануючий в певному суспільстві або соціальній групі.

У змістовному розумінні традиція приписує, що саме необхідно закріпити і зберегти з метою відтворення, а звичай — як саме закріпити і зберегти. Змістом традиції є правило поведінки, а змістом звичаю є принцип поведінки. Таким чином, традиція у злочинній субкультурі, як правило поведінки в цілому, зумовлює її як протиправне антисус-

пільне явище, що суперечить позитивним моральним основам у суспільних відносинах. Звичай же у злочинній субкультурі відіграє роль закріплення цього антисуспільного правила шляхом регламентації відповідної антисуспільної поведінки.

Кримінальний жаргон є відносно самостійною частиною кримінальної субкультури. Він жвавіми темпами розвивається і поповнюється новими словами — жаргонізмами. Суттєву роль у цьому процесі відіграє наявність і подальший розвиток жаргону молодіжних груп антисуспільної спрямованості як у місцях позбавлення волі, так і в суспільстві. Сьогодні кримінальний жаргон став не тільки засобом спілкування злочинців. Його вплив ми відчуваємо і в повсякденному житті.

Ще одним проявом кримінальної субкультури є нанесення на тіло татувань кримінального змісту. Це характеризує внутрішній світ особи, інформує про злочинну «кваліфікацію», кількість засуджень до позбавлення волі, про місце в неформальній субкультурній ієрархії. Деякі татуювання видають належність носія до певної касти злочинців — вбивць, грабіжників, хуліганів, наркоманів та ін. Окрім комунікативної функції, знання кримінально-злочинського жаргону («фені», «блатної музики») і нанесення специфічних кримінально-субкультурних татувань, ці відзнаки злочинного світу відіграють роль засобів самоствердження, адаптації і самовідбиття засуджених у місцях позбавлення волі, ототожнення їх з певною кастою злочинців.

Зважаючи на вищевикладене, можна дійти висновку про те, що засуджені включаються в неформальні зв'язки від самого моменту прибуття в установу виконання покарання або місце попереднього ув'язнення і їх життя, соціальні ролі-функції і відносини всередині малих груп засуджених у період відбування покарання регламентовано не тільки (а в деяких випадках — не стільки) формальними нормами, а кримінальними субкультурними нормами та правилами. Порушення цих норм спричиняє застосування до винного певних санкцій — від зниження його соціального статусу в кримінальній ієрархії до нанесення тілесних ушкоджень і навіть вбивства.

Небезпека кримінальної субкультури на сучасному етапі полягає у постійному впливі її на свідомість осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, у зв'язку з чим йде процес стабілізації антисуспільної настанови з впливаючими з цього наслідками, у посиленні її імперативності, тобто набуття кримінальною субкультурою рис обов'язковості для багатьох категорій засуджених. Тобто кримі-

нальна субкультура має суттєвий вплив на соціально-психологічні стани і поведінку засуджених у місцях позбавлення волі і інколи виступає як одна з умов вчинення злочинів засудженими в процесі відбування покарання у вигляді позбавлення волі — від втеч, тілесних ушкоджень і самоушкоджень до вбивств.

Кримінально-злочинські традиції і звичаї є тим фундаментом, на якому закріплюється досвід попередніх поколінь злочинців, що забезпечує його спадковість і сприяє стимулюванню злочинної поведінки серед осіб, що підпадають під вплив кримінальної субкультури в місцях позбавлення волі, їх подальшій професіоналізації і консолідації. Норми кримінальної субкультури зберігають у злочинності стабільність, можливість до відтворення, укріплюють її (злочинність) у боротьбі з соціальним впливом.

§ 4. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі

Злочинність у місцях позбавлення волі хоча й специфічна, але ж частина всієї злочинності. Тому її запобігання також повинно здійснюватися на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

У літературі цілком справедливо відзначається, що установи виконання покарань повинні повертати суспільству повноцінну особу, а не остаточно калічити її. Тим більше, що відповідно до ст. 3 Конституції України діяльність держави, її органів і посадових осіб повинна утверджувати і забезпечувати права і свободи людини, гарантувати їх.

Що стосується спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в місцях позбавлення волі, то його напрями і заходи досить різноманітні і мають як загальний, так і конкретний, цілеспрямований характер та спираються на багатий вітчизняний і світовий досвід.

Кримінологічна профілактика запобігання злочинності в місцях позбавлення волі включає заходи щодо втручання у кризові ситуації, зменшення практичних можливостей вчинення злочинів, боротьби з кримінальною субкультурою, а також залучення громадськості до запобіжної роботи і надання допомоги жертвам злочинів.

Відомо, що втручання у кризові ситуації як комплекс різноманітних заходів щодо стримання злочинних проявів припускає нейтралізацію і розв'язання міжособистісних (групових) конфліктів засуджених за

допомогою набору специфічних для місць позбавлення волі засобів роботи суб'єктів запобіжної діяльності. До них можна віднести:

1) здійснення постійного оперативного (у тому числі і за допомогою технічних засобів) контролю за криміногенними зонами в установах виконання покарань, де найбільш часто і у певний період виникають типові (і в той же час специфічні для кожної установи) негативні явища, які сприяють виникненню і розвитку напружених міжособистісних (групових) конфліктів або особливого психічного стану засуджених, що загрожує вчиненням злочинів;

2) проведення комплексних профілактичних операцій в установах виконання покарань за участю всіх підрозділів. Як відмічається в аналізі роботи із забезпечення нагляду та ізоляції засуджених в установах виконання покарань, послаблення організації нагляду та безпеки, незадовільна організація обшукової роботи, тобто послаблення заходів втручання в кризові ситуації стали причинами різкого збільшення вживання засудженими спиртних напоїв, наркотичних речовин;

3) реалізацію заходів протидії професіоналізації та консолідації злочинців, особливо тих, хто відбуває покарання за насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, а також серед жінок і молоді. Виправдали себе в цьому напрямі такі заходи, як комп'ютерний облік інформації про засуджених осіб, руйнування угруповань засуджених зі злочинною орієнтацією, підтримка і використання наявних угруповань з позитивною спрямованістю, створення «режимних загонів» за участю засуджених тощо;

4) забезпечення психологічної підтримки засуджених, які прибувають у місця позбавлення волі, особливо в період пенітенціарної адаптації, орієнтування їх на свідомий вибір позитивного шляху відбування покарання; своєчасне блокування неформальних стосунків із засудженими з антисуспільною спрямованістю;

5) вдосконалення постпенітенціарної практики контролю, зокрема створення спеціальної служби з нагляду за особами, які звільнилися з місць позбавлення волі, та надання їм підтримки і допомоги;

6) вжиття необхідних заходів щодо виявлення осіб, які потребують психологічного, клініко-психіатричного або іншого обстеження з метою блокування і усунення відхилень, які травмують психіку.

Реалізація заходів, які б максимально зменшували практичні можливості вчинення злочинів у місцях позбавлення волі, передбачає перш за все усунення організаційно-управлінських, контрольних-наглядових, інформаційних, оперативно-розшукових та деяких інших недоліків,

які сприяють вчиненню злочинів. Для цього необхідні: а) організація належного оперативного обміну інформацією між різними підрозділами установ виконання покарань про угруповання і «елітні» прошарки засуджених, які є потенційними джерелами негативного впливу і насильницьких дій; б) недопущення перевищення фактичного контингенту засуджених над лімітом, розширення наявних і будівництво нових, сучасних установ виконання покарань, які відповідали б міжнародним стандартам утримання і поведження із засудженими; в) своєчасне виявлення учасників конфліктів, професійний аналіз їх психологічних особливостей, пошук методів впливу на конфліктні ситуації без використання дисциплінарних і каральних заходів, гласне інформування засуджених про наслідки і санкції, які застосовувалися до винних; г) впровадження групової профілактики злочинів, тобто розроблення механізму саморегуляції у спеціально або стихійно створених групах з метою управління розвитком криміногенної ситуації (групова психотерапія, групові заняття, соціогієна, психогієна, аутотренінг, проповіді тощо); ґ) соціотехніка, тобто проведення заходів щодо спеціального управління групами засуджених — руйнування малих груп, включення до групи засудженого, який може запобігти розвитку конфлікту, поєднання різних за установками груп шляхом поставлення спільної мети, для досягнення якої потрібні спільні зусилля та ін.; д) переорієнтація суб'єктів криміногенної ситуації засобом інформування про дійсні обставини; е) роз'єднання учасників криміногенної ситуації за допомогою обмеження або повного виключення особистих стосунків; є) використання інформації оперативних апаратів слідчих ізольаторів про злочинну діяльність засуджених; ж) підвищення рівня і вдосконалення методів проведення індивідуальної профілактики злочинів, особливо із засудженими, які схильні до втеч, уже вчиняли злочини в місцях позбавлення волі, систематично або злісно порушують режим відбування покарання, мають психічні аномалії, є хронічними алкоголіками, наркоманами; з) своєчасне формування служб нагляду та безпеки, укомплектування їх досвідченими кваліфікованими кадрами, забезпечення їх спеціалістами та технічними засобами і обладнанням.

Адміністрації установ виконання покарань надзвичайно складно запобігати вчиненню злочинів у місцях позбавлення волі через існуючу серед засуджених кругову поруку і підкорення їх злочинським законам. Як уже зазначалося, злочинські закони і традиції — це своєрідний неформальний регулятор «іншого життя». Характерно, що особи, які ніколи до засудження не стикалися з «правилами» поведінки за-

суджених, починають їх засвоювати з моменту надходження до слідчого ізолятора, проходять так звану «пропуску». Але й тоді, коли засуджені поступають до установ виконання покарань, продовжується їх оброблення професійними злочинцями під різними приводами. Так здійснюється поступовий перехід до злочинського способу життя і поведінки з неофіційною системою стосунків. І цей процес активно відбувається не тільки в місцях позбавлення волі, а й поза їх стінами.

Консолідація зусиль широкої громадськості у вирішенні проблем пенітенціарної системи, у тому числі у запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі, передбачає тривалу та добре організовану роботу, створення відповідних громадських структур, поширення кримінологічної інформації про стан злочинності в місцях позбавлення волі, їх причини і умови, про мотиви злочинів, осіб злочинців і потерпілих, про умови відбування покарання взагалі, налагодження взаємодії і координації між різними державними, громадськими і релігійними суб'єктами запобіжної діяльності в установах виконання покарань. Поінформована і активна громадськість є основною складовою демократичного суспільства.

У статтях 160–162 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачаються основні форми участі громадськості у виправленні засуджених і запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі. Такими є: спостережні комісії, служби у справах неповнолітніх, шефство трудових колективів та громадських організацій над установами виконання покарань. Зазначені форми в цілому виправдали себе, хоча багато в чому їм не вистачає наполегливості, знання дійсного буття засуджених, взаємовідносин з адміністрацією установ виконання покарань, відповідальності і принциповості у роботі. Необхідно підняти їх на новий рівень відповідно до сучасних поглядів на роль пенітенціарної системи в цивілізованому суспільстві.

Можуть існувати й інші форми участі громадськості, не передбачені чинним кримінально-виконавчим законодавством.

Певну роль у запобіганні злочинності в місцях позбавлення волі відіграють релігійні організації. Багато із засуджених — віруючі люди. Церква, релігія з їх основними постулатами ненасильства, милосердя, співчуття, терпіння здатні сформувати такі відносини, які зможуть допомогти в подоланні духовної кризи, вирішенні міжособистісних і групових конфліктів, життєвих проблем і взагалі поступово підточувати кримінальну субкультуру. Крім того, деякі релігійні організації ведуть добровільну роботу серед засуджених, надають їм матеріальну допомогу.

Отже, активізація традиційних і впровадження нових форм участі громадськості у справі підвищення виховної роботи серед засуджених сприяють підвищенню рівня запобіжного потенціалу в місцях позбавлення волі.

Відвернення злочинів та їх припинення переносяться на ті стадії розвитку злочинної поведінки, які характеризуються або виникненням наміру вчинити злочин, або коли поведінка деяких осіб здатна його викликати, або коли злочин вже почав фактично вчинятися.

Діяльність з відвернення злочинів у місцях позбавлення волі може спиратися на методи нейтралізації криміногенних явищ — деалкоголізацію і девіктимізацію, руйнування кримінальної субкультури, кримінально-правового утримання від вчинення злочинів та методи медико-реабілітаційного характеру. Тут основними запобіжними напрямами є:

– переорієнтація антисуспільної установки особи чи групи осіб (цілеспрямований вплив на осіб, у яких, як стало відомо, виникло рішення вчинити злочин; вплив на осіб, поведінка яких в умовах установ виконання покарань створює підвищену ймовірність вчинення щодо них злочинного посягання тощо);

– активні контрзаходи (оперативне втручання суб'єктів запобігання з метою відвернення насильства, масових заворушень, втеч; створення умов, які унеможливають продовження злочинної діяльності, огляд, обшук, перлюстрація кореспонденції, перевірка посилок і передач, прослуховування телефонних розмов засуджених, виявлення криміногенних зон і угруповань, їх лідерів, «авторитетів», «злочодів у законі» і впровадження відповідних заходів щодо зменшення їх впливу на інших засуджених тощо);

– організаційно-превентивний напрям припинення злочинів (створення спеціальних підрозділів із запобігання найбільш поширеним злочинам, припинення поширення різної дезінформації та чуток, якими вміло маніпулює певна частина засуджених для «відновлення справедливості» або виправдання своїх дій, та ін.);

– спонукальний напрям (цілеспрямована робота адміністрації виправних колоній та громадських організацій по схиленню засуджених до добровільної відмови від злочинів і взагалі відмови від злочинного способу життя, термінова ізоляція конкретних засуджених, переведення до інших загонів або установ виконання покарань та ін.);

– рішуча протидія розвитку злочинної діяльності і настанню більш тяжких її наслідків (затримання, арешт, притягнення до кримінальної відповідальності тощо).

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення і обґрунтуйте поняття «злочинність місць позбавлення волі» та назвіть її кількісно-якісні показники.
2. Які особливості характерні для особи злочинця, що вчинив злочин у місцях позбавлення волі.
3. Назвіть криміногенні явища, які детермінують злочинність у місцях позбавлення волі.
4. Як кримінальна субкультура впливає на криміногенну ситуацію в місцях позбавлення волі?
5. Виділіть у системі запобігання злочинності в місцях позбавлення волі кримінологічну профілактику, відвернення і припинення злочинів.

Розділ 22

ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності

Жіноча злочинність являє собою сукупність злочинів, які вчиняються жінками, хоча у КК України передбачений тільки один склад злочину (ст. 117), спеціальним суб'єктом якого є тільки жінка (вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини). Жіноча злочинність — складова частина всієї злочинності і підкоряється її загальним закономірностям та змінам. Традиційне ж у кримінології відокремлення і вивчення жіночої злочинності обумовлено тим, що вона має певні особливості. Останні пов'язані як із біологічними, так і значною мірою із соціальними факторами, які, визначаючи місце жінки в суспільстві, відбиваються на формуванні її свідомості, обмежують коло її зовнішніх зв'язків і життєву активність, тип реагування на криміногенні прояви зовнішнього середовища.

Взагалі жіночій злочинності — порівняно з чоловічою — притаманні такі риси, як більша стабільність її кількісно-якісних показників, певна структурна одноманітність, менші агресивність, жорстокість, вандалізм тощо. Звичайно, історично змінюються соціальні умови, гострота реагування держави на недопустимі форми поведінки, у зв'язку з чим змінюється і кримінологічна характеристика жіночої злочинності.

Рівень жіночої злочинності значно нижчий за чоловічу і її питома вага у структурі злочинності в цілому становить приблизно 17 %. Має місце деяке зниження рівня жіночої злочинності: якщо у 1996 р. було виявлено близько 59 тис., у 2000 р. — 46 тис., у 2001 р. — понад 38,5 тис., у 2005 — 2006 рр. відповідно — 33 478 і 28 057, у 2007 р. — 27 256 жінок, які вчинили злочини. Зниження динаміки злочинності жінок пояснюється низкою обставин: скорочення населення, міграція, декриміналізація деяких злочинів та ін. Злочинність дівчат складає до 6 %.

Жіночій злочинності властиві певні особливості, зокрема, переважну частину в її структурі займають такі корисливі злочини, як крадіжка чужого майна, обман покупців та замовників, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Переважна більшість цих злочинів безпосередньо стосується тієї роботи, яку виконують жінки (промисловість, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут, освіта, охорона здоров'я, культура, соціальне забезпечення, сільське господарство, підприємницька діяльність тощо).

Жінки дедалі впевненіше займають в управлінському апараті, державних установах і організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційних та адміністративно-господарських повноважень, що впливає на рівень, структуру і динаміку злочинності.

Насильницькі злочини не є характерними для жіночої злочинності і найчастіше вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Але останніми роками виявляється негативна тенденція до різкого зростання кількості жінок, які притягаються до кримінальної відповідальності за тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи, корисливо-насильницькі злочини (грабіж, розбій), за злочини, пов'язані з наркотиками. І хоча питома вага цих злочинів у структурі жіночої злочинності поки що невелика, але за певних умов вона може збільшуватися.

В умовах соціально-економічних негараздів, які значною мірою впливають на соціально-психологічний стан сімейно-побутових відносин і виникнення сімейного неблагополуччя, зростають тяжкі насильницькі злочини в сім'ї. Мотивами вбивств і тяжких тілесних ушкоджень стають прагнення вирішити проблемні ситуації, конфлікти; помста, ревності, корисливість, страх тощо.

Жертвами сімейно-побутових злочинів стають подружжя, діти, сусіди, співмешканці, родичі, друзі та знайомі. За деякими спостереженнями, в організації вбивств родичів на замовлення, як це не дивно, «пріоритет» належить жінкам.

Жіночий злочинний професіоналізм характерний для таких видів злочинів, як крадіжка, шахрайство, створення або утримання місць розпусти і звідництва та інші. Жінки-злочинниці опановують нові кримінальні професії: торгівля наркотичними засобами, торгівля людьми тощо. Рівень рецидиву злочинів серед жінок — до 10 %.

Питання про місце алкоголю в системі факторів, що мають помітний зв'язок зі структурою жіночої злочинності, є тепер особливо актуальним, оскільки в алкогольній полон потрапляють дедалі більше жінок. Характеризуючи вплив алкогольної обтяженості на види та форми злочинної поведінки, слід зазначити, що агресивні злочини невластиві жінкам-алкоголічкам.

Дослідженнями виявлена специфіка мотивів, які лежать у генезі кримінальної поведінки. Встановлено, що агресивно-хуліганські мотиви мають невелику питому вагу. Частка вбивств у групі злочинниць-алкоголічок нижча, ніж у злочинниць без таких ознак. Особливе місце серед вбивств при обтяжуючих обставинах, які вчиняють жінки-алкоголічки, посідає вбивство з корисливості. Цільова спрямованість вчинків таких злочинниць — це задоволення потреби в алкоголі. Майно, речі, коштовності йдуть на придбання алкогольних напоїв. Заради алкоголю вчиняються крадіжки, грабежі. Значну групу злочинів, які вчиняють жінки-алкоголічки, становлять крадіжки чужого майна. Тут характерним є ненасильницький спосіб заволодіння ним.

Після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі багато жінок стають соціально неадаптованими, особливо зараз (самотність, відсутність житла і роботи, сімейних і родинних зв'язків, надії на майбутнє). Наслідком цього є рецидив злочинів.

Вивчення особи жінки-злочинниці має важливе значення для пізнання причинно-наслідкових зв'язків, які лежать в основі жіночої злочинності і забезпечують застосування відповідних попереджувальних заходів. Даній категорії осіб властиві як *деякі загальні* для всіх злочинців риси, *так і специфічні*, що виділяє їх з основної маси правопорушників. На думку дослідників, біологічні особливості жінок, обумовлюючи або в деяких випадках обмежуючи кількісні показники окремих видів злочинів, не виступають головними у поясненні детермінації злочинів. І все ж не можна не враховувати те, що жінки виявляються, наприклад, менш захищеними психологічно від різних ускладнень в їхньому житті. Основну масу злочинниць, які перебувають у місцях позбавлення волі, становлять жінки віком від 20 до 40 років, що пов'язано зі зміною соціального статусу жінок, їх соціальною незахищеністю, безробіттям,

посадовим становищем та становищем у сім'ї. Понад третина жінок одружені, інші — незаміжні або вдови. Для жінок-злочинниць характерна середня і середня спеціальна освіта. Зростає кількість злочинниць, які мають вищу освіту. Освітній рівень жінок завжди був вищий за такий у чоловіків, що взагалі характерно для населення нашої країни.

Переважає більшість жінок працездатні. Серед них робітниці і працівниці у галузі сільського господарства становлять близько половини; незначною є кількість службовців і тих, хто навчаються. Збільшується група злочинниць, які працюють у сфері підприємницької діяльності.

Серед засуджених збільшується частка іноземок і осіб без громадянства, що пояснюється, зокрема, незаконним проникненням емігрантів в Україну.

Що стосується *кримінально-правових рис* засуджених жінок, то частка раніше судимих становить переважну більшість. Спеціальний рецидив найбільш поширений серед жінок-алкоголічок. Переважній більшості засуджених призначено покарання у вигляді позбавлення волі від одного до п'яти років.

Одними з найбільш поширених *морально-психологічних рис* жінок-злочинниць є алкогольна і наркотична залежність, дезадаптованість. Аналіз рецидивної злочинності жінок-алкоголічок і наркоманок свідчить про те, що під впливом алкоголю і наркотиків зростає кількість судимостей, настає соціальна деградація особи, формується стійка психологія паразитизму, яка веде до нових злочинів. Більшість із засуджених, особливо неодноразово, втрачають зв'язок із сім'єю, дітьми, роботою, не мають житла, взагалі засобів до існування. Соціальна доля жінки-злочинниці є драматичною.

■ § 2. Причини та умови жіночої злочинності

Кримінологічна характеристика жіночої злочинності, її помітні істотні відмінності від чоловічої свідчать про вплив на них явищ біологічного характеру. Щодо ролі біологічних факторів у формуванні особистості людини, в тому числі особи злочинця, висловлюються різні думки. Тому природною є постановка проблеми біологічної відмінності жіночої злочинності від чоловічої. Ще у XIX ст. представники соціологічної школи у кримінології пояснювали менші злочинні прояви у жінок як їх фізичною слабкістю, так і відчуженням від гро-

мадського життя, замкненістю у колі сімейних обов'язків. Ясна річ, фізичні можливості для реалізації наміру вчинення, наприклад, насильницького злочину в жінки, як правило, більш обмежені порівняно з чоловіком. У ході сімейно-побутових чи іншої природи суперечностей жінка звичайно не може завдати чоловікові істотної шкоди. Але в той же час не слід забувати про те, що для жінок типовим є вчинення злочинів із заздалегідь обдуманим наміром. Давно було зазначено, що заздалегідь обдумане вбивство припускає відсутність боротьби з боку жертви і тому воно більш легке для фізично слабкішої статі. Що стосується вчинення корисливих злочинів жінками, то тут фізичні можливості істотної ролі не відіграють.

Певне відокремлення жінки від інтенсивного соціального життя, без сумніву, стимулює зростання жіночої злочинності. Але тенденція до подальшої емансипації жінки, більш активна її участь у матеріальному і духовному процесі життєдіяльності ведуть до соціального «перероблення» жіночої природи, деформації і деморалізації її особи. Жінка стає більш схильною вирішувати життєві проблеми шляхом вчинення злочину.

Прихильники антропологічної школи у кримінології наполягали на тому, що відмінність кримінологічних показників жіночої і чоловічої злочинності обумовлена генетичною природою жінки, певною мірою «біологічною її недорозвиненістю». Зараз, мабуть, ніхто не заперече, що біологічні і психічні властивості жінки відіграють певну роль у формуванні її особистості. Більшість сучасних дослідників схильні стверджувати, що особистість — це соціально-біологічний продукт епохи. Особистість людини постійно формується (вдосконалюється або деградує) під впливом біологічних, психологічних і соціальних обставин. Суспільство, щоправда, контролює головним чином соціальні реакції людини на зовнішні подразники і віддає пріоритет у причинному комплексі жіночої злочинності соціальним факторам. Дійсно, злочинна поведінка жінки, як і її правомірна поведінка, визначена наперед зрештою не її біологічною статтю, а соціальними умовами. Наше життя зовсім недосконале і сприяє не тільки законослухняній поведінці. Як показують численні приклади, жінка все більше засвоює ті форми суспільної поведінки, котрі раніше були прерогативою чоловіків. Негативні стандарти поведінки, характерні для злочинців-чоловіків (зловживання спиртними напоями, наркотиками, паразитизм, аморальність, бездуховність тощо), стають дедалі частіше притаманними і жінці-злочинниці.

Отже, *біологічні особливості жінок* (порівняно з чоловіками), визначаючи або у деяких випадках і обмежуючи кількісно-якісні показники окремих видів злочинів, самі по собі не виступають як причина їх вчинення. Розглядати феномен жіночої злочинності, як і її малопоширеність, тільки крізь призму її біологічної обумовленості навряд чи правильно. Це мало що дає для її розуміння і для організації боротьби з цим негативним явищем.

Що стосується природжених або набутих з часом — різних за природою — тілесних і духовних вад, спадкових аномалій і хвороб, деяких акцентуацій особистості, то вони, зрозуміло, обтяжують формування і пристосування до життя особи взагалі і жінки зокрема. Але й вони у більшості самостійно теж не можуть бути «володарями» вибору варіантів її поведінки. Поєднані з несприятливими соціальними умовами виховання та існування, ці аномалії сприяють формуванню таких сталих рис і уявлень особи, які у конкретній ситуації визначають вибір злочинного шляху задоволення потреб і досягнення життєвої мети. Походження жінок-садисток, жорстоких вбивць, особливо небезпечних рецидивісток, свідомість яких знаходиться десь на межі неосудності, є все ж рідким явищем, хоча випадки такі трапляються. Але це винятки.

У кримінологічній літературі зазначається, що *головними негативними явищами, з якими пов'язана жіноча злочинність та її різновиди, є:*

- зростання напруженості у суспільстві, конфліктності і ворожнечі між людьми;
- поширення таких явищ, як пияцтво, алкоголізм, аморальність, наркоманія, психопатія, проституція, бродяжництво, жебрацтво тощо;
- істотне послаблення основних соціальних інститутів і у першу чергу сім'ї;
- більш інтенсивна участь жінок у суспільному виробництві.

Несприятлива соціально-економічна обстановка в Україні спричинила погіршення морально-психологічного стану суспільства. Жінки набагато вразливіші до цих змін, які безпосередньо негативно впливають на виробничу і сімейно-побутову сфери. Апатія, нігілізм, цинізм, втрата віри у майбутнє превалюють у свідомості більшості людей, сприяють зростанню ворожнечі, обману, користолюбства, виникнення гострих криміногенних ситуацій. Буття і свідомість співвідносяться тут у діалектичній єдності.

Споживацтво, інфантильність, аморалізм, проституція, бродяжництво, жебрацтво, психічні і соматичні захворювання та інші негативні

явища, на жаль, все більше уражають жінку. Багато жінок-злочинниць вчинили злочини у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. У країні зафіксований факт зростання поширення наркотиків та збільшення кількості їх споживачів. Наркоманки без певних занять створюють велику криміногенну небезпечність, оскільки для задоволення своїх потреб вони не мають інших засобів, крім проституції і злочину. Більше половини з них — це особи, які не працюють і не навчаються.

Кримінологічні дослідження свідчать про те, що поєднання негативних соціальних рис характеру з нервово-психічними захворюваннями (у межах осудності) ускладнюють соціальну адаптацію і можуть сприяти вчиненню злочинів.

Сім'я, сімейно-шлюбні, сімейно-побутові відносини посідають важливе місце у житті жінок. Сім'я глибоко впливає на формування особи жінки, її як позитивної, так і негативної поведінки. У злочинниць чітко простежується зв'язок між сімейним неблагополуччям і анти-суспільними проявами. Сімейне неблагополуччя виявляється перш за все у поєднанні таких обставин, як деформація сімейних зв'язків і стосунків; низький культурний, загальноосвітній і професійний рівень; примітивне коло інтересів, які нерідко стають домінуючими і переходять в антисуспільні; викривлення моральних і правових поглядів тощо. Деякі дослідження свідчать про високу спадковість антисоціальних властивостей. Існує причинна залежність між сімейним неблагополуччям і характеристикою особи майбутніх правопорушниць і злочинниць. Деякі з них у 16–17 років мають тільки кілька класів освіти або лише в колонії навчилися читати.

Насильство у сім'ї притаманне не тільки низьким соціальним верствам населення. Воно має місце і у так званих благополучних сім'ях. Страх перед самотністю, економічна незахищеність — причини того, що сімейне насильство залишається латентним, безкарним, тривалий час і спонукають жінку до насильницької дії.

Міцність і стабільність сімейно-побутової сфери є обставинами впливу позитивного характеру на напрям думок і поведінки жінки. Порушення у цій сфері, послаблення контролю, втрата нею регулюючих функцій, сімейний дискомфорт негативно впливають на жінку і ведуть до зміни її ролі і обов'язків у сім'ї. Сьогодні в Україні кожна десята жінка не має сім'ї і живе самотньою; значна частина розлучених або удови. Майже половина неодружених жінок, які живуть окремо від родичів, — віком до 30 років. Третина самотніх жінок мають вік 30–49 років. Такі порушення демографічної структури складу жінок неминуче

відображаються на багатьох інших соціальних явищах, у тому числі і на жіночій злочинності. Кримінологи давно зауважили, що злочинна діяльність жінки обумовлюється її найближчим оточенням, особливо близькими їй чоловіками. У бізнесі жінки дуже залежать від них.

Розпад сім'ї, особливо після засудження жінки до позбавлення волі, — це особиста трагедія, яка часто веде до десоціалізації і деградації жінки. Психічні стереотипи, соціальні зв'язки жінок руйнуються швидше і глибше, ніж у чоловіків. Утрата життєвих стимулів, невіра у краще майбутнє, справедливість, добро призводять до продовження злочинної діяльності.

Емансипація, поступове втілення у життя демократичних принципів та деякі інші соціальні обставини сприяли більш активній участі жінок у виробництві і громадському житті. Як вже зазначалося, у багатьох галузях народного господарства, науки, охорони здоров'я, мистецтва, культури, освіти тощо жінки становлять більшість працюючих. Немало жінок обіймають різні керівні посади, займаються підприємництвом і бізнесом.

Відомо, що соціалізація людини здійснюється через засвоєння нею певних законів, моральних вимог, системи цінностей. В основу певної системи цінностей, з якою зіткнулася сучасна жінка, покладені гроші, особиста вигода, збагачення за будь-яку ціну тощо. Хабарництво, крадіжки, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, шахрайство з фінансовими ресурсами, корупція стали нормою життя. За цих несприятливих соціально-економічних і психологічних умов виникає безліч криміногенних ситуацій, у яких — зі своєї чи чужої волі — опиняються працюючі на різних посадах жінки. Орієнтація на егоїстично-споживацькі цінності, скрутне матеріальне становище, тривога за майбутнє сім'ї, мінливі перипетії бізнесу, мотиви престижу, бажання розбагатіти, позбавитися обов'язків породжують і сприяють зростанню корисливої, корисливо-насильницької і насильницької злочинності.

Разом з тим багато жінок виконують тяжку і малокваліфіковану роботу. Непрестижність праці, відсутність належної освіти і кваліфікації, недостатній інтелектуальний рівень, соціальна безперспективність, сімейно-побутові негаразди тощо негативно впливають на фізичний і психічний стан жінок. За даними деяких кримінологічних досліджень, більша частина жінок-бродяг раніше були зайняті на тяжких, малокваліфікованих роботах, а п'ята частина жінок, засуджених до позбавлення волі, не мали взагалі будь-якої кваліфікації.

Малозабезпеченість і незабезпеченість сімей, члени яких і самі часто є безробітними, стають провокуючим приводом до вчинення злочинів. Високий рівень поінформованості про наявність престижних речей і коштовностей входить у суперечність з можливістю їх законного придбання. Ця суперечність нерідко вирішується шляхом вчинення корисливих злочинів (крадіжки, шахрайство тощо).

Слід підкреслити: не сама по собі історично обумовлена тенденція більш активної участі жінок у суспільному житті породжує і сприяє зростанню жіночої злочинності. Визначальними при вчиненні злочинів виступають соціальні суперечності і поєднані з ними негативні явища та процеси.

Злочинність жінок обумовлюється: 1) пропагандою у засобах масової інформації культу грошей, багатства, насильства, жорстокості, сексуальної свободи, романтизації злочинного світу; 2) недоглядами в роботі суб'єктів боротьби зі злочинністю; 3) недоліками роботи в системі пенітенціарних установ тощо. За статистичними даними, частина злочинів учиняється саме внаслідок негативного впливу.

§ 3. Запобігання жіночій злочинності

Запобігання жіночій злочинності — невід'ємна частина системи запобігання злочинності взагалі. Вона також здійснюється на двох рівнях: загальносоціальному і спеціально-кримінологічному.

Загальносоціальне запобігання жіночій злочинності — це завдання соціально-економічної та політичної систем країни вжити обґрунтованих, ефективних, комплексних, конкретних, реальних за часом заходів щодо вдосконалення тих відносин, які стосуються проблеми становища жінки у нашому суспільстві.

Спеціально-кримінологічне запобігання жіночій злочинності складається із заходів кримінологічної профілактики, відвернення злочинів та їх припинення.

Кримінологічна профілактика злочинів. Важлива роль у радикальному зниженні жіночої злочинності належить передбаченню і своєчасному випередженню виникнення і поширення криміногенних явищ, які можуть детермінувати або детермінують злочинність жінок. Профілактика випередження включає широкий комплекс заходів: соціально-економічних (забезпечення жінки роботою і заробітною платою, підвищення її освіти і кваліфікації, допомога сім'ї тощо); ідеологічних

(захист моральності, гідності і честі жінки, поліпшення адаптаційних можливостей тих, хто відбуває покарання у місцях позбавлення волі, боротьба з кримінальною субкультурою тощо); соціально-виховних, які перешкоджають виникненню, поширенню і рецидиву криміногенних явищ зовнішнього середовища, де відбувається фізична і моральна деформація жінки (рання сексуальна деморалізація, розпад сім'ї, позашлюбна народжуваність, відмова від виховання дітей, розумова відсталість та ін.); лікувально-профілактичних (наприклад, рання діагностика та виправлення різних психічних аномалій, психопатій, вдосконалення системи соціально-трудової адаптації жінок з такими відхиленнями психіки, патронаж тощо). Слід зазначити, що проведення кримінологічної профілактики випередження жіночої злочинності потребує значних матеріальних та інших ресурсних витрат.

Ще багато негативних суспільних явищ у сучасному житті не можуть бути усунуті тими заходами, які є зараз у розпорядженні суспільства. Це реальний факт і на нього необхідно зважати. Єдино можливий засіб профілактичного впливу на такі явища — обмеження їх криміногенного впливу. Обмеження криміногенного сімейного неблагополуччя, віктимності, кримінальної субкультури, пияцтва, наркоманії, бездоглядності дітей, бродяжництва, жебрацтва — шлях до скорочення злочинності жінок.

За сучасних умов важливого значення набувають питання усунення детермінант злочинної поведінки жінок. До речі, суспільство не може похвалитися успішним знищенням найбільш поширених негативних явищ, що супроводжують людство. Навпаки, все більше жінок уражаються цими антисуспільними явищами.

Криміногенні явища, що детермінують жіночу злочинність, як відомо, розрізняються залежно від соціального рівня суспільних відносин: від недоліків, пов'язаних з порушеннями у сімейно-побутовій сфері конкретних осіб чи груп населення, до криміногенних явищ і процесів, що охоплюють значний прошарок населення.

Отже, компетентні органи повинні максимально конкретизувати заходи щодо профілактики криміногенних явищ у певні строки. Невдачі у проведенні профілактики злочинів, які вчиняють жінки, можуть свідчити як про неадекватність використання засобів, так і про неналежний для цього час. Надати допомогу жінкам, які відбувають строк позбавлення волі, або тим, що вже відбули покарання, або конкретним неблагополучним сім'ям набагато легше, ніж, наприклад, підвищити соціальний контроль за виконанням жінками їх сімейних ролей чи

усунути серед них пияцтво, наркоманію, проституцію тощо. Тому на-прями запобігання злочинності взагалі потребують розроблення ціло-вих програм щодо запобігання саме жіночій злочинності.

Профілактика захисту ставить за мету створення достатнього за-хисту і безпеки матеріальних цінностей і особи, а також зовнішні пере-шкоди для такого посягання (наприклад, введення особливого порядку придбання і реалізації цінностей, усунення віктимного стану певних осіб, негайне реагування на насильство в сім'ї тощо).

Відвернення злочинів. Головне завдання відвернення злочинів по-лягає в тому, щоб не допустити їх вчинення з боку певних осіб чи груп, у яких виник чи є вже сталим намір на вчинення злочину, або їх по-ведінка свідчить про можливість такого розвитку подій. Це стосується перш за все тих жінок, у яких склалася несприятлива конкретна жит-тева ситуація в сім'ї чи на виробництві, або які ведуть аморальний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, наркотиками тощо. Крім того, ефект запобігання злочинам може дати тяжка, але необхід-на робота з жінками-рецидивістками, бродягами, проститутками та ін. Індивідуальна робота щодо запобігання злочинам з боку жінок по суті не відрізняється від такої ж діяльності серед чоловіків — потенційних злочинців, але й тут є своя специфіка. Робота щодо відвернення жіно-чої злочинності повинна охоплювати ті сфери життєдіяльності жінок, які формують їх негативні риси і найчастіше викликають намір вчини-ти злочин. Це сім'я, побут, виробництво. Заходи протидії злочинній мотивації складаються із заходів переорієнтації антисуспільної уста-новки, тобто створення та підтримання на належному рівні спеціальних економічних і соціально-психологічних програм, які розраховані на те, щоб жінка у соціальній групі одержувала б більш-менш повне задо-волення необхідних для нормальної життєдіяльності потреб, і заходів активної протидії. Мета останніх — активно протидіяти криміногенній обстановці, ситуаціям, створювати такі умови, які б усували або об-межували поширення тієї чи іншої злочинної мотивації. До заходів індивідуального запобігання злочинам можна віднести заходи пере-конання, примусу, застереження, допомоги. Ці заходи досить різно-манітні і для їх здійснення повинні залучатися різні суб'єкти запобі-гання злочинності.

Припинення злочинів. Для запобігання незакінченим злочинам можуть використовуватися заходи спонукання, обережності або актив-ного втручання. Заходи спонукання здійснюються з метою досягнення добровільної відмови від продовження злочинної діяльності (своєчас-

не виявлення розпочатої злочинної діяльності, спонукання винних до добровільної відмови, проведення органами внутрішніх справ різних оперативних заходів щодо виявлення антигромадських елементів, пропаганда законодавства про добровільну відмову, усунення умов, які безпосередньо сприяють вчиненню злочину, та ін.). Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають саму можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності (наприклад, посилення патрулювання громадських місць, зміна режиму роботи особи, виклик до міліції з поясненням причин антигромадської поведінки, вирішення міжособистісних стосунків мирним шляхом тощо). Заходи активного втручання — це оперативна робота відповідних державних органів і громадських організацій щодо припинення розпочатого злочину, який не встигли попередити (затримання під час вчинення незаконних дій, притягнення жінок до кримінальної відповідальності за інші закінчені посягання, арешт та ін.).

Зрозуміло, що ефективність заходів припинення злочинів, які вчиняють жінки, потребує наявності добротної оперативної інформації, технічної оснащеності і професіоналізму співробітників правоохоронних органів і громадських формувань.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Виявіть з використанням опублікованих статистичних даних особливості кількісно-якісних показників жіночої злочинності.
2. Які криміногенні явища впливають на жіночу злочинність?
3. Що характерно для особи жінки-злочинця?
4. Чим пояснюється той факт, що у структурі жіночої злочинності відбуваються негативні зміни?
5. Назвіть спеціально-кримінологічні заходи запобігання жіночій злочинності.

Розділ 23

РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика рецидивної злочинності

Кримінологічне поняття «рецидивна злочинність» тісно пов'язане з кримінально-правовим поняттям «рецидив злочину». Термін «рецидив» походить від латинського слова *recidivus* і означає те, що повертається, повторюється, тобто повторний прояв чогось. У статті 34 КК України рецидивом злочинів визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин. Такий рецидив дістав назву легального. Залежно від характеру вчинених особою злочинів, кількості судимостей у злочинця, ступеня суспільної небезпечності злочинів, що входять до рецидиву, легальний рецидив класифікується за такими видами: загальний і спеціальний рецидив, простий і складний (багаторазовий), пенітенціарний.

На противагу легальному рецидиву в кримінологічній літературі конструюється інше поняття рецидиву, коли особа повторно вчиняє злочин (або низку злочинів) незалежно від кримінальних та кримінально-процесуальних наслідків першого злочину. Отже, *кримінологічний рецидив злочинів* — це повторне вчинення нового злочину осо-

бою, яка раніше вчинила злочин, незалежно від наявності у неї судимості. Кримінологічне поняття рецидиву дозволяє виділити повторні злочини, вчинені особами, до яких за різних обставин заходи кримінально-правового впливу взагалі не вживалися; які мають непогашену або незняту судимість; судимість яких погашена чи знята; щодо яких застосовані за попередні злочини інші, некримінальні покарання або заходи правового впливу. Отже, рецидивна злочинність з точки зору кримінології — це сукупність повторних злочинів.

Розгляд рецидивної злочинності як єдиного цілого передбачає необхідність виявлення її загальних кількісно-якісних показників. За деякими даними, кількість злочинів, учинених особами, які раніше вже вчинили злочини, зросла у 1973–1998 рр. більш ніж у 2,8 разу. У 1995–1998 рр. питома вага рецидиву до кількості розслідуваних кримінальних справ становила у середньому близько 19 %. Що стосується абсолютних показників рівня рецидивної злочинності, то щорічно реєструється від 60 тис. до 80 тис. повторних злочинів. За даними кримінально-правової статистики, рівень рецидиву становив у 2000 р. майже 80 тис., у 2001 р. — понад 70 тис., у 2005 р. — майже 75 тис., а у 2006 р. — понад 68 тис. злочинів, у 2007 р. — більше 74 тисяч. З урахуванням латентної злочинності можна припустити, що дійсний рівень рецидивної злочинності в Україні є вищим за наведені дані.

Аналіз структури рецидивної злочинності та її змін також свідчить про негативні тенденції: зростання у цілому тяжких, особливо тяжких насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів, крадіжок, у тому числі із квартир, хуліганств. Узагалі в Україні кожний четвертий злочин вчиняється особами з кримінальним минулим і майже кожен другий злочин є тяжким. У структурі рецидивної злочинності «лідують» корисливо-насильницька і корислива злочинність, і це пояснюється тим, що більшість рецидивістів орієнтуються на ті злочини, вчинення яких приносить швидку наживу. Найбільш незахищеними і кримінально доступними стали квартири громадян, крадіжки з яких та розбійні напади на які стали загальним лихом в Україні. Разом з тим у середньому кожний десятий злочин припадає на крадіжки майна із магазинів, фірм, баз, складів, інших приміщень. Як свідчить практика, зграї рецидивістів, які часто формуються ще у місцях позбавлення волі, тривалий час безкарно обкрадають сільські магазини, корівники, птахоферми тощо.

За кримінологічними дослідженнями, почастишали випадки рецидивних злочинів, учинених у групі. На факт підвищення профе-

сіоналізму і організованості рецидивних угруповань вказують і кримінологи країн СНД (Росії, Білорусі). Деяке зниження групового рецидивізму в Україні може свідчити не про дійсне його зменшення, а про підвищення рівня організованості і захищеності злочинних груп від їх виявлення і покарання.

Переважає більшість рецидивістів — чоловіки. Кількість жінок серед рецидивістів невелика. Серед тих, хто раніше вчинив злочин по лінії карного розшуку, певна частина рецидивістів має три і більше судимостей; значна частина рецидивістів перебувала під адміністративним наглядом. Але не всі, навіть неоднократні, рецидивісти стають «авторитетами», лідерами злочинних груп, «блатними» і засвоюють, як зазначається в літературі, риси професійних злочинців.

З числа чоловіків і жінок шлюбного віку помітно більше несімейних. Сім'ї у засуджених до позбавлення волі, особливо жінок, часто розпадаються (приблизно кожна третя), а фактичні шлюбні відносини підтримуються десь у половини засуджених.

Дослідження особи рецидивістів минулих років і сучасності свідчать про те, що загальними їх рисами є соціальна дезорганізація, соціопатія, відчуження від людських цінностей, перекручені уявлення про нормальні людські стосунки, моральна занедбаність, алкоголізація, наркотизація, імпульсивність, конфліктність. Це в основному рецидивісти старшого покоління, неоднократні «відсидки» яких довершують портрет патологічної, аморальної, хронічно хворої соматично і психічно, асоціальної людини. З досягненням 45–50-річного віку «кар'єра» рецидивістів, як правило, завершується, їх злочинність набуває примітивного, часто ситуативного характеру, поєднується із здобуванням коштів на спиртні напої, наркотики. Багато рецидивістів не мають постійного місця проживання, засобів до існування, позитивних соціальних зв'язків, сім'ї тощо. Особливо драматичною є доля жінок-рецидивісток, ресоціалізація яких проблематична.

З точки зору соціальної оцінки одержані при дослідженні рецидивістів дані дозволяють зробити висновок про те, що цих людей характеризує чітко виражена антисуспільна установка особи. Соціальний зміст цієї установки становить наявність у свідомості і поведінці рецидивістів таких усвідомлених антисуспільних поглядів і звичок, як корисливі і паразитичні прагнення, зневажливе ставлення до людей і суспільного ладу, небажання виправлення і адаптації.

Типові загальні і специфічні кримінологічні риси особи злочинців-рецидивістів дозволяють групувати цих осіб. За типом стійкості і спря-

мованості антисуспільної установки у кримінологічній теорії розрізняють три основних типи рецидивістів.

Рецидивісти антисуспільного типу. Цю групу становлять найбільш небезпечні, кримінально активні, злісні злочинці. До них можна віднести особливо небезпечних рецидивістів, неоднократних рецидивістів, рецидивістів-гастролерів, лідерів кримінального середовища, «злочинців у законі», злочинних «авторитетів», «блатних».

Рецидивісти ситуативного типу. Для даної групи характерним є рецидив злочинів залежно від криміногенної ситуації, під значним впливом якої і вчиняється новий злочин. Зазначеному типу рецидивістів притаманні нестійкість ставлення до соціальних цінностей, відсутність більш-менш сталих моральних принципів, примітивність поглядів, імпульсивність реакцій тощо. До цієї групи належать рецидивісти, які вчиняють різнорідні злочини, рецидивісти-неповнолітні та ін.

Рецидивісти асоціального (деградованого) типу. Характерним для цієї групи є тип особи з фактичним розпадом особистості. У таких осіб відмічаються втрата основних життєвих позицій, суспільно корисних зв'язків, глибока соціальна дезадаптація, що є наслідком зловживання алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами, психічних відхилень, тяжких хронічних соматичних захворювань. Через похилий вік і тривале перебування у місцях позбавлення волі, примітивізм потреб та інтересів, фізичну неспроможність вчиняти складні за задумом злочини такі особи вчиняють дезадаптивні злочини — дрібні крадіжки, хуліганство тощо.

Таким чином, стан рецидивної злочинності в Україні в період соціально-економічного і політичного реформування можна оцінити як несприятливий. Він погіршується внаслідок дуже повільного зниження первинної злочинності.

■ § 2. Причини та умови рецидивної злочинності

Рецидивна злочинність визначається наперед загальними причинами та умовами, що породжують і сприяють їй, і специфічними причинами та умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, умовами постпенітенціарного періоду, які впливають на вчинення саме повторних злочинів.

Отже, причини та умови рецидивної злочинності — це комплекс взаємодіючих детермінант, пов'язаних з несприятливим зовнішнім середовищем і особою злочинця, які обумовлюють продовження злочинної діяльності.

Специфічні причини та умови (детермінанти) рецидивної злочинності можна поділити на три групи:

– детермінанти, пов'язані з першою судимістю, першим вчиненням злочину особою;

– детермінанти, обумовлені процесом відбування покарання, особливо покарання у вигляді позбавлення волі;

– детермінанти, які впливають на постпенітенціарну адаптацію.

Детермінанти, пов'язані з першим засудженням, першим вчиненням злочину, загальні і для первинних, і для повторних злочинів. Соціально-економічні обставини у країні, особливості сімейного виховання, вплив найближчого оточення, засобів масової інформації, соціально-психологічні передумови становлення особи (нахили, темперамент, психічні хвороби і аномалії, криміногенні акцентуації тощо), конкретні життєві ситуації — усе це формує особу з її системою установок і особливостями характеру. Взаємозв'язок цих факторів виступає безпосередньою причиною будь-якого умисного злочину, в тому числі й рецидивних злочинів.

Вплив на рецидив злочинів другої групи детермінант, які пов'язані з негативними явищами у процесі відбування покарання у вигляді позбавлення волі, відомий. Позбавлення волі характеризується моральними, психологічними та матеріальними збитками для засудженого, внаслідок чого принижується його соціальна цінність і підвищується відчуження особи від суспільства. У колоніях перебувають переважно працездатні молоді люди. Близько половини засуджених мають вік до 30 років. Після 5–7 років безперервного перебування у переповнених виправних установах настають необоротні зміни психіки. Понад третина тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення послаблених чи зруйнованих пристосувальних механізмів. За відсутності такої допомоги вони поповнюють ряди рецидивістів. Жінки, засуджені на тривалий строк ув'язнення, у своїй більшості втрачають віру в себе, для них вирок означає проведення у місцях позбавлення волі найбільш активного періоду життя. Не маючи надії на дострокове звільнення, ці особи поступово деградують як у соціально-моральному відношенні, так і щодо додержання вимог режиму відбування покарання. У них поступово розпадаються сім'ї, втрачаються соціально важливі зв'язки, руйнується особистість.

Теоретично головне призначення режиму відбування покарання — це виховний вплив на засуджених, а примусова регламентація їх способу життя привчає засуджених до порядку, свідомого додержання встановлених правил поведінки, дисциплінує їх, виховує потребу до праці, повагу до закону, правил співіснування, почуття колективізму та інші позитивні якості. Подібні вимоги режиму дозволяють припустити, що режим створює можливості для виявлення, формування та розвитку позитивного потенціалу особи. Дійсність, однак, відкидає ці сподівання, хоча позитивні приклади були (колонія А. Макаренка, експерименти у Швеції, деяких штатах США). Але через те що все в місцях позбавлення волі спрямоване на жорстке регламентування життя людини до дрібниць і тим самим убиває в неї потяг до творчості, у засуджених прокидається усвідомлений або стихійний протест проти задушливих умов. Слід враховувати також існування неофіційних правил кримінальної субкультури, яка протистоїть режиму. Таким чином, ізольованість людини від нормального суспільства призводить до криміногенних наслідків, зокрема до рецидиву злочинів. Недарма склалася думка, що «тюрма — школа злочинності», «наші тюрми є головним джерелом епідемії злочинності», «рецидив має переважно пенітенціарну природу», «чим раніше людина вчиняє злочин, за який її поміщують у місця позбавлення волі, тим імовірніше, що вона знову вчинить злочин» тощо. Із загальної кількості осіб, які щороку засуджуються в Україні до позбавлення волі, більше половини раніше вже відбували покарання.

Третя група детермінант рецидивної злочинності залежить від попередніх груп причин та умов і безпосередньо впливає із складної для вирішення проблеми соціальної адаптації звільнених із місць позбавлення волі, розв'язання питань їх працевлаштування, побуту, реабілітації, контролю, допомоги.

Головна мета соціальної адаптації — ресоціалізація особи. Під ресоціалізацією розуміють процес виправлення засуджених, формування у них законослухняної поведінки, стимулювання людини на вироблення таких життєвих установок, які відповідають соціальним нормам. Цей процес, як уже було показано, при виконанні покарання ще має багато негативних рис і наслідків. Істотні недоліки характеризують його і після звільнення засудженого з місць позбавлення волі. Практика свідчить про те, що десоціалізована особа майже не піддається ресоціалізації. Як показали дослідження минулих років, більше половини звільнених від покарання не змогли і не бажали адаптуватися до трудових колективів внаслідок того, що не подолали надто високих, на їх думку, вимог ко-

лективу щодо дисципліни праці, правил співіснування, професіоналізму, освіти, норм поведінки, бар'єру відчуження членів колективу, конфліктів, які виникали у колективі через їх появу, тощо.

Особливо гостро питання працевлаштування постало сьогодні, і проблеми, з ним пов'язані, ще більше поглибилися. В умовах ринкових відносин зникла та опіка над засудженими, що була характерна для 70–80-х років ХХ ст. Відсутність можливості працевлаштуватися, справжньої допомоги з боку держави, декваліфікованість, руйнування сімейних відносин, хронічні хвороби, часто — втрата місця проживання та інші негаразди є детермінантами рецидивної злочинності.

Повторному вчиненню злочинів сприяють недоліки, пов'язані з системою контролю за поведінкою тих, хто відбув покарання, з боку органів внутрішніх справ, які здійснюють профілактичний і адміністративний нагляд. Не виключено, що велика завантаженість співробітників органів внутрішніх справ, особливо дільничних інспекторів міліції, роботою з небезпечним контингентом, відсутність належної допомоги з боку місцевих органів влади та інші недоліки впливають на якість і результативність профілактичного і адміністративного контролю та нагляду і ведуть до повторної злочинності.

Має місце недостатня робота й інших суб'єктів попередження рецидивної злочинності, права та обов'язки яких щодо контролю за особами, звільненими від відбування покарання, зазначені у статтях 115–120 Виправно-трудового кодексу України.

Перелічені групи детермінант, безперечно, створюють умови рецидивної злочинності, але вони не виключають суб'єктивного фактора — людину. Становлення рецидивістів на злочинний шлях залежить від них самих. Не слід робити із рецидивістів тільки жертв соціальних обставин або недоглядів у діяльності відповідних державних органів та громадських організацій. Багато з них вчиняють злочини повторно не випадково, не ситуативно, а свідомо, звично, наполегливо. Прикладів тому безліч.

§ 3. Запобігання рецидивній злочинності

Рецидивна злочинність — складне явище, що (як і злочинність взагалі) притаманне людському суспільству, має свої закономірності і не може бути викорінене в найближчі часи. Максимум можливого у боротьбі з нею — зменшення її до певних розмірів, утримання на

контрольованому рівні, здійснення ефективного контролю з боку суспільства за її станом та заходами боротьби з нею. Основне завдання протидії рецидивній злочинності зводиться до необхідності довгострокової, послідовної, комплексної, контрольованої боротьби з нею. Для ефективної боротьби зі злочинністю взагалі і рецидивом зокрема потрібні не тільки каральні, а й запобіжні заходи, спеціальне реформування, у тому числі і реформи у пенітенціарній сфері. Ці заходи мають бути спрямовані на вдосконалення суспільних відносин з метою створення всіх необхідних політичних, економічних і соціальних умов для задоволення духовних і матеріальних інтересів людини та кожної сім'ї. Все це сприяє, як свідчить вітчизняний досвід, поступовому усуненню негативних явищ і процесів, що породжують, відновлюють рецидивну злочинність і впливають на її зростання.

Спеціально-кримінологічне запобігання рецидивній злочинності — це безпосередня протидія причинам і умовам, що її породжують або їй сприяють, формують сталу антисуспільну, деструктивну установку в злочинців, послаблюють контроль над їх свідомою поведінкою, провокують повторні злочинні прояви, а також запобігання і припинення на будь-якій стадії розпочатого злочину і ресоціалізація та адаптація осіб, що відбули покарання. Воно складається з таких трьох головних напрямів протидії рецидиву: кримінологічної профілактики, відвернення і припинення.

Кримінологічна профілактика — це головним чином випереджальний напрям запобігання рецидивній злочинності. При його здійсненні боротьба з нею виноситься на ранні стадії соціалізації особи. Правопорушення і злочинність неповнолітніх є важливим джерелом рецидивної злочинності. Її запобігання необхідно починати із запобігання первинній злочинності неповнолітніх. Треба рішуче усувати недоліки у професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді; вживати заходів щодо зменшення впливу негативних умов мікросередовища, які є досить складною справою сьогодення; нейтралізувати сімейне неблагополуччя, де формуються стійкі криміногенні риси майбутнього рецидивіста; заборонити деморалізуючу пропаганду в засобах масової інформації цинічної позиції щодо шляхів досягнення особою матеріальних благ, сексуальної свободи, задоволення розбещених потреб за будь-яку ціну і в будь-який спосіб тощо. Ліквідація недоліків, що негативно впливають на первинну і повторну злочинність, повинна стати результатом загального оздоровлення і вдосконалення мікросередовища.

Запобігання рецидивній злочинності неможливе без підриву і руйнування кримінальної «блатної» субкультури, традиції і звичаї якої суперечать загальним людським цінностям і спрямовані на тримання особи в злочинних тенетах. Саме існування і впровадження злочинської субкультури у свідомість і поведінку засудженого сприяють його криміналізації, взаємному «кримінальному зараженню» злочинців, протидіють виправленню особи. Настав час розробити і впровадити дійові заходи протидії кримінальній субкультурі у місцях позбавлення волі.

Істотним резервом запобігання рецидивізму злочинів є подальше вдосконалення правоохоронної діяльності, зокрема своєчасне виявлення і розкриття злочинів, неухильне забезпечення принципів невідворотності і більш суворого покарання злочинців за новий злочин. На жаль, ці принципи не завжди виконуються послідовно на практиці. Багато злочинців через різні обставини звільняються від покарання або засуджуються на незначні строки позбавлення волі, що викликає обурення такою несправедливістю не тільки суспільства, а й навіть інших засуджених.

Важливу роль у запобіганні новим злочинам відіграє пенітенціарна і постпенітенціарна робота виправних установ і органів внутрішніх справ. Як зазначалося, саме позбавлення волі і місця відбування покарання значною мірою сприяють десоціалізації засудженого. Безумовно, потребують докорінної перебудови умови відбування покарання у виправних установах. Тому нагальною потребою пенітенціарного реформування є гуманізація системи відбування покарання, орієнтація її на попередження і моральне оздоровлення засуджених. Очевидно, що першочерговим завданням є приведення її у відповідність до Конституції України і норм міжнародного права, що відповідало б законодавству і моралі цивілізованого суспільства (кардинальна зміна умов тримання засуджених, зняття невиправданих обмежень, руйнування кримінальної субкультури, злочинної консолідації тощо).

З метою підвищення рівня постпенітенціарного запобігання рецидивній злочинності заслуговують на увагу пропозиції багатьох авторів щодо розроблення закону «Про вдосконалення постпенітенціарної системи», де законодавчо визначалися б обов'язки державних органів, громадських організацій із соціальної адаптації засуджених; створення державної постпенітенціарної системи опіки з метою надання допомоги і підтримки засуджених до позбавлення волі; впровадження патронажної служби, яка проводила б і соціальну роботу та здійснювала нагляд за звільненими, надаючи їм психопедагогічну, психотера-

певтичну, наркологічну, психіатричну, медичну, правову та матеріальну допомогу, що б сприяло зменшенню соціального відчуження; максимального стимулювання участі органів місцевого самоврядування, громадських і релігійних організацій, спілок, рухів, соціальних груп, партій, окремих громадян у соціальній адаптації звільнених.

Істотне значення для запобігання рецидивній злочинності має адміністративний нагляд за певною категорією осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Відповідно до ст. 2 Закону України від 1 грудня 1994 р. «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» такий нагляд строком від одного до двох років устанавлюється з метою попередження злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них. Адміністративний нагляд встановлюється судом і являє собою систему тимчасових примусових заходів спостереження і контролю за поведінкою звільнених, який здійснюється органами внутрішніх справ. Утім потребують вдосконалення як сам інститут, так і практика адміністративного нагляду, усунення формалізму в його здійсненні, підвищення індивідуальної ресоціалізаційної роботи з особами, які реально можуть вчинити новий злочин, насиченість періоду адміністративного нагляду позитивними обов'язками піднаглядного (наприклад, пройти курс лікування, навчання, відновити сімейні зв'язки, працевлаштуватися тощо). Запобігання рецидивній злочинності можуть сприяти комплексні заходи соціального контролю і соціальної допомоги, неформальне проведення і дійсна зацікавленість у долі звільненого з місць позбавлення волі з боку правоохоронних органів, органів влади, трудового колективу, сім'ї. Досвід свідчить про те, що там, де проявляється активна і реальна турбота про долю засуджених (при їх наполегливому прагненні розпочати нове нормальне життя), там є позитивні результати у запобіганні злочинності.

Специфіка запобігання рецидиву з боку осіб, умовно засуджених або засуджених з відстрочкою виконання вироку чи відбування покарання, умовно-достроково звільнених, пов'язана головним чином з наявністю випробного строку. По суті, випробний строк встановлюється заради запобігання вчиненню злочину. Це досягається саме загрозою збільшення покарання у разі вчинення нового злочину, а також активною участю громадськості і трудових колективів у відповідній виховній роботі з метою закріплення результатів виправлення і залучення засуджених до чесного життя (статті 117–119 ВТК). На жаль, останнім часом зазначений вид соціального контролю практично не діє.

Особливу увагу слід звернути на відновлення серйозної профілактичної роботи з такими складними категоріями осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як психічно хворі, хронічні алкоголіки і наркомани, психопати, соціопати та ін. Ступінь їх соціальної запущеності, характер судимостей, поведінка у місцях позбавлення волі і після звільнення, психічна і соматична обтяженість, оточуюче середовище роблять діяльність з профілактики рецидиву злочинів майже безперспективною. У цьому разі вкрай важливим є функціонування в кожній області центрів соціальної адаптації і ресоціалізації, які включають соціально-психологічну і наркологічну служби, що деякою мірою сприятиме зменшенню гостроти проблеми постпенітенціарного періоду.

Відвернення та припинення рецидиву злочинів. В основі запобігання рецидивній злочинності лежать заходи переорієнтації антисуспільної установки осіб, які звільняються від відбування покарання; активна протидія рецидиву; організаційно-превентивна робота.

Кримінологічні дослідження показують, що значна група рецидивістів учиняє нові злочини у перші дні або місяці перебування на волі. Можна сказати, що певна частина звільнених після відбуття покарання у вигляді позбавлення волі виходить на волю з наміром продовжити злочинну діяльність і часом не приховує своїх поглядів. Отже, відвернення рецидиву зводиться до того, щоб спонукати тих, хто відбуває покарання, і тих, хто звільняється від нього, відмовитися від продовження злочинної діяльності. Зрозуміло, що для переорієнтації установки на продовження злочинної поведінки на позитивні наміри необхідна система конкретних групових і індивідуальних заходів, які сприяли б вибору засудженим альтернативного, позитивного шляху свого життя.

Активна протидія рецидиву являє собою рішучі дії щодо схилення осіб до добровільної відмови від продовження злочинної поведінки, роз'єднання злочинних угруповань та ізоляції лідерів, «авторитетів», організаторів, контролю за додержанням правил і обмежень адміністративного нагляду з притягненням винних у його порушенні до відповідальності, соціальної і матеріальної допомоги тим, хто має твердий намір відмовитися від продовження злочинної діяльності, тощо.

Організаційно-превентивна робота передбачає коло заходів, спрямованих на більш результативну організацію постпенітенціарної практики боротьби з рецидивною злочинністю. З метою надання державної і громадської допомоги доцільно створювати благодійні фонди для засуджених; відкривати безкоштовні нічліжки для безпритульних;

більш широко залучати до процесу ресоціалізації релігійні організації, соціальні групи, окремих громадян; налагодити в країні через засоби масової інформації за допомогою і підтримкою громадськості контр-пропаганду злочинної діяльності; протидіяти залученню у злочинну діяльність неповнолітніх та молоді. До заходів цього напрямку боротьби з рецидивною злочинністю належать також законотворча робота щодо вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного, кримінально-виконавчого законодавства, підвищення рівня оперативно-розшукової роботи з виявлення і припинення злочинної діяльності злісних рецидивістів і професійних злочинців; надійної взаємодії і координації зусиль правоохоронних органів у виконанні програм боротьби з рецидивною злочинністю. Потребує налагодження і вдосконалення міжнародне співробітництво у сфері боротьби з рецидивною злочинністю.

Питання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягає співвідношення понять «рецидив злочинів» і «рецидивна злочинність»?
2. Назвіть основні кількісно-якісні показники рецидивної злочинності в Україні з урахуванням даних кримінально-правової статистики за певний рік.
3. Назвіть відмінності професійної і рецидивної злочинності.
4. Якими є головні соціально-демографічні, кримінально-правові та моральні риси рецидивіста?
5. Як ви вважаєте, чи можлива типологія злочинців-рецидивістів?
6. Перелічіть основні заходи кримінологічної профілактики, відвернення і припинення рецидивної злочинності.

Розділ 24

ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття організованої злочинності

Організована злочинність не вписується в рамки групової і рецидивної злочинності, що відомі вітчизняному кримінальному законодавству. За своєю суттю — це таке вкрай негативне самостійне явище, як злиття різних видів злочинів у єдину діяльність. Окремі суспільно небезпечні діяння при цьому — лише певні операції більш складної злочинної діяльності. Тут мова йде про систему багаторівневих, стійких злочинних зв'язків, які призводять до концентрації суспільно небезпечних діянь.

Стрижень організованої злочинності становить корисна мотивація поведінки окремих осіб і соціальних груп. Скарність, жадібність, жага збагачення, порушення загально визнаних принципів розподілу національного доходу штовхає їх на пошук різних неправомірних засобів для задоволення своїх підвищених зазіхань, на оволодіння непомірними багатствами. Мета організованої злочинності полягає в отриманні за будь-яку ціну постійної значної наживи.

Незважаючи на переважну корисну спрямованість організованої злочинності, вона разом з тим нерідко межує з насиллям, найбільш

тяжкими його формами — вбивствами, завданням тілесних ушкоджень, вимаганням, незаконним позбавленням волі, тощо. Насилля стає при цьому свого роду прийомом у конкурентній боротьбі злочинних груп між собою, заходом залякування і фізичного усунення «небажаних людей», свідків, журналістів, політичних діячів. Члени багатьох організованих злочинних груп, як показує практика, добре озброєні. Вони за першої ж необхідності готові скористатися будь-якою зброєю, яка в них є.

Організовані злочинні угруповання не можуть існувати без широкої корупції представників державних, господарських, контролюючих органів. У цьому випадку йдеться не про співучасть останніх у конкретному злочині, а про потенційну можливість чинити дії або утриматися від дій, вигідних учасникам цих злочинних угруповань, про непряме сприяння їм, прихильне до них ставлення.

Організована злочинна діяльність існує в Україні в галузі економіки, фінансово-банківській справі, зовнішньоекономічній торгівлі, підпільному виготовленні і збуті спирто-горілчаних виробів, наркобізнесі тощо.

Суб'єктами організованої злочинності виступають члени організованих злочинних угруповань (злочинні групи та злочинні організації). Див. ст. 255 КК України). Їм притаманні: значний склад (причому це не проста група осіб, а своєрідне ієрархічно побудоване злочинне об'єднання); стійкість, згуртованість, розподіл ролей між їхніми членами; зорієнтованість на спільну тривалу злочинну діяльність, її планування, розподіл сфер впливу, наявність систем захисту від державного і соціального контролю, інформаційна і технічна забезпеченість.

З урахуванням перелічених характерних ознак організованої злочинності її можна визначити таким чином. *Організована злочинність являє собою згуртування кримінального середовища в масштабі певного регіону, окремої галузі господарства (її виробничих об'єднань) або в деяких сферах управління шляхом утворення стійких, згуртованих, ієрархічно побудованих злочинних угруповань (співтовариств), зорієнтованих на тривалу спільну злочинну діяльність з метою здобування постійних значних доходів, часто із замаскованим використанням економічних і організаційних структур, а також корумпованих елементів державного апарату.*

§ 2. Кримінологічна характеристика організованої злочинності

Кримінологічна характеристика організованої злочинності в Україні з перших років її незалежності не відрізнялась усталеністю. Окрім того, її облік був недосконалим з багатьох усім відомих причин. Тому в подальшому в нашому підручнику кримінологічна характеристика цього різновиду злочинності буде приведена за останні 4 роки.

Так, наприклад, у 2003 р. судовими органами країни було розглянуто 816 кримінальних справ, за злочинами, вчиненими організованими групами, та 25 справ — злочинними організаціями. Всього 841 кримінальна справа. Засуджено 1071 чоловік.

У 2004 р. приблизно така картина: було розглянуто 653 кримінальних справи, засуджено 1 279 чоловік.

Дані про виявлені організовані групи та злочинні організації у 2006 і 2007 рр., надані департаментом інформаційних технологій МВС України, показано у таблиці.

Т а б л и ц я

Кримінологічна характеристика організованої злочинності

Роки	2006 р.	2007 р.
Виявлено організованих груп і злочинних організацій, з них:	466	420
загальнокримінальної спрямованості	305	268
економічної спрямованості	161	152
з корумпованими зв'язками	26	13
з міжнародними зв'язками	28	29
у сфері зовнішньоекономічної діяльності	7	7
у фінансово-кредитній системі	50	61
у сфері приватизації	7	6
у паливно-енергетичному комплексі	14	13
у системі АПК	17	11
у металургійній промисловості	4	3
сформовані на етнічній основі	6	12
Тривалість дії ОГ і ЗО		
До одного року	356	307
До двох років	75	70
Від 3-х до 6-ти років	32	41
Більше 6-ти років	3	2
Виявлено осіб, які вчинили злочини у складі ОГ і ЗО	1754	1628

Як повідомлялося у пресі, серед осіб, які втягнуті в орбіту організованої злочинності, зустрічаються люди: зрілого і молодого віку; значно матеріально забезпечені; ділки тіньової економіки; кримінальні авторитети; чиновники-хабарники; безчесні працівники контролюючих і правоохоронних органів; колишні військовослужбовці, які вибились з правоохоронних органів; безробітні спеціалісти-виробники; валютчики; контрабандисти; люди високої кваліфікації, які обіймають відповідальні посади в апараті управління і мають широкі ділові зв'язки та ін.

Що ж стосується їх морального обличчя, то для них характерні такі риси, як правовий нігілізм, неповноцінна правосвідомість, відкидання морально-соціальних цінностей, поглинаюче прагнення до збагачення.

Викликає тривогу політизація вітчизняної організованої злочинності. Її організатори і керівники мають на меті розширити не тільки свою економічну, а й політичну владу шляхом проникнення в ешелони влади з тим, щоб там були «свої люди», щоб певні політичні структури лобіювали їхні інтереси.

■ § 3. Причини та умови організованої злочинності

Організована злочинність в Україні в цілому детермінується рядом різнопланових факторів, серед яких слід назвати такі: кризові явища в економіці; розрив господарських зв'язків; деформація зовнішньої торгівлі; тривалі взаємонеplateжі; помилки у процесі приватизації державного майна; слабкий контроль за діяльністю комерційних банків; поява спільних змішаних акціонерних товариств за участю фізичних і юридичних осіб, економічна репутація деяких із них іноді породжує сумніви; зріст «тіньової економіки», бартерних угод; непрозорість паливно-енергетичного ринку та ін.

«Тіньова економіка» — це виробництво, споживання, обмін і розподіл матеріальних благ і коштів, які не враховуються офіційною статистикою і не контролюються суспільством. Мова йде про економічну діяльність, яка суперечить чинному законодавству і має характер нелегальних господарських зв'язків. Діє вона, звичайно, не в інтересах України, а всупереч їм. До тіньового сектору широко вливаються мільярди гривень, необхідних державі. Вони крутяться поза банківським обігом.

Глибоке коріння в економіці країни пустив бартер (прямий і через посередників). Значна його поширеність завдає істотної шкоди, сприяє процвітанню організованої злочинності.

Особливу роль у визріванні організованої злочинності відіграють корупція та її найбільш небезпечний прояв — хабарництво. Згубний вплив корупції, тобто зловживання владою в особистих цілях (продажність влади), відчувається у всьому світі. А відбувається це тому, що владні і управлінські повноваження криють у собі велику спокусу для осіб, схильних до протиправного збагачення. Цим користуються учасники організованої злочинності, зближаючись з чиновництвом. Кримінальні структури витрачають на підкуп посадових осіб різного рангу значні суми своїх злочинних доходів.

На стані боротьби з організованою злочинністю негативно відображаються деякі безпосередні причини конкретних злочинних проявів. Маються на увазі негативні явища і процеси нашої діяльності, під впливом яких у свідомості окремих індивідів виникають стійкі антигромадські погляди, які викликають у них високу готовність стати на шлях скоєння суспільно небезпечних діянь. Це є результатом погіршення морального клімату в нашому суспільстві та девальвації моральних цінностей в ньому. Деякі прошарки населення виявилися поглинутими корисливо-здринницькою, міщанською, паразитарною психологією.

І нарешті, в країні існують певні умови, що *об'єктивно сприяють вчиненню організованих злочинів*, а саме: відсутність оптимальних форм і досвіду щодо протидії цьому роду злочинності; поспішне необґрунтоване розчленування великих багатоепізодних і багатосуб'єктних справ, яке не дає можливості встановлювати до кінця всі злочинні зв'язки усередині кримінальних співтовариств, що дозволяє багатьом їх членам уникнути кримінальної відповідальності; невинуватий лібералізм при призначенні покарання, а то і взагалі порушення принципу його невідворотності щодо окремих винних.

§ 4. Запобігання організованій злочинності

Запобігання організованій злочинності передбачає діяльність багатьох державних органів: відповідних комітетів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів, місцевих органів влади.

Мета цієї діяльності зводиться до того, щоб:

– рішуче боротися з факторами організованої злочинності (перелік їх наведений у § 3 цього підручника);

– вилучати із повсякденного життя і процеси нашої дійсності, під впливом яких у свідомості окремих індивідів виникають стійкі анти-громадські погляди (див. § 3);

– викорінити недоліки і помилки, які мають місце при розгляді конкретних кримінальних справ даної категорії.

Подібні справи у наш час розглядають регіональні управління по боротьбі з організованою злочинністю (УБОЗ) у контакті з відповідними місцевими органами прокуратури.

На нашу думку, зазначеним органам *слід перейняти досвід і технології боротьби з організованою злочинністю інших держав, зокрема США* (виділення необхідних фінансових і кадрових ресурсів, використання сучасних методів електронного спостереження, залучення повідомлювачів, поступове, але неухильне накопичення доказів по справі).

Бажано перейняти створення так званих «ударних груп» у складі співробітників слідчих органів та відповідних прокурорів. Такі групи у США утворюються для розслідування діяльності конкретних організованих злочинних груп. Період їх діяльності наперед не регламентується, таким чином вони повинні працювати доти, поки не вирішать поставлені перед ними завдання тактичного і процесуального характеру. При цьому завжди в обов'язковому порядку дотримується баланс між потенціалом, засобами ведення слідства, які є у правоохоронців з повагою до законних прав і інтересів громадян, що потрапили в орбіту правосуддя.

Організована злочинність з часом має дедалі більш загрозливий характер. Вона переступає рамки національних держав і набуває характеру транснаціональної організованої злочинності. А тому, звичайно, міжнародна спільнота не могла не проігнорувати цей факт.

За останні роки на рівні ООН прийнято ряд документів, в яких сформульовані стратегічні принципи боротьби з організованою злочинністю. У них, зокрема, проаналізовано національне законодавство окремих країн щодо боротьби з організованою злочинністю і висловлені рекомендації стосовно підвищення його ефективності.

Було визнано за необхідне:

– домовитися між державами про співробітництво у сфері боротьби з організованою злочинністю, практикувати обмін інформацією між відповідними установами держав — сторін цих угод; надавати один одному взаємну правову допомогу;

– зміцнювати технічне співробітництво в різноманітних формах, розширювати консультативні послуги з метою обміну досвідом і новими досягненнями у боротьбі з організованою злочинністю;

– посилити митний, паспортний і транспортний контроль за незаконними міжнародними поставками товарів, які здійснюються організованими злочинними групами;

– створити або розширити банк даних на учасників транснаціональних організованих злочинних груп;

– закликати фінансові установи розширювати допомогу національним, регіональним і міжнародним програмам із запобігання організованої злочинності і боротьби з нею;

– надавати взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя;

– вважати за необхідне криміналізувати «змову» з наміром займатися організованою злочинною діяльністю, розглядаючи її (змову) як «участь (членство) в організованому злочинному угрупованні»;

– вести рішучу боротьбу з «відмиванням» грошей, здобутих злочинним шляхом;

– вживати заходи щодо обмеження банківської і комерційної таємниці;

– заохочувати в порядку, встановленому законом, виявлення підозрілих операцій і донесення про них; розширювати практику замороження або арешту активів, прибутків від злочинів, учинених за кордоном;

– прийняти більш дійові закони щодо боротьби з корупцією, яка значною мірою зумовлює діяльність організованих злочинних угруповань;

– зміцнювати інші механізми міжнародного співробітництва у протистоянні організованій злочинності.

Експерти ООН вважають, що кінцева мета міжнародного співробітництва полягає в тому, щоб: організація і діяльність транснаціональних злочинних організацій була завжди поєднана з підвищеним ризиком; уряди, комерційні структури і система кримінального правосуддя були невразливі для корупції, хабарництва і насильства з боку національних і транснаціональних злочинних угруповань.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю організованої злочинності.
2. Наведіть показники кримінологічної характеристики організованої злочинності в Україні.
3. Які фактори детермінують організовану злочинність у нашій країні?
4. Охарактеризуйте мету діяльності з запобігання організованої злочинності.
5. Якими є актуальні кроки міжнародної спільноти в боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю? Перелічте конкретні рекомендації з цього приводу.

Розділ 25

ПРОФЕСІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття і визначення професійної злочинності

У злочинному світі багатьох країн здавна виявляли себе помітно особи, які багаторазово вчиняли крадіжки, шахрайство та інші корисливі злочини, досягаючи певної майстерності. При цьому вони проявляли впевненість і небажання відмовлятися від такої поведінки, бо вона була для них джерелом засобів існування. Спираючись на свій багаторічний кримінальний досвід, вони розраховували на безкарність. Таких людей почали називати стійкими, професійними злочинцями. Звичайно, цей термін є умовним. Його застосування можна пояснити тим, що стійка злочинна поведінка зовні схожа на будь-яку іншу професійну діяльність.

Професійній злочинності притаманні такі ознаки.

1. Вона має постійний і стійкий характер. Професійні злочинці упродовж тривалого часу багаторазово вчиняють злочини. Це формує в них певну звичку, яка переростає потім у норму поведінки. Кримінальний професіоналізм являє собою різновид свідомо продуманого і в усіх деталях заздалегідь підготовленого соціального паразитизму.

2. Професійним злочинцям притаманна відповідна спеціалізація. Ця ознака виявляється в тому, що у кожного із них є чітка настанова

на певний вид злочинних занять, на вчинення тотожних або однорідних злочинів. Цей контингент різноманітний. Одні займаються квартирними крадіжками, другі — викраденням автомобілів, треті — контрабандою і реалізацією наркотиків, четверті — шахрайством і т. д.

3. Заняття професійною злочинною діяльністю передбачає наявність у її суб'єктів відповідної кримінальної «кваліфікації», тобто необхідних знань, навичок і умінь, що забезпечують підготовку, вчинення і приховування злочинів. За їх допомогою забезпечується впевнене досягнення мети при найменшому ризику бути викритим. Кримінальна кваліфікація відпрацьовується на власному досвіді, а також у процесі постійного спілкування з професіоналами, які мають великий злочинний стаж. Зрештою названі навички і знання доводяться до автоматизму.

Кримінальні професіонали мають на своєму озброєнні відповідний злочинний інструментарій: універсальний набір ключів, спеціально розроблені відмички, сконструйовані в особливий спосіб електродрелі, краплені ігрові карти, верстати для виготовлення різноманітних фальсифікованих документів, бланків, печаток тощо.

4. Як свідчить практика, протиправний прибуток професійних злочинців у наші дні є значним. Найбільш «процвітаючі» кримінальні авторитети за рік-два одержують значні прибутки. Вони своїм злочинним промислом не лише забезпечують своє повсякденне «привабливе» існування, але й накопичують первісний капітал.

5. Для злочинців-професіоналів характерним є прагнення підтримувати зв'язки з антисоціальним середовищем, близьким до їхньої орієнтації. Найбільш тривкі контакти вони встановлюють здебільше зі злочинцями однієї і тієї ж спеціалізації. Систематичне ведення антисоціального способу життя викликає у них природну психологічну потребу в повсякденному спілкуванні зі своїми кримінальними однодумцями.

6. У середовищі професіональних злочинців існує специфічна субкультура: притаманні тільки їм традиції, звичаї, різні неформальні норми поведінки, що не відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам. Кримінальна субкультура відіграє суттєву роль у встановленні і підтриманні професійності.

Серед них поширений свій жаргон. Вони мають прізвиська, що призначені для приховування імен і прізвищ з метою забезпечення конспірації. Вони залишаються за злочинцями навіть і тоді, коли особи змінили своє прізвище і перейшли на нелегальне становище.

Злочинні клани мають спільні грошові фонди («общаки»). Частина цих грошей направляється на надання допомоги заарештованим членам таких угруповань, їхнім сім'ям, витрачається на підкуп потрібних посадових осіб.

Професійна злочинність — це не тільки злочинна поведінка, вона являє собою злочинну діяльність.

Враховуючи наведені ознаки професійної злочинності, її поняття можна сформулювати так: *професійна злочинність — це відносно самостійний вид стійкої систематичної злочинної діяльності, суб'єкти якої, володіючи відповідними спеціальними навичками, знаннями і вміннями, займаються кримінальним промислом по здобуванню основного або додаткового доходу, підтримуючи при цьому зв'язок з антисоціальним середовищем, близьким до їх власної орієнтації, установок і субкультури.*

§ 2. Кримінологічна характеристика професійної злочинності

Офіційна кримінально-правова статистика, на превеликий жаль, не містить повних, безпосередніх відомостей про злочини кримінальних професіоналів та їх особистість. Тому оцінки кількісно-якісних показників професійної злочинності значною мірою мають відносний характер. Їх кримінологічний опис стає можливим завдяки інтерпретації статистичних даних про корисливі і корисливо-насильницькі злочини в цілому і особливо тих, що, як правило, вчиняють професійні злочинці (перелік їх було наведено вище).

Наприклад, у спеціально відібраній групі злочинців було встановлено, що понад 60 % з них не були засуджені, хоча систематично вчиняли злочини протягом двох і більше років. Серед шахраїв виявилось таких десь майже половина, серед кишенькових злодіїв — 15 %.

Непрямо про рівень професійної злочинності можна судити шляхом детального аналізу опублікованих систематичних даних про загальний і особливо спеціальний рецидив, який є очевидною ознакою кримінального професіоналізму. Загальний рецидив корисливих злочинців, слід зазначити, останніми роками є досить високим і коливається у межах від 15 до 20 %.

За даними вибіркового дослідження, більшість сучасних професійних злочинців — це люди молодого і середнього віку. Найбільшу частку серед них складають особи віком 19 — 35 років (77 %).

У складі професійних угруповань переважають чоловіки. Жінки виявляють себе в основному в таких формах кримінального професійного професіоналізму, як шахрайство, наркобізнес, надання кримінальних послуг (придбання і збут викраденого, надання необхідної інформації для виконавців злочинних посягань тощо).

Значну кількість серед кримінальних професіоналів становлять ті, хто не працювали і не навчалися. Кількість таких засуджених останнім часом збільшилася майже в шість разів.

§ 3. Причини та умови професійної злочинності

Професійна злочинність детермінується (породжується) на загальносоціальному рівні криміногенними явищами різного змісту, а саме:

- гострими економічними суперечностями в країні;
- зменшенням можливостей для легального заробітку;
- поширенням випадків, коли покращення достатку громадян здійснюється лише шляхом неправомірної злочинної діяльності;
- тривалим замовчуванням про наявність існування професійної злочинності, що сприяло її подальшому розвитку;
- недооцінюванням державою підвищеної суспільної небезпеки професійної злочинності.

Перелічені чинники призводять до небажаного зростання рівня професійної злочинності.

Що ж стосується безпосередніх причин, які обумовлюють високий ступінь готовності вести злочинний промисел, то серед них слід назвати такі обставини:

- наявність у структурі свідомості деяких людей таких якостей, як користолюбство, зажерливість, намір обманути інших, поживитися за чужий рахунок;
- давня наявність злочинних традицій і звичаїв, що передаються із покоління в покоління;
- розповсюдження ореолу злочинної романтики та переконання в тому, що кримінальної відповідальності можна уникнути, якщо оволодіти певними навичками;
- поява останніми роками значної кількості безпритульних дітей (їх спосіб життя відкриває шлях у злочинний світ).

Сприяють існуванню професійної злочинності деякі умови. Це:

- незадовільна робота слідчих органів у справі своєчасного розкриття злочинів з боку професійних злочинців;
- ліквідація спеціалізованих оперативних підрозділів, що існували раніше, співробітники яких мали значний досвід у розкритті професійних злочинів;
- відсутність в офіційній кримінально-правовій літературі необхідних відомостей про професійну злочинність;
- суттєві недоліки в діяльності адміністрацій місць позбавлення волі з проведення індивідуальної роботи із засудженими, ізоляції кримінальних авторитетів, припинення з їхнього боку спроб залучати до своїх лав інших засуджених (особливо молодих) з метою передавання їм своїх злочинних знань та умінь.

§ 4. Запобігання професійній злочинності

Система запобігання професійній злочинності включає низку різнорівневих заходів, спрямованих на блокування, нейтралізацію та усунення факторів, причин і умов, що її породжують і обумовлюють.

На загальносоціальному рівні ці заходи передбачають усунення дезорганізації українського суспільства, забезпечення належного економічного, соціального і державно-правового розвитку. Подолання загальної затяжної кризи в країні, безумовно, сприятиме запобігання професійній злочинності.

Кримінальному професіоналізму можуть і повинні перешкоджати безпосередньо цільові (*спеціально-кримінологічні*) заходи. Вони передбачають обмеження злочинних традицій і звичаїв; поновлення спеціалізованих підрозділів у системі органів внутрішніх справ по боротьбі з професійною злочинністю; розробка і впровадження системи захисту людей, їх житла і власності; здійснення заходів оперативного характеру (систематичні рейди на вокзалах, в аеропортах з метою виявлення професійних злочинців, які перебувають у розшуку, або захоплення їх у момент вчинення ними злочинів); удосконалення кримінально-виконавчої діяльності місць позбавлення волі; встановлення адміністративного нагляду за професійними злочинцями після відбуття ними покарання з метою контролю за їх поведінкою; складання інформаційного банку даних на професійних злочинців тощо.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Визначте поняття професійної злочинності.
2. Охарактеризуйте кримінологічну характеристику професійної злочинності.
3. Назвіть фактори, які детермінують професійну злочинність.
4. Які причини обумовлюють високий ступінь готовності вести професійний злочинний промисел?
5. Перелічте умови, що сприяють професійній злочинності?
6. У чому полягає запобігання професійній злочинності?

Розділ 26

ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх в Україні

Майбутнє України як правової європейської держави залежить від реалій сьогодення. На жаль, кризові явища в економічній, політичній і соціальній сферах, притаманні перехідному трансформаційному етапу, на якому перебуває наша держава, впливають на кожну людину. Особливо вразливі до всіх негараздів діти. Міжнародно-правові документи, присвячені правам дітей, до яких відносять осіб до 18 років (зокрема, Декларація прав дитини 1959 р. і Конвенція про права дитини 1989 р.), націлюють усі держави на допомогу дітям та їх захист, на створення здорових умов життя та своєчасне розв'язання їхніх проблем. Але відсутність соціально сприятливих умов для саморозвитку дитини в сучасному українському суспільстві часто призводить до девіацій (відхилень) у поведінці підлітка, а потім і до вчинення злочинів.

Злочинність неповнолітніх є загальним поняттям, яке охоплює випадки, коли злочини вчинено особами від 14 до 18 років. У зарубіжній кримінології для характеристики даного виду злочинності часто використовується інший термін — «делінквентність».

Дедалі частіше кримінологи говорять про окрему галузь кримінологічних знань — ювенальну (від лат. *juvenalis* — юнацький) кримінологію, яка вивчає злочинність неповнолітніх, її причини й умови, психологічні особливості неповнолітніх правопорушників і заходи протидії їх злочинам.

Розглянемо деякі кількісно-якісні показники даного різновиду злочинності. Неповнолітніми або за їх участю у 2006 р. вчинено 19,9 тис. злочинів, у 2007 р. — 18,7 тис., що на 4,5 % менше, ніж у попередньому році. Питома вага (структура) злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю у загальній злочинності у 2007 р. склала 7 %.

З 1992 р. динаміка даного виду злочинності постійно знижується. Якщо у 1992 р. було зареєстровано майже 35 тисяч таких злочинів, то у 2007 р. — 19,9 тис. Однак інший показник — судимості, навпаки, зростає. Якщо у 1992 р. було засуджено 11,6 тис. неповнолітніх, то у 2006 р. — 13,9 тис. Із 160,9 тис. осіб, засуджених в Україні у 2006 р., неповнолітні склали 8,7 %. Більшість неповнолітніх була засуджена за тяжкі та особливо тяжкі злочини — 67 %. Частка неповнолітніх від 14 до 16 років серед засуджених неповнолітніх дорівнювала 27 %. Починаючи з 1992 р. кількість 14–15-річних засуджених за скоєння злочинів у загальній кількості засуджених неповнолітніх неухильно зростає. Це свідчить про те, що злочинність щороку стає молодшою.

Стійка тенденція до зменшення кількості виявлених неповнолітніх, які вчинили злочини, може бути пов'язана з декількома чинниками. По-перше, скорочується частка неповнолітніх у загальній кількості населення. По-друге, кримінологи говорять про те, що останніми роками злочини, у тому числі вчинені неповнолітніми, реєструвалися лише тоді, коли було встановлено особу злочинця. По-третє, злочинність неповнолітніх, особливо стосовно злочинів невеликої і середньої тяжкості, є високолатентною.

Слід звернути увагу на той факт, що питома вага неповнолітніх злочинців перевищує питому вагу 14–17-літніх осіб у структурі загальної кількості населення України. Наприклад, у Харківській області в 2005 р. особи віком від 14 до 17 років склали 5 % населення області, а серед виявлених злочинців їх питома вага дорівнювала 9 %.

Найчастіше діти вчиняють такі види злочинів: крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство, незаконне заволодіння транспортними засобами, звалтування, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, тілесні ушкодження. Останніми роками спостерігається збільшення кількості тяжких злочинів, учинених з особливою жорстокістю.

Офіційні статистичні дані свідчать про те, що 30–36 % неповнолітніх скоюють злочини разом із дорослими, 60–75 % — у складі групи недалеко від місця проживання чи навчання 10–15 % вчиняють суспільно небезпечні дії у стані алкогольного сп'яніння.

У 80 % випадків злочинам передують девіантна поведінка: вживання алкоголю, наркотиків, ранні сексуальні стосунки, прояви вандалізму.

Поточна ситуація стосовно злочинності неповнолітніх може бути охарактеризована такими основними фактами та загальними тенденціями: 1) спостерігається помітне зростання кількості насильницьких злочинів та злочинів, скоєних за обтяжуючих обставин; 2) стрімко зростає рівень вживання наркотичних та інших токсичних речовин і, як наслідок, кількість злочинів, пов'язаних із наркотиками; 3) дитяча злочинність стала жорстокішою. Багато в чому це пов'язано з тим, що досить часто агресивна та кримінальна поведінка позитивно відображається у засобах масової інформації, створюючи заплутану картину прийнятних суспільних норм у межах певних молодіжних субкультур; 4) як і загальна злочинність, цей вид злочинності є в декілька разів вищим в урбанізованих регіонах.

За офіційними даними, станом на 2007 р. кількість споживачів наркотиків, які перебувають на медичному обліку, становить понад 170 тис., серед них 5,2 тис. неповнолітніх. Реальна кількість наркоспоживачів і хворих на наркоманію (з урахуванням латентності) сьогодні складає від 1 до 3 млн осіб.

Великою проблемою для України є стрімке зростання бродяжництва та дитячої безпритульності. Ця категорія дітей дедалі частіше стає і жертвами, і злочинцями одночасно: вони втягуються у проституцію і пов'язану з нею торгівлю людьми.

Щодо кримінологічної характеристики особи неповнолітнього злочинця, то у межах даної проблеми розглянемо ті якості та риси характеру, які відрізняють у своїй більшості неповнолітнього злочинця від законослухняних однолітків. У цьому зв'язку потрібно мати уявлення про загальновікові особливості дітей та підлітків, обумовлені процесами фізіологічного і внутрішнього становлення особи.

За соціально-демографічною структурою співвідношення хлопців і дівчат серед злочинів є приблизно 15 : 1. Як і серед дорослих злочинців, більшість неповнолітніх на момент вчинення злочину ніде не працювали і не навчалися.

Для неповнолітніх правопорушників характерними є такі риси морально-психологічної та емоційно-вольової сфери: скептичність

і байдужість щодо інших, відсутність інтелектуальних інтересів, емоційна нестійкість, дуже низький рівень законослухняної поведінки, жорстокість, підозрілість, тривожність, депресивність, низький самоконтроль, гіперзбудженість¹, фрустрація² і низька самооцінка.

Дуже поширеними є орієнтація на зовнішню підтримку і тенденція перекласти відповідальність за вчинки на інших. Це обумовлює домінування таких особистісних рис, як емоційна напруга, невпевненість у собі, підвищена чутливість до думок оточуючих, а також залежність від їх впливу.

На жаль, більшість дітей, які вчинили злочини, не засвоїли у родині уроків моралі, а тому, як правило, неспроможні передбачати негативні наслідки своїх вчинків.

Емпіричні дослідження психологів свідчать про те, що, наприклад, вбивцям властивий високий рівень фізичної агресії, крадіям — непрямой агресії, хуліганам — дратівливості й вербальної агресії, а гвалтівникам — підозрливості.

Щороку збільшується питома вага підлітків із розладами психіки і поведінки. Доволі розповсюдженою є поведінка, характерна для соціопатів — агресивних, вельми імпульсивних осіб, які мають незначну чи не мають жодної поваги до суспільних цінностей. Їм притаманне супер-его: неспроможність до відчуття провини та каяття. Соціопати зростають у сім'ях, де батьки виявляли насилля, не визначали норми поведінки, були непослідовними у своїх діях. Єдиним авторитетом для таких дітей є сила.

Однак відомі і клінічно описані випадки появи соціопатів у практично ідеальних соціальних умовах. Їх патологія полягає у невмінні себе поводити — виконувати прийняті у даному суспільстві норми поведінки, відповідати за свої вчинки і поважати чужі права. Це свідчить про важливу роль біологічних чинників, які визначають поведінку людини.

Часто говорять про те, що до 30 % підлітків є вихідцями із неповних сімей, однак половина або більшість неповнолітніх злочинців мали повну сім'ю. Тому казати про підвищену криміногенність даної обставини видається не зовсім правильним. Інша річ — так звані неблагополучні сім'ї, де відбуваються постійні сварки, конфлікти, бійки, де

¹ Гіпер — префікс, що означає підвищення, надмірність.

² Від лат. *frustratio* — обман, марне очікування — негативний психічний стан, обумовлений неможливістю задоволення тих чи інших потреб. Цей стан виявляється у переживаннях розчарування, тривоги, роздратування, нарешті, відчаю.

батьки зловживають алкоголем, аморально себе поводять, мають досвід вчинення правопорушень або навіть злочинів. Для таких батьків є характерною повна відсутність педагогічних навичок до виховання. За даними вибіркового дослідження, 40–45 % неповнолітніх правопорушників були вихідцями саме з таких родин.

Згідно з кримінологічною типологією злочинців можна відокремити *такі типи неповнолітніх злочинців*: 1) випадкові; 2) ситуаційні; 3) нестійкі; 4) злісні. Більшість неповнолітніх, що вчинили злочини, належать до перших двох типів.

§ 2. Причини та умови злочинності неповнолітніх

На злочинність неповнолітніх передусім впливають загальні криміногенні фактори (на макрорівні), які є наслідком глибинних соціально-економічних, політичних, морально-психологічних суперечностей. Стратифікація суспільства, соціально-економічна нерівність, відсутність реальних можливостей задоволення матеріальних і нематеріальних потреб, бідність, вимушена трудова міграція, смерть батьків, розпад сімей — ось деякі із таких факторів.

Що стосується причин та умов даного виду злочинності, то необхідно виокремити як обставини, що породжують делінквентність у сфері формування особистості, так і ті чинники, які пов'язані з конкретною несприятливою ситуацією.

Зазначимо, що безпосередньою причиною злочинної поведінки неповнолітніх є антисуспільна мотивація (спрямованість) конкретної особи.

Існують багаточисленні пояснення злочинної поведінки дітей, які втілились у відповідних теоріях. Більшість із таких теорій сконцентровані на ролі тих чи інших складових мікросередовища, які негативно впливають на процес соціалізації неповнолітніх. Такі теорії здебільшого можна віднести до соціологічних.

Саме на мікрорівні проблеми в сім'ї, у школі, серед найближчого оточення поєднані з проблемами перехідного віку і здоров'я, призводять до появи серед неповнолітніх великої групи ризику. Як вважають кримінологи різних країн, важко точно визначити кількість таких дітей. Приблизний склад групи ризику — майже 25 % всіх неповнолітніх до 17 років. Саме такі діти найчастіше мають проблеми із законом. До

групи ризику входять безпритульні діти, яких в Україні налічується близько 200 тис.

Розглянемо деякі чинники (причини), під впливом яких формується така особа неповнолітнього, яка зумовлює вчинення злочину (злочинів).

Роль сім'ї у становленні молодої людини є вирішальною. Як підтверджують дослідження українських і західних кримінологів, важливим є емоційний зв'язок дитини з батьками або одним із них. Якщо немає емоційного контакту і прив'язаності у сім'ї, у поведінці неповнолітніх розвиваються різного роду відхилення від норми.

Навіть негативні макроекономічні впливи можуть нівелюватися правильним вихованням. Згуртовані родини, яким притаманні послідовні дії батьків стосовно дітей, ефективний контроль, міцні емоційні зв'язки, можуть подолати несприятливі соціальні умови. Діти, які виховуються у таких родинах, мають відносно невеликі шанси перетворитися на правопорушників.

І навпаки, у зовнішньо благополучній і матеріально забезпеченій родині можуть зростати егоїстичні, бездушні до почуттів інших неповнолітні, які демонструють зневагу до морально-правових правил і норм суспільства, оскільки саме таку поведінку вони спостерігали у своїй сім'ї.

Агресивна поведінка дітей нерідко пов'язана з насильством у родині з боку батьків. Адже дуже часто вона є першим кроком, який призводить до скоєння злочинів. Статистика свідчить, що 70 % батьків, які жорстоко поводитися з дітьми, у дитинстві зазнавали саме такого поводження.

Практичні працівники спостерігають, що неповнолітні злочинці здебільшого відрізнялися жорстоким поводженням із тваринами. Зниження порогу чутливості, бажання отримати насолоду від спостереження страждань «братів наших менших» є серйозним індикатором, що вказує на високу вірогідність повторення такої поведінки щодо людей.

Переважає більшість родин, в яких жили неповнолітні правопорушники, мала ворожу атмосферу: у них переважали брехня, лайки, безчинства, а матеріальний рівень та рівень культури і освіти батьків був низьким.

Ряд негативних факторів у системі загальноосвітньої школи і професійно-технічних закладів, які є найважливішими інститутами виховання дитини, можуть об'єктивно і суб'єктивно призводити до

формування антисоціальної мотивації. До таких негативних факторів належать: відсутність індивідуального підходу до кожного учня як через обтяженість педагогічних працівників, так і низькі фахові здібності деяких із них; сприймання педагогами учнів та їх батьків як джерела отримання додаткового заробітку і внаслідок цього несправедливе оцінювання знань учнів (меркантильний або корупційний підхід); відсутність програм, розрахованих на неоднакові здібності дітей. Ці фактори багато в чому пов'язані з приниженням ролі і місії вчителя в суспільстві, з відсутністю адекватного матеріального стимулювання його роботи.

Серйозно впливає на формування особистості дитини сфера проведення дозвілля. Що стосується неповнолітніх правопорушників, то саме беззмістовне, бездіяльне проведення вільного часу в групі однолітків або старших товаришів разом із пляшкою спиртного, цигарками призводить до того, що такий спосіб життя стає звичкою, потім формує відповідні потреби.

Потреба в самоствердженні за відсутності позитивних нахилів і відповідних можливостей призводить до негативних форм активності.

Велика кількість дітей, яких можна назвати дітьми вулиці, є тим сприятливим фактором, який збільшує їх втягнення у проституцію, насилля, вживання (розповсюдження) наркотиків, торгівлю людьми, трудову експлуатацію.

Особливою криміногенністю відзначаються приміські зони, де близькість до зразків матеріального успіху наштовхується на недостатність доступу до законних засобів його досягнення, що призводить до агресії, до формування сталих підліткових груп кримінальної спрямованості.

Макросередовище може негативно впливати на формування особистості дитини через засоби масової інформації. Інтенсивність інформаційних впливів збільшилася за короткий проміжок часу. Однак найбільш потужні джерела надання інформації (телебачення, газети, радіо, не кажучи вже про Інтернет) у тандемі з рекламними агенціями почали концентруватися на досить вульгарних, примітивних, часом жорстоких зразках масової культури. Деякі з них безпосередньо пропагують насильство, розбещеність. Оскільки для підліткового віку є характерним наслідування поведінки дорослих, то щоденне споглядання і сприйняття саме такої інформації багато в чому утворює перекручений світогляд дитини.

Причини й умови злочинності неповнолітніх більш детально виявляються через відповідні теорії, які набули поширення, перш за все, у зарубіжній кримінології.

Останнім часом все більше поширюються теорії, які акцентують увагу на таких процесах, як «включеність/виключеність» (inclusive/exclusive) як одного із джерел кримінальної та девіантної поведінки. Особи, які підпадають під категорію «виключені» — це ті, хто не має можливостей для нормального існування. Вони становлять соціальну базу різних негативних явищ (алкоголізм, наркотизм, проституція, жебрацтво та ін). «Виключені» є наслідком великої стратифікації суспільства. Наприклад, різниця між доходами багатих і бідних в Україні у 7–10 разів більша, ніж у державах Західної Європи і США. Виключення відбувається поступово, шляхом накопичення труднощів, розриву соціальних зв'язків, дискваліфікації, кризи ідентичності.

§ 3. Запобігання злочинності неповнолітніх

До заходів *загальносоціального* запобігання злочинності неповнолітніх належать дії, спрямовані на підвищення соціального захисту сімей з дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам, реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Вони націлені на зменшення протиріч і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі і суспільстві.

Значну запобіжну роль можуть виконувати школи, центри юнацької творчості, спортивні гуртки і секції, що організують дозвілля підлітків. Слід звернути увагу на можливості громадських організацій (екологічних, просвітницьких) у протидії злочинності неповнолітніх. Великої ваги набуває виховання шанобливого ставлення до пам'яток культури, національних надбань.

До *спеціально-кримінологічного* запобігання потрібно віднести дії (розраховані як на всіх неповнолітніх, так і на їх окремі групи), спрямовані на зменшення негативного впливу криміногенних чинників, а також заходи, скеровані на конкретних осіб з девіантною або злочинною поведінкою з метою недопущення виникнення антисуспільної мотивації.

Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах неповнолітніх» від 24 січня 2005 р., суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх є такі державні органи: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; служби у справах дітей, створені при органах місцевої виконавчої влади; відділи кримінальної міліції у справах дітей органів внутрішніх справ; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; притулки для дітей; служби у справах дітей; суди; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ; спеціальні виховні установи Державного департаменту України з питань виконання покарань; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Прикладом спеціально-кримінологічного запобігання є Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, що схвалена постановою Уряду № 1767 від 20 грудня 2006 р. У ній визначено, що особлива увага приділятиметься запобігання злочинності серед дітей та підлітків. Передбачено також розробку низки інформаційно-методичних матеріалів з питань запобігання дитячій бездоглядності, бродяжництву та жебрацтву.

Заплановано проведення рейдів з метою соціального та правового захисту дітей, запобігання їх безпритульності та бездоглядності. Ці профілактичні заходи дадуть змогу влаштувати безпритульних дітей до закладів соціального захисту та вплинути на дітей, що вживають спиртні напої, наркотичні засоби або психотропні речовини. На жаль, поки що державою фактично не контролюється продаж та масове вживання неповнолітніми алкогольних напоїв, а також їх тютюнопаління. Далеко не повністю використані запобіжні можливості Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.

Допомогою правоохоронцям стане розширення мережі центрів медико-соціальної реабілітації дітей, хворих на наркоманію та алкоголізм. Також будуватимуться молодіжні центри праці, діяльність яких буде спрямована на професійну орієнтацію і працевлаштування молоді. На це передбачається витратити майже 50 млн гривень.

На кримінальну міліцію у справах дітей покладено завдання забезпечення профілактичного впливу на підлітків, які перебувають у конфлікті із законом, мінімізації негативного впливу правопорушуючої поведінки дорослих на дітей, захисту прав неповнолітніх.

У цей час в Україні проходить етап реформування системи поводження з неповнолітніми правопорушниками і дітьми з девіантною

поведінкою. Передбачається практичне втілення випробуваних часом і ефективних некаральних впливів на неповнолітню особу, яка вчинила злочин — пробації, відновлювальної юстиції, медіації, які є складовими системи ювенальної юстиції — тієї ланки судової системи, яка в демократичному світі опікується неповнолітніми в їхньому конфлікті із суспільством чи законом. Її метою є соціальна реабілітація неповнолітніх.

Ювенальні судді уповноважені розглядати як кримінальні справи щодо неповнолітніх, так і цивільні (наприклад справи щодо встановлення опіки та піклування, позбавлення батьківських прав і т. ін.), а також справи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, займатись профілактикою бродяжництва, бездоглядності серед дітей та підлітків.

На основі теорій злочинності неповнолітніх кримінологи, соціальні працівники, працівники відповідних міністерств і відомств розробляють профілактичні програми. Вони розраховані як на окремі групи неповнолітніх, так і на конкретних осіб. Суб'єкти запобігання злочинності неповнолітніх, які, головним чином, займаються індивідуальним запобіганням злочинності, можуть застосовувати різні форми залучення окремих осіб до наступних програм.

Фахівці звертають увагу на наявний взаємозв'язок певних проблем у поведінці дітей у тих родинах, яким притаманні недостатні виховні навички батьків. Тому у всьому світі зростає кількість впроваджених освітніх профілактичних програм. Головна їх мета — поліпшення практичного виховання дітей, яке повинно призвести до покращення їхньої поведінки. Найефективнішими наразі є спеціальні уроки, коли батьків навчають навичкам переговорів щодо розв'язання конкретних проблем і конфліктних ситуацій у родині, вмінню уважно стежити за поведінкою своїх дітей, визначаючи час їх відсутності вдома, сфери інтересів, уподобань і коло друзів.

Інша категорія — програми запобігання злочинності неповнолітніх, спрямовані на поліпшення молодіжного дозвілля. Кримінологи вважають безцільне марнування часу і неструктуроване дозвілля неповнолітніх негативним чинником, який впливає на підвищення рівня злочинності. Навпаки, «свідоме» дозвілля може утримувати їх від делінквентних вчинків. Проте це дуже часто залежить від конкретних форм проведення вільного часу і, безперечно, не може бути панацеєю від делінквентності як такої. (Відомо, що чимало злочинів вчиняються заради розваги або бажання пережити «гострі відчуття».)

Програми поширення інформації про шкідливість вживання наркотиків здатні зачепити моральні і релігійні аспекти наркоманії або навіть викликати острах перед нагальною загрозою. Інші програми навчають долати тиск неформального ватажка або інших осіб, які прагнуть затягти підлітка у процес вживання наркотиків, вони орієнтують дітей на створення дружніх зв'язків з однодумцями тощо.

Велика кількість програм спрямована на позитивну зміну поведінки тих підлітків, імовірність перетворення яких на злочинців є досить високою. Це, насамперед, ті, хто вже «мав справу» з правоохоронними органами, підлітки, чії батьки або вони самі зловживають наркотиками чи алкоголем, діти, які втекли з дому внаслідок жорстокого поводження з ними, мають погані оцінки з двох або більше шкільних дисциплін, злісні прогульники уроків.

Школи є впливовим чинником запобігання злочинності неповнолітніх. Важливою є робота з особами, які в ранньому віці виявили агресивну поведінку, дезадаптацію або психопатологію. Друга складова — це реформа процесу навчання в тих школах, які не забезпечують належної соціалізації молоді.

Першочергової уваги потребує розробка і впровадження потужних національних програм антипропаганди тютюнопаління, вживання алкогольних напоїв, наркотиків, яких поки що немає в державі.

Один із напрямів запобігання злочинності неповнолітніх, який поки що недостатньо використовується, — підтримка позитивної поведінки.

Важливим є дотримання законодавчих норм, що регулюють захист дітей, всіма суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Використовуючи статистичні дані, що містяться в «Експрес-інформації МВС про стан злочинності в Україні за 12 місяців 2006/2007 р.», а також додаткову літературу, дайте кримінологічну характеристику злочинності неповнолітніх.
2. Назвіть основні психологічні риси неповнолітніх злочинців.
3. Розкрийте зміст основних факторів, що впливають на злочинність неповнолітніх.
4. Назвіть головні напрями запобігання злочинності неповнолітніх.

Розділ 27

ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ АБО ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ (ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ) ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття військових злочинів та їх кримінологічна характеристика

Навряд чи можна не погодитися з тим, що представники військової сфери, захисники Вітчизни, мають бути прикладом мужності, чесності та відповідальності. Однак вчинення злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби істотно підриває авторитет Збройних Сил у суспільстві, породжує неповагу до військово-службовців, державної влади тощо.

Згідно з ч. 1 ст. 401 КК України, військовими злочинами визнаються передбачені розділом XIX злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, вчинені військово-службовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження

ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. Питанням вказаної групи злочинів присвячується цей розділ підручника.

У коментарі до розділу XIX КК України зазначено, що поняття військового злочину засновано на загальному визначенні суспільно небезпечного діяння, має низку специфічних ознак, серед яких: 1) спеціальний об'єкт злочину; 2) спеціальний суб'єкт злочину; 3) військова протиправність, тобто визнання діяння як злочинного тільки у тому разі, якщо воно прямо передбачене у відповідних статтях КК України. При наданні кримінологічної характеристики військовим злочинам особливо необхідно зважати на першу та другу особливості, оскільки третя — презумується.

Розділ XIX КК України містить 35 статей, перша з яких висвітлює вже надане визначення військових злочинів (ст. 401). Решта ж статей (402–433) містять відповідні склади злочинів проти встановленого порядку несення військової служби, які можна поділити на групи. Найчастіше за все як правило, за змістом основного, безпосереднього об'єкта, вони класифікуються на 9 груп: 1) злочини проти порядку підлеглості та військової честі (статті 402–406); 2) злочини проти проходження військової служби (статті 407–409); 3) злочини проти порядку користування військовим майном та його збереження (статті 410–414); 4) злочини проти порядку експлуатації військової техніки (статті 415–417); 5) злочини проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб (статті 418–421); 6) злочини проти встановленого порядку збереження військової таємниці (ст. 422); 7) військові посадові злочини (статті 423–426); 8) злочини проти порядку несення служби на полі боя та в районі військових дій (статті 424–433); 9) злочини, відповідальність за які передбачена міжнародними конвенціями.

При складанні кримінологічної характеристики військових злочинів, як і будь-якої іншої групи суспільно небезпечних діянь, необхідно особливо звернути увагу на їх кількісно-якісні показники. Хоча мають місце складнощі з обліком військових злочинів через існуючі традиції, закритість системи, особливості відносин у Збройних Силах. У зв'язку з цим далеко не всі кримінально карані порушення відбиваються в офіційній статистиці (лишаються латентними). А дані, які вдається отримати для аналізу, за словами І. М. Даньшина, мають достатньо уривчастий характер і частіше стосуються рівня судимості, а не рівня злочинності.

Динаміка злочинів проти встановленого порядку несення військової служби має тенденцію до зниження. Так, у 2005 р. мало місце

605 злочинів, у 2006 р. — 523, у 2007 р. — 508. З 1997 по 2007 р. кількість злочинів, вчинених військовослужбовцями, знизилася з 1 354 до 1 036, тобто на 23,5 %. Однак це навряд може свідчити про поліпшення криміногенної ситуації, бо паралельно відбувалося зниження кількості контингенту Збройних Сил приблизно такими самими темпами в рамках їх реформування. І цілком можна припустити, що коефіцієнти злочинної інтенсивності та активності є майже незмінними.

Серед усіх 34-х статей розділу XIX КК України, природно, деякі склади або їх групи є вчинюваними частіше за інші. Серед таких суспільно небезпечних діянь: ухилення від військової служби (ст. 409); порушення уставних правил взаємодії між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406); викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410) та деякі інші.

Як ілюстрацію вказаного можна навести такі показники. Так, за даними, наведеними І. М. Даньшиним, за період з 1997 по 2002 р. за ухилення від військової служби шляхом самокалічення або шляхом обману (ст. 409) було засуджено 1 564 особи (динаміка при порівнянні вказаних років склала мінус 30 %); за порушення уставних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406) — 1508 (динаміка зниження на 29 %); викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціалізованої техніки та іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 410) — 1237 (динаміка зниження на 23,8 %) та ін.¹

При кримінологічній характеристиці інтерес становлять не лише показники суспільно небезпечних діянь та загальна картина військових злочинів, а і характеристика їх складових частин, підгруп. Майже кожна з них має особливості: характерні умови чи сфера вчинення злочину та звання військовослужбовця — злочинця. У зв'язку з цим при наданні наступної частини кримінологічної характеристики слід поділити військові злочини на такі групи за сферою вчинення: 1) порушення правил несення військової служби, неналежне виконання

¹ Курс лекцій по кримінології / Под ред. проф. І. Н. Даньшина (Общая часть) и проф. В. В. Голины (Особенная часть). — Харьков: Одиссей, 2007. — С. 254–255.

покладених обов'язків (статті 402, 403, 404, 405*, 406*, (позначені * — можуть належати і до іншої групи), 407, 408, 409, 418, 419, 420, 421, 422); 2) військові злочини, в основі вчинення яких нерідко лежать загальнокримінальні мотиви (скажімо, насильницькі, корисливі, хуліганські) (статті 405, 406, 410, 411, 412, 413); 3) порушення правил поведіння з предметами, механізмами, зброєю тощо (статті 414, 415, 416, 417); 4) військові службові злочини (статті 423–426); 5) військові злочини під час воєнних дій (статті 427–435).

Зупинимося на деяких групах злочинів за їх суспільною небезпечністю та ступенем негативності наслідків. Навряд чи можна не погодитися з тим, що Збройні Сили мають бути взірцем сили духу, поваги до власної честі, гідності, підтримання іміджу держави, підняття патріотичного духу в ній тощо. А вчинення саме військових *службових злочинів* завдає непоправної шкоди вказаним цінностям. Згідно з проведеним узагальненням, рівень судимості за військові службові злочини залишається небезпечно високим, а у відносних показниках — зростає. Так, у 1998 р. за ці злочини було засуджено 290 осіб (13,6 % від загальної кількості), у 1999 р. — 354 (18,2 %), а у 2000 р. — 287 (майже 20 %).

За злочини, пов'язані з корупцією, у 2005 р. засуджено 176 військовослужбовців, у 2006 — 187, у 2007 — 205.

Разом з тим, за даними держслужбовців, ухилень від військової служби стало менше на третину.

Ще однією важливою групою військових злочинів є суспільно небезпечні діяння, вчинені із загальнокримінальних мотивів. Найбільш небезпечними серед них безспідставно можна назвати так звані насильницькі військові злочини. Хоча загальна динаміка цієї групи суспільно небезпечних діянь має тенденцію до зниження, кількість зазначеної групи зростає. До того ж вони постійно змінюються та набувають все більш цинічного характеру, що призводить до збільшення небойових втрат особового складу. Найбільш небезпечним серед цієї групи є злочин, який офіційно називається у КК України як порушення статутних правил взаємодії між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглих (ст. 406), більш відомий як «дідівщина». На жаль, її реальної офіційної статистики не існує, а латентизація нерідко призводить до поглиблення традиції неповаги до прав та свобод іншої людини, вкорінюється у свідомості особи, яка перебуває на військовій службі, може стати у подальшому криміногенним фактором. А також іноді завдає жертвам вказаних дій непоправної фізичної та моральної шкоди.

Вище наведено доволі скорочену кримінологічну характеристику деяких частин військових злочинів; навмисно не використовувалися дані останніх років, оскільки саме сьогодні йдеться про радикальну трансформацію армії, про перехід Збройних Сил на професійну основу. Це може викликати чи, навпаки, не викликати певні негативні процеси в особовому складі військовослужбовців, у зв'язку з чим ми навраяд чи можемо надати достовірний прогноз криміногенної ситуації у Збройних Силах України за умови їх формування на контрактній основі та при переході до неї.

Цікавість викликає характеристика тих, хто був засуджений за військові злочини. Цих осіб, перш за все, необхідно поділити на групи за званнями, підставою для чого є ч. 2 ст. 5 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», на військовослужбовців рядового складу, сержантського та старшинського складу, офіцерського (молодшого, старшого та вищого) складу. Кожній з цих груп притаманні ті чи інші види злочинів, передбачені у XIX розділі КК України. Скажімо, коли йдеться про військові службові злочини, то серед засуджених за зазначені злочини щороку збільшується питома вага офіцерів і прапорщиків (у 1996 р. цей показник становив 36 %, у 1997 р. — 41, у 1998 р. — 52, у 1999 р. — 54,5, а у 2000 р. — 55 %). Особи злочинців цієї категорії характеризуються низьким моральним рівнем, неповагою до закону та права, до авторитету армії, який вони свідомо підривають.

Однак злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби не обмежуються військовими службовими. До незгаданих злочинів належать і багато інших суспільно небезпечних діянь, які вчиняються особами, що є набагато нижчими за званнями, порівняно з названими. Частіше це порушення статутних правил взаємодії між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (ст. 406) (дідівщина). До групи ризику як потенційних жертв, так і потенційних злочинців підпадають призовники, контингент яких достатньо сильно змінився у порівнянні з попередніми десятиліттями. Так, за останні роки зменшилася кількість призовників, які мають середню освіту, майже на 20 %. Багато з тих, хто останнім часом призивається до лав Збройних Сил, мають неповну середню освіту, а також наявна група, представники якої не здобули середньої освіти. Майже третина загальної кількості призовників за станом здоров'я не відповідають тим вимогам, які висуваються до військовиків строкової служби за світовими стандартами. «Вхідний» контроль молодого поповнення,

яке має місце кожні півроку, організований командирами, свідчить, що близько 4 % призовників є наркоманами, 30 % — вживали наркотики, майже 4 % мають судимість або перебувають на обліку в міліції. А ще сьогодні армія стає для певної кількості юнаків притулком в умовах безробіття та іноді недоступності вищої освіти.

■ § 2. Причини та умови військових злочинів

Причини та умови військових злочинів, як й інших груп суспільно небезпечних діянь, нерідко перебувають за межами самих Збройних Сил та знаходяться на трьох (макро-, мікро- й на індивідуальному) рівнях (тобто у сфері всього суспільства, мікросоціальних груп і окремих осіб).

Серед чинників на макрорівні можна назвати «фонові» явища, економічні, соціальні, соціально-психологічні, організаційно-управлінські, політичні, культурно-виховні та ін. Поряд з негативним матеріальним забезпеченням, політичними суперечностями нестримно знижується престижність військової служби, авторитет армії, нівелюється повага до захисника Вітчизни. Вказане не може не відбиватися на морально-психологічному кліматі у Збройних Силах, на ставленні до права, моралі, прав інших осіб, а отже, і на криміногенній ситуації. Усе перелічене поєднується з кризою самих Збройних Сил, пов'язаною з їх реформуванням (йдеться про перехід до комплектування військово-службовцями контрактної служби). Це питання має достатньо яскраве політичне забарвлення, але для досягнення максимальної об'єктивності та політичної нейтральності автори підручника обмежуються наданням фактів без їх політичної оцінки.

На мікрорівні панують чинники у сфері малих соціальних груп. Особливостями таких груп є: 1) одностатевість; 2) формальність через сутність самої системи армії; 3) різноманітність психологічних складів різних груп людей, привнесення ними своїх побутових, моральних, релігійних, політичних та інших традицій та уподобань (хоча неформальні малі соціальні групи в межах формальних також мають місце). Вчинення деяких військових злочинів нерідко пов'язано з існуванням безкарної жорстокості, агресивності з боку старших за званнями осіб, а також максимального декларування поведінки військовослужбовців. Не можна не обмовитися про детермінанти вже названої вище дідівщини, як прояву негативних міжособистісних стосунків. Тут існує два

принципових підходи. Перший полягає у «помсті» військовослужбовців, які раніше пережили знущання. Це є проявом стереотипу: «Так чинили зі мною, так і я чинитиму з іншими». Другий підхід полягає у давній «негативній армійській традиції». Адже, за словами Вольтера, «люди ніколи не відчують мук совісті від вчинків, які стали звичаєм».

На мікросоціальному рівні не можна не наголосити на такій важливій детермінанті, як латентизація вчинених протиправних дій у зв'язку з закритістю системи.

На індивідуальному ж рівні існує достатньо складна система безпосередніх причин та умов, які є певною мірою похідними від негативних факторів на загальносоціальному рівні. Так, економічні протиріччя в країні та недостатнє фінансування Збройних Сил України призводить до матеріальних проблем військовослужбовців, що іноді стає причинами вчинення військових злочинів з корисливими мотивами. До того ж системна криза української армії та недостатність відчуття патріотизму у країні в цілому призводить до того, що військовики не виконують функції захисників Вітчизни. Це створює невідповідальність за власні дії, почуття вседозволеності, правового нігілізму, знервованості; стає підґрунтям вчинення не лише військових злочинів з корисливими мотивами, а і суспільно небезпечних діянь, при вчиненні яких до їх об'єктивної сторони входять насильницькі дії. Також дуже вагомими детермінантами вчинення військових злочинів є: 1) скупчення великої кількості молодих чоловіків у замкнених казармених умовах; 2) зміна контингенту призовників (про що йшлося при висвітленні характеристики особи військового злочинця), які імовірно можуть мати криміногенні нахили чи навіть криміногенні навички і досвід; 3) найбільш поширений вік початку та проходження військової служби 18–25 років збігається з найбільш криміногенним періодом у рамках загальнокримінальної злочинності. Це час, коли має місце пік фізичної активності, спроб реалізації амбіцій тощо.

■ § 3. Запобігання військовим злочинам

Загалом заходи запобігання поділяються на загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні.

Найвпливовішими заходами на загальносоціальному рівні вважаємо виховні та економічні, спрямовані на підняття іміджу та престижу армії, а також покращення її матеріального забезпечення.

До того ж необхідно вживати конкретних заходів на рівні усіх Збройних Сил України в умовах їх реформування (згідно з Концепцією переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року, затвердженої Указом Президента України від 07. 04. 2001 № 239/2001, а також згідно з Державною програмою переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом від 17. 04. 2002 № 348/2002).

Серед нагальних заходів запобігання на загальносоціальному рівні виділяємо такі: 1) вироблення чіткої доктрини побудови та функціонування Збройних Сил, а також складання поетапної, максимально деталізованої програми їх подальшого розвитку; 2) здійснення вказаної реформи Збройних Сил поступово, ґрунтовно розробляючи та зважаючи кожен крок; 3) забезпечення якісного навчання майбутніх військовослужбовців; 4) вживання заходів щодо забезпечення неухильного дотримання суворих вимог до морально-психологічних, ділових, фізичних та інтелектуальних якостей членів офіцерського корпусу.

Спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи мають орієнтуватися на систему детермінант військових злочинів з метою зменшення їх впливу чи повного усунення. Має йтися про: 1) поліпшення роботи правоохоронних органів з виявлення та розслідування військових злочинів; 2) підвищення морального та професійного рівня командирів з метою недопущення замовчування ними випадків учинення злочинів їх підлеглими чи колегами; 3) надання максимального розголосу фактів учинення резонансних злочинів та заходів, вжитих при їх розслідуванні й для усунення їх причин та умов; 4) розширення мережі громадських організацій, для забезпечення дотримання прав людини, полегшення процедури звернення військовослужбовців різних рівнів до таких організацій¹; 5) покращення системи обліку правопорушень у Збройних Силах і розроблення заходів запобігання військовим злочинам на рівні окремої структурної одиниці, усіх Збройних Сил; 6) покращення мікроклімату в колективах, недопущення проявів агресії, жорстокості тощо; 7) постійне контролювання командирами вказаного мікроклімату, підвищення їх відповідальності при вивченні та веденні особових справ підлеглих; 8) створення системи контролювання результативності реалізації вказаних та інших запобіжних заходів.

¹ Одним із прикладів існування такої організації є Спілка солдатських матерів в системі Харківської правозахисної організації.

Індивідуальні заходи запобігання військовим злочинам мають бути спрямовані на окрему особу з метою виявлення та вчасного недопущення розвитку криміногенних нахилів різних категорій військовослужбовців. До заходів на індивідуальному рівні має належати: 1) уважна, неупереджена робота психологів та лікарів щодо виявлення порушень розвитку чи схильностей до асоціальних дій, детальне вивчення особистостей військових; 2) дотримання жорстких вимог щодо прийому до лав Збройних Сил; 3) проведення командирами відповідної виховної роботи з підлеглими з метою формування їх ціннісних орієнтирів, якісної фізичної та психологічної підготовки.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте динаміку військових злочинів, з якими державними та суспільними процесами вона пов'язана?
2. Наведіть типологію військових злочинів за кримінально-правовим та кримінологічним критерієм.
3. Які особливості притаманні особам, що вчиняють військові злочини?
4. Надайте характеристику причин та умов учинення військових злочинів, заходів їх запобігання.
5. Вкажіть зв'язок між причинами й умовами вчинення військових злочинів та заходами їх запобігання, а також наведіть їх особливості на сучасному етапі розвитку України.

Література

Література до Загальної частини

Голина, В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : учеб. пособие / В. В. Голина. — Киев : УМК ВО, 1989. — 72 с.

Голіна, В. В. Попередження злочинності правоохоронними органами / Навч. посіб. / В. В. Голіна. — К. : УМК ВО, 1991. — 92 с.

Голіна, В. В. Попередження злочинності : конспект лекцій / В. В. Голіна. — Х. : Укр. юрид. акад., 1994. — 40 с.

Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии : монография / И. Н. Даньшин. — Харьков : Прапор, 2005. — 224 с.

Криминологія : Загальна та Особлива частини : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. І. Кальман, О. В. Лисодед; за ред. проф. І. М. Даньшина. — Х. : Право, 2003. — 352 с.

Курс криминології : Загальна частина : підручник : у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.

Закалюк, А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — кн. 1 : Теоретичні засади та історія української науки. — 2007. — 424 с.; кн. 3 : «Практична криминологія». — 2008. — 320 с.

Иншаков, С. М. Зарубежная криминология / С. М. Иншаков. — М. : Изд. группа ИНФРА-М, НОРМА, 1997. — 383 с.

Криминологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужа. — К. : Атіка, 2006. — 352 с.

Оболенцев, В. Ф. Латентна злочинність : проблеми теорії та практики попередження / В. Ф. Оболенцев. — Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2005. — 128 с.

Туляков, В. А. Виктимология. Социальные и криминологические проблемы / В. А. Туляков. — Одесса : Юрид. лит., 2000. — 335 с.

Шакун, В. І. Урбанізація і злочинність : монографія / В. І. Шакун. — К. : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1996. — 256 с.

Література до Особливої частини

Голіна, В. В. Криминологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом в Україні: соціально-правове і криминологічне дослідження : монографія / В. В. Голіна. — Х. : Регіон-Інформ, 2004. — 212 с.

Голіна, В. В. Запобігання злочинності в Україні : навч. посіб. / В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. — 107 с.

Даньшин, І. М. Усталені форми злочинності (криминологічний нарис) / І. М. Даньшин. — Х. : Акта, 2002. — 147 с.

Закалюк, А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих злочинів. — 2007. — 712 с.

Кримінологія: Загальна та Особлива частини : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед ; за ред. проф. І. М. Даньшина. — Х. : Право, 2003 — 352 с.

Курс кримінології : Особлива частина : підручник : у 2 кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 480 с.

Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : монографія / В. В. Голіна, В. П. Ємельянов, В. Д. Воднік та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни та В. П. Ємельянова. — Х. : Право, 2006. — 292 с.

Лукашевич, С. Ю. Попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : монографія / С. Ю. Лукашевич. — Х. : Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. — 104 с.

Лукаш, А. С. Згвалтування: кримінологічна характеристика, детермінація та попередження : монографія / А. С. Лукаш // за ред. А. С. Лукаш; В. В. Голіни. — Х. : Право, 2008. — 256 с.

Лунеев, В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 912 с.

Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. — Х. : Кроссрод, 2008. — 364 с.

Іменний покажчик

- Б**
Беккарія Ч. 10
Бентам І. 10
- Г**
Гарофало Г. 11
Гернет М. М. 12
Говард Д. 10
Годдард Г. 11
Голіна В. В. 13
Горінг Ч. 11
- Д**
Даньшин І. М. 13
Дріль Д. А. 12
Дюркгейм Е. 11
- З**
Закалюк А. П. 13
Зелінський А. Ф. 13
- К**
Кальман О. Г. 13
Костенко О. М. 13
Конт О. 10
- Л**
Лановенко І. П. 13
Ліст фон Ф. 11
Литвак О. М. 13
- Ломброзо Ч. 10, 11
- Н**
Неклюдов М. О. 12
- П**
Пінатель Ж. 11
Познишев С. В. 12
Попович В. М. 13
- Т**
Тард Г. 11
Трайнін А. Н. 12
Туляков В. О. 13
Туркевич І. К. 13
- Ф**
Феррі Е. 11
Фойницький І. Я. 12
- Х**
Хорні К. 11
- Ч**
Чубинський М. П. 12
- Ш**
Шакур В. І. 13

Предметний покажчик

А

Адміністративний нагляд 57, 235
Алкоголізм 7, 45
Аморальна поведінка 39, 43
Аналіз кримінологічний 23
Анкетування 17, 18
Аномія 11
Антисуспільна спрямованість
особистості 46, 229, 258
Антисуспільна поведінка, настанов-
ка 39, 40, 55, 57
Антропологічна теорія 10
Асоціальний тип особистості 229

Б

Банда 159, 161
Бандитизм 158, 160, 164
Бездоглядність 55
Безпека 69, 158
Безпосередня причина конкретного
злочину 256
Білокомірцева злочинність
Боротьба зі злочинністю 42, 63, 64,
67, 75

В

Вандалізм 46, 77, 145, 254
Відвернення злочинів 55, 224
Віктимність 51, 52, 115
Віктимологічна профілактика 58, 118
Віктимологічна ситуація 50, 51
Віктимологія 50
Вибірка 17
Вимоги кримінологічні 77, 78, 79
Випадковий тип злочинця 41, 256

Г

Генезис злочинності 22
Генеральна сукупність 16, 17
Генетика 34

Генетична теорія злочинності 218
Географія злочинності 25, 112

Д

Девіантність 259
Деградація особистості 229
Деадаптація 229, 262
Декриміналізація 25
Делінквент 44, 252, 256
Деструктивна поведінка 34
Детермінація 29
Динаміка злочинності 25, 89, 159

Е

Експертна оцінка 18
Економічна злочинність 126, 128,
130
Екологічна злочинність 113
Екстраполяція 84
Етапи кримінологічного
дослідження 20

Ж

Жебрацтво 66
Жіноча злочинність 214, 215 217
Життя 35
Жертва злочину 51
Жорстокість 43, 46

З

Завдання кримінології 6
Загальносоціальне запобігання
злочинності 54
Законність 78
Запобігання злочинності 53
Запобігання злочинності у місцях
позбавлення волі 208
Заходи запобігання злочинності 53,
54
Злочинець 41, 256

Злочинність 22, 23
Злочини проти власності 119

І

Індивідуальна профілактика 56, 57, 70
Інтерв'ю 17
Інформація кримінологічна 80
Історія кримінології 9, 10, 11, 12, 13

К

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх 66
Карний розшук 64, 67
Класифікація заходів запобігання 53
Конкретна життєва ситуація 48
Контрольна група 20
Конфліктна ситуація 49, 228
Корупція 221
Корислива насильницька злочинність 227
Коефіцієнт 24
Коефіцієнт злочинної активності 24
Коефіцієнт злочинної інтенсивності 24
Координація 76
Кримінологічна профілактика 55, 222, 233
Кримінальна субкультура 206, 207, 208, 212
Криміногенність 59
Криміногенна ситуація 48, 49
Криміногенний набір 59
Криміногенний інтервал 60
Кримінологічна політика 54
Кримінологічна характеристика особи злочинця 37
Кримінологія як наука 6, 11

Л

Латентна злочинність 26, 253
Легалізація злочинних доходів 185
Лікування 260

М

Маргінальність 38
Математичні методи 19
Методика кримінологічного дослідження 15
Методика кримінологічного прогнозування 81
Методологія кримінологічної науки 15
Механізм злочинної поведінки 48, 50
Множинність факторів теорія 11
Мотивація злочинної діяльності 39, 46

Н

Наркоманія 7, 167, 170, 171, 220
Насильницька злочинність 88
Необережна злочинність 146
Нестійкий тип злочинця 41, 256

О

Обставини несприятливого морального формування особи 42, 43, 45
Об'єкт запобіжного впливу 58
Окрема ухвала суду 71
Організована злочинність 238, 239, 242
Органи внутрішніх справ 63
Органи прокуратури 63
Особа злочинця 34, 35
Особисто-рольові властивості особи злочинця 38
Особливо злісний тип злочинця 41
Оцінка експертна 18

П

Підстави до вчинення злочину 57
Планування заходів запобігання злочинності 84, 85
Подання слідчого 68
Показники злочинності кількісні 23
Показники злочинності якісні 24
Показники злочинності кількісно-якісні 23

Похибка репрезентативності 17
Профілактика випередження 55
Профілактика обмеження 55
Профілактика усунення 55
Профілактика захисту 55
Правоохоронні органи 63
Предмет кримінології 6, 8
Приймач-розподільник 66
Причини та умови злочинності 31
Причини та умови окремого
(одиночного) злочину 42
Припинення злочинів 56, 224, 225
Принципи запобігання злочинності 77
Проблемні ситуації 48
Прогноз кримінологічний 75, 81
Програма боротьби зі злочинністю 85
Професійна злочинність 246, 247, 248
Профілактичний облік 37
Процедура кримінологічного
дослідження 16
Психічні відхилення і аномалії
в особі злочинця 39, 113, 201
Психологічні методи 18, 19

Р

Ресоціалізація 231
Рецидив злочинів 206, 226
Рецидивна злочинність 226
Рецидив кримінологічний 226, 227
Рівень злочинності 23
Рівень судимості 24

С

Світова кримінологія 13
Свобода волі злочинця 10
Система кримінології 8
Системний підхід до вивчення
злочинності 31
Ситуаційний тип злочинця 41, 256
Слідча профілактика 68
Служба безпеки України 69
Судові органи 71

Сукупність вибіркова 16, 17
Стан злочинності 23
Соціалізація 42
Соціально-демографічні ознаки 37,
38, 201
Соціальної дезорганізації теорія 11
Соціально-психологічні якості особи
злочинця 39
Соціологія 6, 7
Соціальний експеримент 19
Спеціальні установи та служби для
неповнолітніх 260
Спеціально-кримінологічне запобіг-
ання злочинності 55, 124, 259
Співвідношення біологічного і соці-
ального в особі людини 39
Спостереження 17, 18
Статистична закономірність 16
Статистичні методи 16
Структура особистості злочинця 37,
38, 39
Структура злочинності 24, 25
Ступінь криміногенності 60
Суб'єкти запобіжної діяльності 61
Судимість 217, 236
Суспільна небезпечність 46

Т

Територіальна поширеність злочиннос-
ті («географія» злочинності) 25
Теорія боротьби зі злочинністю 10,
11, 12
Тестування 19
Типологія злочинців 40, 41
Тяжкі тілесні ушкодження 88, 89, 93,
98

У

Умови злочинності 32
Умови вчинення конкретного
злочину 46
Ухвала окрема суду 71

Ф

Фактор 32
Фактори злочинності 32, 33
Фонові явища злочинності 7, 162,
268
Фрустрація 255

Х

Характер злочинності 24
Хабарництво 177, 180
Хуліганство 139, 140, 145

Ц

Ціна злочинності 25

Ю

Ювенальна кримінологія 253, 261
Юстиція 72

Я

Явище 31, 162, 163, 164, 202

Зміст

ВСТУП	3
--------------------	---

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНОЛОГІЇ

§ 1. Поняття і визначення кримінології	5
§ 2. Предмет кримінологічної науки	6
§ 3. Система кримінологічної науки.....	8
§ 4. Історія розвитку кримінології	9
Питання та завдання для самоконтролю	14

Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЇ

§ 1. Методологія кримінологічної науки.....	15
§ 2. Методи, методика, процедури наукового дослідження	16
Питання та завдання для самоконтролю	21

Розділ 3. ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ВИМІРЮВАННЯ

§ 1. Поняття злочинності та її визначення.....	22
§ 2. Кількісно-якісне вимірювання злочинності	23
§ 3. Латентність злочинності.....	26
Питання та завдання для самоконтролю	28

Розділ 4. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття криміногенної детермінації.....	29
§ 2. Фактори злочинності	32
Питання та завдання для самоконтролю	33

Розділ 5. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ

§ 1. Поняття особи злочинця.....	34
§ 2. Структура особи злочинця.....	37
§ 3. Типологія злочинців.....	40

Питання та завдання для самоконтролю	41
---	-----------

Розділ 6. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ОКРЕМОГО (ОДИНИЧНОГО) ЗЛОЧИНУ

§ 1. Причини окремого злочину.....	42
§ 2. Умови, що сприяють вчиненню злочинів	46
§ 3. Криміногенна ситуація та її місце в «механізмі» конкретного злочину.....	48
§ 4. Особливості особи і поведінки потерпілих та їх роль у «механізмі» вчинення конкретного злочину.....	50

Питання та завдання для самоконтролю	52
---	-----------

Розділ 7. ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

§ 1. Поняття і система запобігання злочинності, класифікація запобіжних заходів.....	53
§ 2. Об'єкт запобігання злочинності	58
§ 3. Суб'єкти запобігання злочинності та основні напрями їх діяльності	61
§ 4. Організація і управління процесом запобігання злочинності.....	75

Питання та завдання для самоконтролю	80
---	-----------

Розділ 8. КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ

§ 1. Поняття, завдання, види і методи кримінологічного прогнозування	81
§ 2. Поняття, завдання, види та етапи кримінологічного планування.....	84

Питання та завдання для самоконтролю	87
---	-----------

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ 9. НАСИЛЬНИЦЬКА ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ОСОБИ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи	88
§ 2. Причини та умови насильницької злочинності проти життя і здоров'я особи.....	93
§ 3. Запобігання насильницькій злочинності проти життя та здоров'я особи	98
Питання та завдання для самоконтролю	101

Розділ 10. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ І ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	102
§ 2. Причини і умови злочинів проти волі, честі та гідності особи.....	105
§ 3. Запобігання злочинам проти волі, честі та гідності особи.....	106
Питання та завдання для самоконтролю.....	110

Розділ 11. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ І СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.....	111
§ 2. Причини і умови злочинів проти статевої свободи і статевої недоторканості особи.....	115
§ 3. Запобігання злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості особи	117
Питання та завдання для самоконтролю.....	118

Розділ 12. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти власності	119
§ 2. Причини та умови злочинів проти власності	122
§ 3. Запобігання злочинам проти власності.....	124
Питання та завдання для самоконтролю.....	125

Розділ 13. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері економіки	126
§ 2. Причини та умови злочинів у сфері економіки	128
§ 3. Запобігання злочинам у сфері економіки	130
Питання та завдання для самоконтролю.....	131

Розділ 14. ЕКОЛОГІЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика екологічної злочинності	132
§ 2. Причини та умови екологічної злочинності.....	134
§ 3. Запобігання екологічній злочинності.....	136
Питання та завдання для самоконтролю.....	137

Розділ 15. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття та кримінологічна характеристика хуліганства	138
§ 2. Причини та умови хуліганства.....	140
§ 3. Запобігання хуліганству	142
Питання та завдання для самоконтролю.....	145

Розділ 16. ЗЛОЧИНИ, ВЧИНЕНІ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ, ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ	
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, вчинених з необережності.....	146
§ 2. Причини та умови злочинів, вчинених з необережності.....	152
§ 3. Запобігання злочинам, вчиненим з необережності....	154
Питання та завдання для самоконтролю.....	157

Розділ 17. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ	
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти громадської безпеки в Україні	158
§ 2. Причини та умови бандитизму	162
§ 3. Запобігання бандитизму	164
Питання та завдання для самоконтролю.....	166

Розділ 18. ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРКОМАНІЄЮ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ	
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів, пов'язаних із наркоманією	167
§ 2. Причини та умови злочинів, пов'язаних із наркоманією	170
§ 3. Запобігання злочинам, пов'язаним із наркоманією ...	171
Питання та завдання для самоконтролю.....	175

Розділ 19. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ	
§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів у сфері службової діяльності.....	176
§ 2. Причини та умови вчинення злочинів у сфері службової діяльності.....	181

§ 3. Запобігання злочинам у сфері службової діяльності.....	185
Питання та завдання для самоконтролю.....	189

**Розділ 20. ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ
ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ**

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинів проти правосуддя	190
§ 2. Причини та умови злочинів проти правосуддя	193
§ 3. Запобігання злочинам проти правосуддя.....	194
Питання та завдання для самоконтролю.....	197

**Розділ 21. ЗЛОЧИННІСТЬ У МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ
ВОЛІ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ**

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика злочинності у місцях позбавлення волі	198
§ 2. Причини та умови злочинності у місцях позбавлення волі	202
§ 3. Кримінальна субкультура в системі причин і умов рецидиву злочинів з боку засуджених.....	206
§ 4. Запобігання злочинності у місцях позбавлення волі.....	208
Питання та завдання для самоконтролю.....	213

Розділ 22. ЖІНОЧА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності	214
§ 2. Причини та умови жіночої злочинності	217
§ 3. Запобігання жіночій злочинності	222
Питання та завдання для самоконтролю.....	225

Розділ 23. РЕЦИДИВНА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття і кримінологічна характеристика рецидивної злочинності.....	226
--	-----

§ 2. Причини та умови рецидивної злочинності	229
§ 3. Запобігання рецидивній злочинності	232
Питання та завдання для самоконтролю.....	237

Розділ 24. ОРГАНІЗОВАНА ЗЛОЧИННІСТЬ

ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття організованої злочинності	238
§ 2. Кримінологічна характеристика організованої злочинності	240
§ 3. Причини та умови організованої злочинності	241
§ 4. Запобігання організованій злочинності	242
Питання та завдання для самоконтролю.....	245

Розділ 25. ПРОФЕСІЙНА ЗЛОЧИННІСТЬ

ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Поняття і визначення професійної злочинності	246
§ 2. Кримінологічна характеристика професійної злочинності	248
§ 3. Причини та умови професійної злочинності.....	249
§ 4. Запобігання професійній злочинності	250
Питання та завдання для самоконтролю.....	251

Розділ 26. ЗЛОЧИННІСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

ТА ЇЇ ЗАПОБІГАННЯ

§ 1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх в Україні	252
§ 2. Причини та умови злочинності неповнолітніх	256
§ 3. Запобігання злочинності неповнолітніх	259
Питання та завдання для самоконтролю.....	262

Розділ 27. ЗЛОЧИННІСТЬ ПРОТИ ВСТАНОВЛЕНОГО ПОРЯДКУ НЕСЕННЯ АБО ПРОХОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ (ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ) ТА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ	
§ 1. Поняття військових злочинів та їх кримінологічна характеристика	263
§ 2. Причини та умови військових злочинів	268
§ 3. Запобігання військовим злочинам	269
Питання та завдання для самоконтролю	271
Література	272
Іменний покажчик	274
Предметний покажчик	275

Навчальне видання

КРИМІНОЛОГІЯ

Загальна та Особлива частини

Підручник

За редакцією професора ***В. В. Голіни***

2-ге видання,
перероблене і доповнене

Редактор *Пашинська С. А.*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *Зеленька В. М.*
Коректор *Зуб Т. Ф.*

Підписано до друку з оригінал-макета 01.12.2008.
Формат 60×90 ¹/₁₆, Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 12,5. Ум. друк. арк. 15,5. Вид. № 373.
Тираж 4000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Віддруковано
ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11